

Васіль Быкаў

Кар'ер

Раман

Мінск
Мастацкая літаратура
1987

Раздзел першы

Агееў толькі прачнуўся, як сон ужо знік; ён зразумеў гэта, хвіліну паляжаў ціха, з заплюшчанымі вачмі, нібы баючыся прагнаць рэшту дрымоты.

Некалькі апошніх дзён ён стаў прачынацца рана, калі яшчэ не пачынала світаць і парусінавы верх палаткі чарнеўся па-начальному глуха, а навокал ляжала цішыня, якая бывае глыбокай ноччу або перад світаннем. Было халаднавата, ён гэта адчуў шорсткай ад шчаціння скураю твару, схаладнелай макаўкай галавы. За лета ён так і не прывык залазіць у спальнік з галавой — вечарам у tym не было патрэбы, палатка доўга хавала назапашанае за дзень цяпло, толькі на зыходзе ночы, перад світаннем, калі выпадала раса і верх палаткі набрыняў стылай вільгацю, рабілася халадней. Зноў жа, на галаве ў Агеева даўно ўжо не было таго жорсткага непакорнага чуба, што ўпрыгожваў яго ў маладосці. З гадамі валасы парадзелі, страцілі былу пышнасць, сталі даўжэйшымі залысіны, галава зрабілася чуйнай да сцюжы. Што ж, напэўна, усё як мае быць у жыцці.

Уставаць было ранавата, ды і не хацелася вылазіць з нагрэтай за ноч угульнай цеснаты спальніка, ён ляжаў так, з заплюшчанымі вачыма, дрымотна прыслухоўваўся да ледзь чутнага ў цішы пошуму голля на дрэвах паблізу. Пошум роўна плыў з-за каменнай агароджы могілак. Гэты ціхі, калі спакойны, а калі трывожна-настырны пошум лісця суправаджаў яго сон кожную ноч, часам крыху сіхаючы, але пад ранак ён звычайна рабіўся мацнейшы, неспакойны ці нават трывожны. Агееў ужо прывык да таго за лета, амаль не заўважаў яго — шум стаў часткай яго цішыні і яго працяглай адзіноты каля гэтых могілак на пагорку ля закінутага кар'ера.

Воддарль, за дарогай, у крайніх дварах пасёлка віскліва забрахаў сабачка. Агееў ведаў яго, часам той прыбягтаў да яго адзінокага стойбішка, спыняўся здалёк, назіраў за ім ля палаткі, яўна чакаючы пачастунку. Агееў сабак не любіў з дзяцінства, і, хоць адносіўся да іх без асаблівой злосці, тыя заўжды адчувалі яго нядобраўзычлівасць і дужа не набіваліся на знаёмства. Сабачка пабрахаў нядоўга, магчыма, на ката ці на птушку ў садку і сціх, а Агееў пачаў чакаць іншых гукаў, якія ўзнікалі сям-там на світанні. Звычайна раней за іншыя ў

чуйнай ранішняй цішыні раздаваліся прыглушаныя далечынёй хрыплыя вокрыкі — гэта гаспадыня высокага, пафарбованага ў канарэчны колер дома выпраўлялася даць і, мабыць, помсціла карове за нейкія свае крыйды ў жыщці, нярэдка злосна лаялася, непрыкметна парушаючы тым лагодны спакой летняга ранку. Некалькі разоў Агееў бачыў яе ў двары за плотам, гэта была не старая яшчэ, таўстая, з упэўненымі манерамі хатній кірауніцы, з басістым голасам цётка, апранутая раніцой у заношаную ватоўку. Сёння, аднак, голасу яе не было чуваць: пэўна, заспала гаспадыня гэтага расфарбованага дома. Трошкі навастрыўшы слых, ён адплюшчыў вочы — нізкі верх маленькай яго палаткі ўжо яўна выступаў з прыщемкаў сваімі дробязямі: матузамі шнуроўкі на выхадзе, размытымі, невядома якога паходжання плямамі на парусіне; у самым каньку матава свяцілася невялікая, з грывеннік, дзірачка, нядаўна прапаленая вугальком з кастра. Гэта ўжо надыходзіла раніца.

Пэўна, трэба было ўставаць, брацца за справу. Але да таго, як пачаць выбірацца са спальніка, Агееў паспрабаваў вызначыць чысло і не адразу, з намаганнем сцяміў, што сёння першае або нават другое жніўня. Дні тыдня ён памятаў добра, звыкла адчуваючы сутачную хаду часу, а чыслы... У гэтай справе звычайна памагалі газеты, але апошнія некалькі дзён, заняты работай у кар'еры, па газеты ён не хадзіў, транзістара не меў і вось зблыгай чыслы. «Маразм, маразм», — пабедаваў ён у думках. Не так каб яўны маразм, але памяць ужо не тая, што была ў маладыя гады, памяць часам здраджвала яму ў самыя нечаканыя моманты, і нярэдка трэба было намаганне, каб прыпомніць тое, што здавалася, немагчыма забыць. Асабліва імёны, назвы і чыслы. Нядаўна ён заўважыў, што не памятае імя камандзіра ўзвода, з якім яны выходзілі з акружэння ў сорак першым і так пасябравалі, што, здавалася, толькі смерцьмагла іх разлучыць. Смерць і разлучыла, але не тады, трохі пазней, і пры абставінах, якіх не дай бог нікому. І вось імя гэтага лейтэнанта выветрылася з памяці, засталося толькі прозвішча. І то добра.

Тым часам развіднела, у палатцы стала святлей. Ён убачыў у нагах скамечаную балонневую куртку, вонратку пад бакавой сцяной — яго запылены сіні фізкультурны гарнітур, майку; вялікі індыйскі тэрмас на белым раменъчыку, які ён

звычайна ставіў ля сябе нанач; запыленыя кеды ля выхода. Уся яго астатняя маё масць была на вуліцы, каля вогнішча і палаткі. Калісьці, пачаўшы свае тут раскопкі, ён усё збіраў нанач у гэтую цесную палатку, у якой і самому было недзе павярнуцца. Аднак неўзабаве пераканаўся, што пакінугае на двары нікому тут не патрэбна, ніхто не чапае нічога, і перастаў прыбіраць. Да яго тут мала хто прыходзіў, хіба што выпадковы прахожы з поля ды яшчэ Шурка з Артурам — два хлапчукі-аднагодкі, на выгляд спакойныя і маўклівыя, нібы насыярожаныя чымсыці. Яны рэдка аб чым пыталіся ў яго, звычайна сядалі на зямлю каля агароджы ля могілак і моўчкі назіралі здалёку за яго няхітрымі ранішнімі ці вечаровымі клопатамі ля вогнішча. Вогнішча, вядома, іх вабіла, але во тыдзень таму Агееў купіў у пасялковым хазмагу сухога гаручага, вельмі, дарэчы, зручнага ў яго невялікіх гаспадарскіх патрэбах: сасмажыць яечню, разагрэць гуляш або згатаўваць чай. Рэшту гарачай вады ён звычайна выліваў у тэрмас і наступны раз абыходзіўся зусім без агню. Калі-нікалі, у выхадныя або святочныя дні да кар'ера прыходзіў Сямён, высокі худы мужчына з адзінаю рукой-клюшней, якой ён няспынна даваў занятак: то скручваў цыгарку, то калупаў палкай у пяску, то проста размахваў ёю ў паветры, калі штосыці расказваў. Звычайна ён быў добра пад мухай, па крайній меры, так часта здавалася, і амаль ні пра што не пытаўся, гаварыў і гаварыў пра сваё, што яго непакоіла ці што ўспаміналася. Непакоілі ж яго непарацкі ў свеце, а ўспаміналася вайна, на якой ён, мяркуючы па ўсім, хапіў ліха. Спярша Агееў слухаў яго з недаверам, штосыці ў ім пратэставала супраць блытанай Сямёновай гаворкі, але памалу ён зразумеў, што ўсё так і ёсць, як кажа Сямён. Прынамсі, так было. Сямён не хлусіў нават трошкі, здаецца, ён не меў патрэбнага для таго ўяўлення, цалкам аддаючыся ўспамінам. Памяць жа ў яго была — дай бог кожнаму.

Калі Агееў выбраўся з палаткі, ужо скроў развіднела; дзесьці, за магутнай сцяной дрэў на могілках, узыходзіла нябачнае адгэтуль сонца; нетаганая трава ля абрыву матава серабрылася ў расе; не надта тугая парусіна яго палаткі правісла, набрыняўшы роснай вільгаццю. Агееў зябка насынуў на плечы мяккую балонневую куртку, падумаў, ці варта рабіць гімнастыку, можа, лепей патрэбца чаэм — у тэрмасе, мабыць, яшчэ не зусім астыў. З пачатку лета ён кожны ранак стараўся

рабіць свае шаснаццаць спартыўных тактаў, але потым, калі ўцягнуўся ў працу, амаль што закінуў гімнастыку, для мускулаў і суставаў хапала нагрузкі ў кар'еры. Спярша тыдзень ці два ўначы ўсё цела ламала ад тупой стомы, вельмі балелі руکі, але вось паступова прызвычайі да свае зямной работы, і боль знік. А галоўнае — перастаў звяртагаць увагу на розныя там болі, разумеючы, што ў жыцці трэба ўмець не толькі песьці здароўе, але і трывалую боль, асабліва такі — ад працы. Некалі давялося ператрываць больш — ад двух раненняў, адно з каторых ледзьве не скончылася для яго фіналам. Але ўсё ж, пэўна, ён быў моцнага складу, ды і малады арганізм тады быў здольны на цуд. Пэўна, цуд яго і вярнуў да жыцця.

Агееў наліў з тэрмаса пластмасавы кубак моцнага, цеплаватага чаю, выпіў, стоячы ля палаткі. Есці раніцой не хацелася, і раней як у дзевяць-дзесяць гадзін ён стараўся не снедаць, узяўшы сабе за правіла есці толькі тады, як згаладнел. Праўда, згаладнеўшы, нярэдка не знаходзіў чаго паесці: то не было хлеба, то скончылася сала, якім ён запасаўся на некалькі дзён у сельпоўскім магазіне. Сала ён любіў здаўна, яно выдатна ўтаймоўвала голад; шкада, у магазіне скончылася леташніе, з кменам, а свежае, ружаватае на тоўстым зрэзе, нейкае было без смаку, і ён наразаў яго для яечні. Яйкі купляў у адзінокай сівенъкай бабулі ў дамку за могілкамі. Гэтая бабуля трохі рассказвала яму пра ваеннае, а то і даваеннае мінулае пасёлка. Шкада, што падчас вайны яна жыла не тут, а праз два кіламетры, на станцыі. За апошнія гады пасёлак надта разросся і самкнуўся са станцыяй, а раней, ведаў Агееў, іх раздзяляла жытніе поле з дарогай, якая вяла паміж двух радоў таполяў на пераезд і паварочвала да невялічкага вакзальчыка з некалькімі прыстанцыйнымі будынкамі побач.

З рыдлёўкай у руках Агееў прайшоў па траве да кар'ера і стаў на абрыве. Якраз ззаду з-за дрэў выкочвалася яшчэ нізкае сонца. Яно разаслала па росным узгорку шырокі цень і высвеціла верхні ўскраек абрыву, яго супрацьлеглы выгін. Глыбокае правалле кар'ера ўсё ляжало ў стыльм цяні, на яго перакапаным дне горбілася куча зямлі, месяц назад ссунутая туды бульдозерам. Гэты бульдозер Агееў ледзь выстараўся на паўдня ў Сельгастэхніцы, хаця той і мала памог яму, толькі знявочную гэты пакінуты кар'ер, які за шмат год пачаў ужо зарастаць пустазеллем. Пасля Агееў добра разварнуў яго за лета

рыдлёўкай, зрэшты, без асаблівага для сябе выніку. Але ўсё ж яго тайная думка, як апошняя надзея, тлела ў ім слабай іскрай, і ён спадзяваўся: а раптам! Бульдозер быў мала прыдатны для такога роду раскопак, за якую гадзіну ён перавярнуў гару зямлі — шырока ссунуў з аднаго боку ў другі, і Агееў проста не мог добра ўгледзець за ўсім, што мільгала пад яго бліскучым нажом. Цяпер ён спадзяваўся адно на рыдлёўку і кожны дзень чакаў, што вось-вось нарэшце з яе дапамогай адкрыцца тое галоўнае, што стала яго тайной мэтай, галоўным сэнсам ягонага клопату.

Уздоўж па абрыве трэба было спусціцца ўніз, да дарогі, дзе быў уваход у кар'ер і чакала яго пакінутая ўчора работа — падкапаны, але яшчэ грувасткі бугор зямлі ўперамешку з будаўнічым смеццем, які трэба было перакідаць рудлёўкай пад высокі, абрывісты бераг кар'ера. Але ў кар'еры па-ранейшаму ляжаў ранішні ценъ, ад якога патыхала назапашанай заnoch стынню, і Агееў зябка перасмыкнуў плячыма. Ён стаяў на тым самым абрыве, дзе сорак гадоў назад, ледзь стрымліваючы дрыжыкі ў скрываўленым целе, развітваўся з жыщцём, у роспачы і адчай ад д'ябалскай несправядлівасці гэтай заўчастнай пагібелі, напаўраспрануты і, добра памятай, — босы. Боты з яго знялі перад расстрэлам, і ён амаль не адчуваў — ступні да костачак адубянелі ў сцюдзёнай, узягай першым марозікам гразі, на якую з перадсвітальнай цемры паволі сыпаўся снег...

Агееў пачаў капаць і адкідаць пад абрыву мяккую, разрыхленую бульдозерам зямлю з розным гаспадарчым хламам у ёй: трухлявымі абломкамі дошак, рэшткай закуранай цаглянай кладкі, ссыпанай у кар'ер, напэўна, пасля рамонту печаў. Але пераважна яго рыдлёўка са скрыгатам уразалася ў сухі шчэбень з пяском і гравием. Хаця пяску тут было няшмат, пэўна, местачкоўцы выбралі яго яшчэ ў даваенныя гады для нейкага будаўніцтва, а болей на гаспадарчыя патрэбы — рамонт падмуркаў, печаў, тынкоўку сцен. У той страшны год, калі лёс упершыню прывёў Агеева ў гэта мястэчка, ён не выбіраўся з яго далей могілак і ўпершыню трапіў у кар'ер толькі праклятым тым ранкам, які ледзь не стаў для яго апошнім.

Але во праз сорак гадоў, аўдавеўшы і стаўшы пенсіянерам, Агееў у цёплы сонечны дзень на пачатку лета прыехаў сюды. Спярша ён нават спалохайся, амаль не пазнаўшы мястэчка, якое так разраслося за гэтыя гады і стала

гарадскім пасёлкам. Прынамсі, цэнтр яго зусім страціў свой колішні выгляд — былая кірмашовая плошча расшырылася да самай царкоўнай агароджы, з другога боку яе вырас трохпавярховы будынак райкома, трошкі далей, у пачатку вуліцы, высіўся сілікатны гмах універмага, і побач прыгніўся невялікі скверык — радок чэзлых дрэўцаў, яшчэ прывязаных да калкоў-падпорак, з нешырокай дарожкай, аблямаванай паставленымі на ражок цаглінамі. Кароткая гэтая дарожка вяла да помніка — бетоннага абеліска ў металічнай агароджы, з шырокай мармуровай плітой на пакатым баку. Маленькія дзвёры ў агароджы былі не зачынены, мабыць, туды можна было ўвайсці, на вузкай бетоннай прыступцы ляжала некалькі абвяльных гваздзікоў у разматляным ад ветру цэлафане. Але кветак у Агеева не было, ісці ў загародку не мела сэнсу. І ён учапіўся рукамі ў вострыя вяршкі агароджы і замітусіўся вачмі па цесненых слупках прозвішчай. Ён ужо ведаў пра гэты абеліск у пасёлку, яму рассказвалі людзі, якія прыязджалі сюды, неяк гадоў дзесяць таму ён пісаў у райком і атрымаў адказ, што падпольшчыкі таксама пахаваны тут. Цяпер ён хутка знайшоў іхня прозвішчы, неглыбока высечаныя на камені ў самым канцы гэтага жалобнага спіса. У адрозненне ад іншых яны былі без воінскіх званняў, якіх, пэўна ж, не мелі, апроч хіба Малаковіча, што быў лейтэнантам. Але пра тое тут маглі і не ведаць.

Яе ж тут не было.

Але чаму яе не было? Хіба яна выйшла? Ці загінула яшчэ дзе ў канцлагеры, вывезеная з мястэчка? Канечне, тады ўсё магло быць, але чатыры дзесяткі гадоў Агееву пражыў з упэўненасцю, што яе таксама не мінуў агульны іх лёс. Урэшце, страшныя падзеі той восені нікому не пакідалі надзеі, усе яны былі асуджаны, і толькі ён шчаслівым выпадкам выкруціўся з учэпістых кіпцюроў смерці. Але два шчаслівия выпадкі ў іхнім становішчы было б ужо занадта, у другі ён не мог павер'шыць. І яму здавалася, што тут надарылася непаразуменне, што проста яе не знайшлі, бо і не шукалі. Ведаў жа пра яе адзін толькі ён. Ну, і паліцыя, канечне, якая ўрэшце ўсё і раскапала. Але ў паліцыі цяпер не спытаеш, а документаў не засталося. Паліцыя таксама ўмела хаваць канцы ў ваду.

Заставалася папытацца ў людзей.

Адышоўшыся ад помніка, ён агледзеўся. Плошча, вядома, змянілася так, што не адразу пазнаеш, але царква стаяла на ранейшым месцы, і яна памагла яму з'арыентавацца. Далей трэба было павярнуць у завулак. Прыйгушыўшы зразумелую трывогу ў душы, Агееў хуткім крокам скіраваў ад цэнтра да ўскраіны, перш за ўсё на яго Зялёную — добра яму знаёму вулічку, забудаваную звычайнімі, амаль вясковымі драўлянымі дамкамі з невялічкімі агародамі і садкамі, якія ўпіраліся канцамі ў шырачэзны глыбокі роў з ручаём і старымі дрэвамі на схілах. Да яго найвялікшай радасці, тут няшмат што змянілася, хіба некаторыя дамкі прыкметна абстэрэлі, іншыя ж — наадварот — пасля рамонту прыгожа жаўцелі свежафарбаванай шалёўкай. У самым пачатку вуліцы на рагу высіўся вялікі дом з трыма вокнамі на фасадзе пад аграмадным, на нямецкі манер зрезаным на каньках гонтавым дахам. Ледзьве стрымліваючы неспакойнае сэрца, Агееў прайшоў у канец гэтай кароценькай вулічкі, яшчэ здалёку пазнаўшы лапленую гонту на хаце Бараноўскай, у якой ён правёў некалі трэы незабыўныя месяцы свайго жыцця.

Ягоная радасць, аднак, стала аціхаць па меры таго, як ён травяністай узбочынай набліжаўся да гэтае хаты і ягонаму позірку адкрываліся яўнія прыкметы закінутасці: гарбылі — аполкі на вокнах, што выходзілі ў вузенъкі кветнічак каля вуліцы, бакавое акно з кухні чарнелася спрэс выбітымі шыбамі, веснічак тут, як і раней, не было і звання, і некалі ўтульны брукаваны дворык з вузенъкімі канайкамі для сцёку вады густа зарастаў муравой і быльнягом. Дом быў даўно апусцелы і, мяркуючы па ўсім, ціха паміраў на скасабочаным дзіравым падмурку. Можа быць, адзін толькі сад пры ім мала змяніўся за чатыры дзесяткі гадоў, хаця і прыкметна дзічэй у недаглядзе, а старога сукавагага клёна перад уваходам у кухню зусім не было, як не было і алтанкі-паветкі ля вуліцы.

Не заходзячы ў двор, Агееў пастаяў ля пустога кветнічка, азірнуўся на вуліцу, пазнаючы і не пазнаючы яе малапрыкметныя драбніцы. На сваю бяду, ён забыўся, хто тут жыў у суседзях, памятаў толькі, што ў доме насупраць жыў дзядзька — маўклівы, не стары яшчэ мужчына; Бараноўская зредку звярталася да яго па якой дробнай патрэбе, ён нават даводзіўся ёй нейкай далёкай раднёй. Цяпер прыпомніўшы пра яго, Агееў перайшоў цераз вуліцу і піхнуў невысокія дашчаныя

веснічкі, насупраць якіх з замызганай будкі ўзвіўся вяртлявы лахматы сабачка. І тут жа з прыбудовы-сянец выглянула тонкая маладая жанчына ў выцвілым стракатым сарафане.

— Дзень добры,— як мага прыязней сказаў Агееў, пазіраючы ў яе малады адчужана— насцярожаны тварык, і змоўк, не ведаючы, што сказаць далей. Вельмі не простая была ў яго размова, але жанчына не ўціхамірвала сабаку і не запрашала зайсці — чакала, што скажа захожы.

— Не скажаце, тут насупраць жыла Бараноўская...

Стоячы ў расчыненых дзвярах, жанчына цепнула загарэлымі плечукамі і ніzkім, быщцам заспаным, голасам гукнула ў хату:

— Віктар, выйдзі! Тут нейкую Бараноўскую пытгаюцца.

— Хто пытгаецца? — глуха данеслася з хаты.

— Ну выйдзі! Хто, хто...

З дзвярэй высунуўся малады чалавек у белай майцы з разагрэтым паяльнікам у руках, ад якога яшчэ струменіў у паветры смярдзочы дымок. Жанчына хуценька схавалася ў хаце, адкуль ужо чуўся нецярпілы дзіцячы плач.

— Хацеў запытацца, суседка ваша Бараноўская, што напроці ў жыла,— перасмяглым ад хвалявання голасам пачаў Агееў. — Яна... Які яе лёс?

— Бараноўская? Якая Бараноўская? Тут раней Валюкі жылі, выехалі на цаліну.

— Валюкі... А вы... Прабачце, а вам колькі гадоў?

— Мне? Ну, дваццаць восем. А што?

— Ды так, нічога,— усё ўраз зразумеўшы, сказаў Агееў. — Выбачайце, я тут, ведаецце... наблытаў.

— Да? Ну, бывае...

Ён прыкрыў за сабой веснічкі і пабрыў па вуліцы, выразна сцяміўшы, што дваццацівасьмігадовы Віктар нарадзіўся ў канцы пяцідзесятых гадоў і, пэўна ж, яшчэ да яго нараджэння ў дамку Бараноўскай перамянілася не адна сям'я кватарантай. Во калі б напаткаць якога старажыла, давасннага жыхара гэтай вуліцы, мабыць, ужо ад яго можна б даведацца болей. Агееў азірнуўся — белая майка Віктара яшчэ віднелася ў двары, і ён зноў вярнуўся да веснічак.

— Прашу прабачэння, а тут, на вашай Зялёной, ёсць які-небудзь стары? Што да вайны тут жыў?

— А хто яго ведае,— насупіўся Віктар і, раптам штосьці прыпомніўшы, трасянуў светлай валасатай галавой. — Супрунчук, можа..

— Ды што Супрунчук! — перапыніла яго жанчына, што з немаўлём на руках паявілася ў дзвярах. — Са свята не прасыхае твой Супрунчук. Лепш во Паддубскага спытайце, той павінен ведаць.

— А дзе гэта? — акрыяў надзейя Агееў.

— Ды вунь трэці дом ад вугла. «Жыгуль» там сіні стаіць,— ахвотна растлумачыў Віктар.

Хуткім крокам Агееў прайшоў уздоўж па вуліцы і сапраўды ў трэцім дамку ад рога пад шаляванай сцянай убачыў сіні «жыгуль» з насцеж расчыненымі дзверцамі і паднятым капотам. Каля яго калупаўся не стары яшчэ мужчына ў сінім спартыўным трыко.

— Дзень добры...

— Добры дзень,— падняў з-пад капота нахмураны твар мужчына і ўставіўся ў яго.

— Мне Паддубскага,— сказаў Агееў, ледзьве ўтаймоўваючы нецярпенне.

— Ну, я Паддубскі,— разагнуўся мужчына з гаечным ключом у руках.

— Не, ведаец... Мне каб старэйшага.

— Старэйшага? Бацьку, ці што? Дык бацька на рыбалцы. Выходны ўсё ж, забарону толькі знялі. Я во тожа сабраўся, ды гэта халера закапрызнічала.

— А бацьку колькі гадоў? — запытгаўся Агееў, зноў настярожваючыся. Успамінанне пра рыбалку неяк кепска вязалася з ягоным уяўленнем аб узросце бацькі.

— Гадоў? Гм... Пяцьдзесят пяць бышцам.

— Да-а...

— А што, мала? Дык у нас тут ёсць і старэй. Дзед! — клікнуў Паддубскі, павярнуўшыся, але ў двары нікога больш не было. — Дзе ж ён, толькі тут быў...

Мужчына прайшоў за вугал дома, дзе пачыналіся радкі маладых яблынек са свежапабеленымі камлямі, між якіх ляжалі праполатыя, палітыя зранку грады.

— Дзед, табе колькі гадоў?

Адказу адтуль не было чуваць, і Агееў таксама прайшоў за вугал. З тыльнага боку дома пад бухматым кустом бэзу

сядзеў нямоглы стары ў стаптанных валёнках на тонкіх нагах. Засяроджана ўставіўшыся перад сабой, ён, падобна было, цалкам аддаўся свайму раздуму і ніяк не азваўся на скіраваныя да яго слова.

— Добры дзень.

Дзед зноў не адказаў, толькі зірнуў на Агеева пільным праніклівым позіркам светлых вачэй, якія ледзьве паблісквали сярод густога сівога шчаціння. На момант у ім прамільгнуў і прapaў праblіsk здзіўлення або цікаласці да заходага чалавека.

— Во хачу запытацца,— бадзёра пачаў Агеёў. — Вы даўно тут жывяць?

— Ды ён тут усё жыпцё. Тут і радзіўся,— ахвотна растлумачыў мужчына ў трyко.

— Можа, памятаце, тут, на Зялёной, Бараноўская жыла?

— Была Зялёная,— падказаў ззаду мужчына. — Цяпер Касмічная.

— Перайменавалі?

— Каторы раз. Пасля вайны была Танкістай, пасля Пекінская, Усё пераймянаваюць.

Дзед на лаўцы неяк дзіўнавата загойдаўся наперад-назад, паварушыў звешанымі між каленем жылістымі кісцямі рук.

— Бараноўская Варвара... Застрэлі немцы.

— Застрэлі? Во як...

— Застрэлі. Той начальнік паліцыі. Помню, якраз на зімняга Міколу. Я яшчэ дровы вазіў...

Гэтая навіна не была вялікай нечаканасцю для Агеева, ён даўно ўжо прадчуваў менавіта такі канец для яго гаспадыні і цяпер са спозненым шкадаваннем падумаў: за што? Ці не за яго? Шчымлівы боль спакваля авалодаў ім, і ён пастаяў моўчкі, нібы чакаючы, што яшчэ скажа гэты ссівелы дзед. Але дзед маўчаў, можа, думаў, а можа, чакаў ад яго новых пытанняў.

— А яшчэ, можа, ведаеце, тут недзе на суседній вуліцы жыў такі чалавек, жасцяншык ці слесар, ён яшчэ ў вайну бляшаныя цёркі рабіў для зерня...

— Лукаш?

— Можа, і Лукаш, не памятаю. Дык у яго на кватэры настаўніца была, прыезджая, а з ёю сястра жыла...

Сказаўшы тое, Агеёў адчуў, што наблізіўся да самае важнае мяжы, да якой ішоў столькі часу, і зараз, напэўна,

пачуе прысуд, што панішчыць яго або ашчаслівіць. Трэба было сабраць сілы, каб спакойна стрываць яго, які б ён ні быў.

— Лукаш майстроўны быў, ага... Умеў па дрэву і па металу... Мне яшчэ рамы пасля вайны ставіў. Майстроўны быў...

Твар дзедаў ад успаміну на кароткі момант праяснеў, ён адараў позірк ад долу і павёў ім на Агеева. Агеёў расчаравана выдыхнуў, пераступіў з нагі на нагу — сесці тут не было на чым.

— Майстроўны... Памёр даўно ўжо.

— Дык настаўніца кватараўала ў яго.

— Што? Настаўніца... Можа, і была.

— А вы не памятаце, дзед?

— Настаўніца,— паўтарыў дзед і падумаў. — Не, не помню.

Амаль панішчаны гэтай размовай, яе абнадзееным і такім нікчэмным вышнікам, Агеёў выйшаў на вуліцу. Разгубленая пахадзіў па адным і па другім яе баку, зайшоў у пакінуты, зарослы быльнягом двор Бараноўскай, памалу пазнаочы струхлелыя сцены будынін, гнілаватыя, выкрышаныя вуглы, касабокія прасценкі. Ён абышоў хлеў, прыбудоўкі, за дрывотняй, густа парослай высокай, да каленъ, лебядой, зірнуў у гарод з тыльнага боку сядзібы і не ўбачыў там хлеўчукава-застаронка, які даўно ўжо, напэўна, разабралі на дровы,— упрытык да самай сцяны хлява ішлі роўныя баразёнкі маладога бульбоўніку. Ён прыкінуў прыблізна тое месца, дзе стаяў ягоны тапчанчык і дзе была дзірка ў сцяне, каля якой пад каменем ён скаваў свой ТТ. Хтосьці, напэўна, знайшоў, калі ў свой час яго не падабрала паліцыя.

Вярнуўшыся на двор, здалёку паўзіраўся ў садок, якога, аказваецца, таксама не абмінула жорсткая хада часу — старыя яблыні марудна, па адной, паміралі, губляючы ссохлыя сукі і голле; кусты парэчак, якія некалі аддзялялі садок ад двара, зусім зніклі. На агароднай мяжы над парканам чарнела голае суччо некалькі сухіх вішняў, добра памятных яму яшчэ з того лета. Цяпер ён нават не падышоў да іх — усёй ягонай істотай авалодала роспачнае адчуванне няўдачы, і, каб справіцца з ім, ён яшчэ прайшоў у канец вуліцы паўз высокі дом з нямецкім дахам, перайшоў на другую. З нечаканай надзейай спаткаў пажылую жанчыну, якая несла вялікую сумку, і запытала, ці не

памятае яна Лукаша-бляхара. Жанчына зморана апусціла долу нагружаную боханамі хлеба цяжкую сумку, паправіла хусцінку на галаве.

— Як жа, быў Лукаш. Ваньковіч ягонае празвішча. Памёр пасля вайны.

— А ў яго настаўніца перад вайной на кватэры жыла...

— Настаўніца? Была наўродзе, прыгожаньская такая. Толькі не помню, як звалі.

— Вера! — з абноўленай радасцю падказаў Агееў.

— Можа, і Вера. Не помню.

— А што з ёй пасля здарылася, не ўпомніце? Да яе яшчэ сястра перад вайной прыязджала — Марыя.

Жанчына паморшчыла і без таго зморшчанае пераноссе, углядзелася ў канец вуліцы, па якой ужо грукацела «Калхіда» з прычэпам.

— Не знаю. Помню, наўродзе была малодзенькая дзяўчынка. Нядоўга пажыла, а дзе дзелася?..

— Пасля вайны не аб'яўлялася?

— Дык не знаю.

Агееў яшчэ прайшоў некалькі разоў па гэтай і суседнай вуліцах і зусім ужо ў роспачы падышоў да двух мужчын ля веснічак. Адзін з іх стаяў па гэтым бок іх, а другі — худы і высокі — па той, абодва курылі і пра нешта гарэзліва гутарылі. Калі ён зварнуўся, аднак, змоўклі, і худы з-за веснічак жвава падхапіў:

— Ведаю Марыю. У Мінску жыве. Скончыла іняз. Працуе ў школе.

— Во як! — збянтэжана сказаў Агееў. — І даўно скончыла?

— У семдзесят восьмым, добра памятаю. Я паступаў, ды зрэзаўся: конкурс! А яна скончыла.

Агееў адразу нахмурыўся, прыкідваючы сабе: колькі ж ёй магло быць у семдзесят восьмым? Не, штосьці пазнавата было ёй у пяцьдзесят гадоў канчаць інстытут. Наўрад ці гэта яна.

— Даруйце, а якога яна ўзросту?

— Узросту? Ды мая равесніца. Разам у школу хадзілі. Толькі я яшчэ армію адслужыў... А што, не тая, выходзіць?

— Не тая,— сказаў Агееў і паныла кінуў на развітанне.

Ён і яшчэ пытается: у выпадковых вулічных сустрэчных, што мелі на выгляд гадоў пад шэсцьдзесят ці болей, падыходзіў да сівой прадаўшчыцы кіёска «Саюздруку», некалькі разоў

заходзіў у двары, калі бачыў каго-небудзь з вуліцы. Людзі старэйшыя лёгка ўспаміналі Лукаша, некаторыя памяталі Бараноўскую, вельмі нямногія ўспаміналі настаўніцу Веру Адамаўну, але ніхто нічога канкрэтнага не мог сказаць пра яе сястру. Быццам прыязджала, нядоўга пажыла тут, а куды падзелася — гэтага не ведаў ніхто.

Мяркуючы па ўсім, загінула. Але дзе? І калі?

Думаючы пра тое ў бяссонныя ночы, Агееў непазбежна апінаўся ў тупіку. Шматлікія спробы яго што-небудзь даведацца пра Марыю з дапамогай архіву, пісьмаў і запытанняў у афіцыйныя органы заўсёды заканчваліся тупіковымі адказамі накшталт «не чысліцца», «не значыцца», «звестак не маецца». Але ж ён разумеў, што пасля столькіх гадоў, можа, адзінай магчымасцю ў ягоных пошуках сталі дакументы, спісы, архіўныя даведкі, у якіх было шмат чаго, але, на жаль, нічога не было пра яе. Зрэшты, калі падумаць, дык нічога і не магло быць. У ту ю жахлівую восень яны болей за ўсё на свеце баяліся дакументаў, спісаў, запісак, нават выпадкова згубленай паперкі, якая проста і нечакана магла зрабіцца ўлікай. А пра народную памяць або гісторыю хто тады думаў? Шлях у гісторыю для іх быў перакрыты штодзённай небяспекай, перабрацца цераз якую часта нельга было і думаць. Усе апошнія гады, рассылаючы пісьмы, звяртаючыся ў архівы і распытваючы людзей, Агееў разумеў, што не так прагне знайсці яе, колікі ашуканць сябе, утрымацца ў кволай уладзе ілюзій ад непазбежнасці апошняга, самага непажаданага адказу. Гэты апошні адказ мог мець для яго такі вынік, пасля якога не заставалася ўжо нічога, і Агееў адсоўваў яго як толькі мог, у роспачы хапаючыся за кожнае, нават малаважнае чалавече сведчанне, цъмяны слых і нават недарэчнае меркаванне.

Але вось, здаецца, прыйшоў канец усім яго ілюзіям, ніхто аб ёй нічога не ведаў, яна сапраўды без следу знікла той восенню сорак першага, быццам і не жыла на зямлі.

Заставалася апошняе.

Прыехаўшы ў гэты пасёлак, ён пасяліўся тады ў цеснай пасялковай гасцініцы, калі лазні, дзе ў квадратным пакойчыку з ракавінай і рукамыянікам паставаўленыя ў два рады стаялі шэсць ложкаў, на якіх амаль кожную ноч мяняліся жыхары — камандзіраваныя, упайнаважаныя, шафёры. І

толькі ён цэлы тыдзень займаў кутні, з гнуткаю сеткай ложак, і калі загадчыца запыталася, колькі яшчэ ён прабудзе, ён адказаў не адразу. Ён проста не ведаў, колькі яму яшчэ давядзецца прабыць у гэтым пасёлку, канца яго справы яшчэ не было відаць, але ў раёне склікалася нейкая важная нарада, і ў гасцініцы спагрэбліся вольныя месцы. Яго не высялялі, хача і маглі зрабіць гэта, толькі пацікавіліся тэрмінам яго выезду, але ад гэтага пытання тоўстай, мусіць, ад нерухомай працы загадчыцы з залатымі пярсцёнкамі на ўсіх пальцах рук патыхнула нядобразычлівасцю, і ён, падумаўшы, сказаў: заўтра. У той жа дзень пасля абеду, хуценька перакусіўшы ў буфете, зайшоў ва ўнівермаг, у аддзеле спарттавараў купіў невялічкую парусінавую палатку, спальнік, што-колечы з турысцкіх прылад, патраціўшы на пакупкі большую частку прыхопленых з сабой грошай, і перанёс усё за могілкі, на бераг кар'ера. Тут аказалася не горш, чым у той гасцініцы. Па крайній меры, тут ён быў у абсолютным спакоі, на адзіноце, сам з сабой і сваімі невясёлымі думкамі — што магло быць лепш у ягоным становішчы?

Ранішніе сонца даўно вісела ўгары над раскапаным кар'ерам, набліжалася спякотная пара дня. Агееў скінуў на зямлю куртку, пачаў часта адцягваць мяккі разрэз трыко на грудзях, абдаючы распаранае цела застаялым паветрам. У кар'ер амаль што не задуваў вечер, ад нагрэтага гліністага абрыву дыхала сухой гарачынёй, як з печы. Агееў перакапаў рыдлёўкай амаль паўбугра зямлі, усё адкідваючы ўбок розныя абломкі, іржавыя бляшанкі, чарапкі, аднак без жаднай прыкметы того, што можна б аднесці да больш-менш аддаленай даўнасці. Можа, і правільна сказалі яму ў выканкоме, што тут нічога не засталося, целы расстралянных перахавалі ўлетку сорак чацвёртага адразу пасля вызвалення і што іх было ўсяго трое. Усе мужчыны. Ніводнага жаночага цела там не было. Калі ж ён пацікавіўся, як адрознівалі целы пасля іх амаль трохгадовага ляжання ў зямлі, яму не адказаў. А цётка-прыбіральшчыца пры гасцініцы, з якой ён неяк завёў пра тое гаворку, сказала проста:

— Ды як адрознівалі? Сабралі костачкі ды расклалі ў тры дамавіны. Як там адрозніш...

Усё ж ён дазнаўся з дапамогай сведак, што не проста сабралі костачкі, што там быў доктар і што некаторыя целы

нават пазналі родзічы. Ба ўсякім разе, з пэўнаю доляй верагоднасці на памылку целы расстраляных былі апазнаны, і сярод трах цела яе не было.

Але тады дзе ж яна?

Канечне, і без таго расстрэлу яна магла дзесяць разоў памерці падчас і пасля вайны, яе маглі адправіць у які-небудзь канцлагер, якіх было мноства ў немцаў. Але ўсё гэта толькі ўтым выпадку, калі яна не засталася тут, у гэтым кар'еры. Ён не мог меркаваць пра іншы вынік да таго часу, пакуль на свае вочы не пераканаецца, што яе костак тут не засталося, што іх не заваліла заходнім краем абрыву, які рухнуў у яму вясной сорак другога. Праклятая гэтая яма на паўсотню крокуў упоперак, якую толькі прыблізна можна было палічыць кар'ерам, тым не менш умела хаваць свае тайны, яна адабрала ў Агеева большую частку лета, столькі працы, поту, але да апошняга дня так нічога яму і не адкрыла.

І ўсё ж ён не думаў здавацца, капітуляваць перад гэтым бязладдзем зляжалага шчэбеню, ён перакапае яго па жменыцы, але ці знайдзе тое, што гэтак шукае, ці пераканаецца, што тут нічога няма.

Калі тут нічога няма, тады ў яго застанеца надзея — слабенькая, няпэўная павуцінка, якая, магчыма, павядзе да жыцця з гэтай ямы — у будучынню ці нават у вечнасць...

Тады было гэткае ж спякотнае лета...

Напорны паўднёва-заходні вецер, што ўвесь дзень разгоніста гойсаў па летніх абшарах палёў, надвячоркам трохі аціх, паніжэлае сонца ў рэдзенькай смузе неба страціла свой гарачы імпэт і не пякло, як раней. У караткаватым цяні раскідзістага куста шыпшыны на мяжы здратаванай каровамі жытнія нівы стала прахалодней і ўвогуле цярпіма, калі б не надакучная смага. Каторы ўжо раз Агееў перакуліў над вуснамі трафейную, абыштуую лямцам біklagu, і толькі адна кропля з яе ўпала на яго няголены падбародак, казыгліва спаўзла за расшпілены каўнер гімнасцёркі. Ні ў біклажцы і нідзе паблізу вады не было. Напэўна, з паўдня ён ляжаў тут на разасланай, са слядамі засохлай крыве, ватоўцы і таміўся ў паныльм чаканні, якому, здавалася, не будзе канца. Спярша намаганнем волі ён зацінаў нецярпенне, стараючыся думаць аб чымсьці далёкім, што не адносілася да яго чакання, але спаквала яго ўсё болей разбірала злосць на Малаковіча — ужо ці не забыўся той

на яго, пакінугата пад кустом у жыце? Раздражнёнасьць яго, аднак, хутка міналася, усё ж ён разумеў, што не, не забыўся, не затым той вёў яго столькі, каб пасля кінуць за які кіламетр ад мястэчка. Зрэшты, Агееў ведаў, што сам Малаковіч цяпер рызыкаваў куды больш за яго — не так проста было ўдзень паявіца на местачковых вуліцах, каб не нарвацца на немцаў ці на паліцыю. Агееў яму казаў: не спяшайся, давай пераседзім у полі, дачакаемся вечара, а там, як сцямненне, праобрацца праз мястэчка, напэўна, будзе лягчэй. Малаковіч згаджаўся, але во зрабіў па-свойму, відаць, не хапіла трывання дачакацца вечара. Канечне, ён ведаў тут кожную сцежку, кожны закутак і пераход, якія выбегаў яшчэ падшыванцам, але, мабыць, і яго тут ведаў кожны местачковы сабака, які цяпер лёгка мог пазнаць лейтэнанта і выдаць паліцыі.

Час ад часу Агееў нецярпіва прыступаў на адну нагу і, абапёршыся на віントоўку, пазіраў цераз паблытанае, нахілене да зямлі пераспелае жытга. За жытам і шырокім бульбяным палеткам відаць былі ўскрайнныя дамкі мястэчка, парканы і платы, месцамі агуленыя густой зелянінай садоў і кустоў. Воддарль, у глыбіні гэтага паселішча, высіліся ў бясхмарным небе два жоўтыя царкоўныя купалы, каля іх бялела нейкая вузкая збудоўка з вастраверхім бляшаным дахам, падобная на пажарную каланчу, ці што. Збоч на ўскраіне зелянела цесная купа старых аграмадных дрэў — можа, на месцы былога маёнтка ці могілак. Адтуль па нябачнай за пасевамі дарозе выехала фурманка з двумя седакамі, і порсткае гнядое жарабя то забягала наперад, то адставала, гарэзліва даганяючы затым матку. Малаковіча нідзе не было, і Агееў з прыкрасцю апусціўся на ўляжалую ватоўку, зручней уладкоўваючы параненую нагу, якая пад вечар разбалелася аж занадта. Мінула ўжо шмат часу пасля ранення, а асколачная рана вышэй калена амаль не гаілася, вельмі дакучала на хадзе, асабліва балела ноччу, і Агееў з усё большым неспакоем думаў, ці не застаўся там і асколак. Калі застаўся асколак, дык ягоныя справы дрэнъ, з асколкам рана наўрад ці загоіцца, будзе гніць, а то яшчэ падключыцца і гангрэна, тады яму зусім будуць кранты. Спусціўшы да калені сініе галіфэ, ён абмацаў мокрую павязку, ад якой ішоў агідны гнілаваты смурод. Трэба было перабінтаўца нагу, але бінта ён не меў, учора разадраў на кавалкі апошнюю анучу з аблезлага, у белы гарошак паркалю. Гэта была жаночая блузка, мабыць,

той вастравокай маладзіщи з леснічоўкі кіламетраў за трывцаць адсюль. Калі яны з Малаковічам падышлі да гэтай лясной збудоўкі, іх сустрэў ашалелы брэх рыжага калматага сабакі, доўга з хаты за тынам ніхто не паказваўся, пасля выйшаў змрочны сівабароды стары, і яны папрасілі напіцца. З гэтай просьбы яны пачыналі заўжды, калі наставаў час падумашь пра начлег і яду, і па тым, як гаспадары выносілі ваду, вырашалі астатніе. Ваўкавагы выгляд старога даваў мала надзеі, і Агееў кінуў Малаковічу раз і другі — маўляў, патупалі, чаго чакаць? Але тут на ганку паявілася маладая, нетугэйшага выгляду кабетка ў лёгкай блузцы і па-гарадскому, на патыліцы, завязанай хусцінцы, яна вынесла вялікую медную кварту сцюдзёнай вады, якую яны па чарзе выпілі ўсю да дна, і Агееў завёў з жанчынай гаворку на тэму «паесці». Маладзіца стрымана, хаця і добразычліва, запрасіла іх у хату, стары прытрымаў ашалелага ад брэху сабаку, і яны апнуліся ў прахалоднай абжытай святліцы са свежапамытай падлогай з новых хваёвых дошак. Пераступіўшы парог, Агееў прыемна здзівіўся ад мноства кветак, якія тут скрэзъ зелянелі і цвілі — на падаконніках, табурэтках, па вуглах і лаўках, густа застаўленых гаршкамі і вазонамі, нібы ў краме кветак, куды ён аднойчы забрыў у Беластоку. Іх накармілі ячменнай кашай на сале, напаілі малаком, Агееў не супраць быў заначаваць тут і пачаў ужо намякаць аб тым маладзіцы. Раптам у адказ на нейкі ягоны бязвінны жарт яна заплакала, ды так няўцешна і роспачна, што яны знерухомелі. Калі яна выбегла з хаты, барадаты стары сказаў, памаўчаўшы: «Вот мужа яе, сына маво, убілі. А ана із Расеі...»

Начаваць там яны не засталіся, у Агеева знікла на тое жаданне, а Малаковіч ірваўся да сваіх — заставаліся апошняя тры дзесяткі кіламетраў, і яго цяжка было ўтварыць затрымацца. Немцаў у гэтым балоцісту — раўнінным краі нідзе не было чуваць, мабыць, фронт прайшоў стараной, і яны рушылі ў дарогу — да заходу сонца прайшлі яшчэ кіламетраў восем і заначавалі на полі, у невялікім бярэзнічку. Увогуле прайшлі няшмат, але на большае і не разлічвалі — яны ўжо змагліся. Спярша, калі прарываліся з акружэння і спрабавалі дагнаць лінію фронту, ішлі ўдзень і ўначы, адпачывалі па гадзіне ў суткі і проста падалі на хаду без сну і ад знямогі. Да пераходу цераз «жалезку» іх група налічвала пяцьдзесят сем

чалавек, камандаваў ёю маёр з упраўлення арміі, на выгляд надта бравы ваяка з чорнымі касмылявымі брывамі, ён гнаў іх, як толькі было магчыма, каб дагнаць сваіх ці перайсці лінію фронту. Аднак лініі нідзе не было, тапаграфічная карта з двух аркушаў у маёра неўзабаве скончылася, і аднойчы ў змроку яны наткнуліся на нейкую матарызаваную нямецкую часць, якая сваімі амфібіямі, матацыкламі і грузавікамі забіла ўсе вёскі навокал. Мабыць, ім трэба было павярнуць назад ці ўзяць куды ўбок, у абход, але маёр папёр напралом, яны ўвяжаліся ў няпэўны зацяжны бой на подступах да нейкае станцыі, немцы тым часам падцягнулі сілы і наладзілі ім такі тарарам, што з усяе групы, напэўна, толькі Малаковіч з Агеевым засталіся жывыя, і то толькі таму, што своечасова зразумелі промах і павярнулі з-пад нямецкага агню ўбок. Пад раніцу яны апынуліся на беразе шырокага, парослага лазняком балота наводдаль ад дарог, немцаў тут можна было не баяцца, і абодва пачалі лаяць маёра, які так па-дурному загубіў групу. Асабліва злосны быў Малаковіч, той ноччу паранены куляй у плячо. Праўда, рана была не цяжкая, куля толькі зачапіла плячо, але ўсё ж рука балела і перашкаджала ўпраўляцца са зброяй. Агею са сваёй распухлай нагой ледзь трываў пасля той калагнечы, ісці ледзьве мог, і тут яны канчаткова зразумелі, што фронту ім не дагнаць. Менавіта Малаковіч прапанаваў узяць круга на поўдзень і прабівацца ў знаёмыя мясціны, да роднага мястэчка, дзе ў яго заставалася маці з братам і дзівюма сястрычкамі. А там будзе відаць. Агею пагадзіўся не адразу. Не надта яму падабаўся такі паратунак, усё ж ішла вайна, а яны былі камандзіры, хаця і параненыя, і адбіліся ад сваёй разгромленай часці, але ўсё ж... «Глядзіце, як хочаце,— не вельмі і настойваў Малаковіч. — А то як бы ў палон не загрымеець...» Палонных яны ўжо бачылі на шашы пад Лідай, самі адтуль ледзь вырваліся — неяк выкруціліся ад нямецкіх аўтаматчыкаў, якія прачэсвалі поле бою, і Агею наважыўся. Выбіраць не было з чаго, а абодва яны былі маладыя і хацелі жыць. Падумаўшы, ён згадзіўся, і ў той дзень яны ўзялі напрамак на гэтага мястэчка.

Далёка над лясным краявідам, захутанае ў агнявы туман, заходзіла чырвонае сонца, на полі стала прахалодней, смага ўбавілася, а дрымота, з якой Агею змагаўся ўвесь час пад калочым кустом, зусім знікла. Цяпер ён не баяўся заснуць, ён чуйна прыслухоўваўся да рэдкіх малазразумелых гукаў, якія

даносіліся сюды з мястэчка. Малады жаночы голас некалькі разоў ласкава пагукаў штосьці, і ён здагадаўся: гэта клікалі на вячэр дзяцей. Аднойчы гучна кракнула качка, што нізка ляцела над полем, і ён страпянуўся ад спалоху — так змарнеў за дзень у маўклівай цішыні і чаканні. Блізкі каровін рык прымусіў яго асцярожна выглянуць з жыту — па дарозе ў мястэчка гналі невялікі статак, за якім узнімалася воблачка пылу. Гэтае воблачка дало Агееву зразумець, што там праходзіў гасцінец або гравійка, але ён за паўдня не ўбачыў на ёй ніводнай машыны і цяпер падумаў: а рагтам немцы яшчэ не дабраліся да гэтых мясцін? Можа, тут іх яшчэ і няма? Гэта было б здорава, у такім выпадку ім, напэўна, пашэнціла б. Вось толькі куды прапаў Малаковіч?

З Малаковічам яны належалі да адной часці і перад самай вайной нядоўга служылі разам. Такая была служба ў старшага лейтэнанта Агеева, асабліва ў трывожныя тыдні напярэдадні вайны, што ён мала знаходзіўся ў палку, хіба што наязджаючы на агульнапалковыя нарады, а болей працадаў на складах боепрыпасаў — сваім і дывізійным,— забяспечваў полк боепрыпасамі. Работы ў начбоя было па горла — некалькі відаў патронаў да стралковай зброі, ручныя гранаты ўсіх марак, снарады да палковых гармат, вінтоўкі, кулямёты, запчасткі і рамонтная тэхніка — усё гэта перайначвалася, рэарганізоўвалася па-новаму, паводле апошніх інструкций і ўказанняў. Часу ж на ўсё было ў абрэз, штабы і камандзіры разумелі гэта і спышаліся, не ведаючы ні сну, ні адпачынку. Кроў з носа, а было загадана назапасіць тры БК для ўсёй зброі і пяць БК для супрацьтанкавай артылерыі. Палковыя склады не ўмяшчалі ўсю прорву штабялёў і скрынак, будаваліся часовыя сковішчы, Агееву вазіў за шмат кіламетраў будаўнічыя матэрыялы, людзей. Лейтэнант Малаковіч прыбыў у полк за тры дні да пачатку вайны пасля паскоранага выпуску з вайсковага вучылішча і быў прызначаны камандзірам батальённага ўзвода сувязі. Па службе ў палку Агеев з ім амаль не сустракаўся, хіба што некалькі разоў бачыў у час палковых пастроенняў гэтага рослага, танкашыяга лейтэнанціка ў новым камандзірскім абмундзіраванні, з хрумсткай партупеяй цераз плячо. Не думаў тады начбой, што вайсковы лёс з'яднае іх разам на дарогах вайны, ды яшчэ ў такі горкі час. Вядома, Агеев разумеў, што ён — не надта вялікая радасць для гэтага

імклівага хлопца, якому без яго, напэўна, пашэнціла б болей, ён мог бы прайсці і па шэсцьдзесят кіламетраў за суткі і, мабыць, даўно ўжо дабраўся б да фронту. Але ён не мог пакінуць параненага Агеева, памагаў яму і падтрымліваў у дарозе, клапаціўся пра начлег і яду, сам ледзьве стрымліваючы сваё маладое нецярпенне. Агееў бачыў гэта, маўчаў і ўвогуле быў удзячны свайму малодшаму сябру.

Малаковіч прыйшоў на змярканні. Агееў стаяў у жыце, абапёршыся на віントойку, і, пачуўшы паблізу таропкія крокі, спрабаваў прысесці. Але ў той жа момант, затулены аднізу жытам, аднекуль збоку з'явіўся сілуэт у кепцы, з прыспушчанымі плячыма, па якім Агееў і пазнаў лейтэнанта.

— Фу ты! Думаў, не дачакаюся,— сказаў ён з выдыхам і адчуў, як адразу расслабіўся целам ад доўгага трывожнага напружання.

— Дык, разумееце, у прыщемках лепш.

Малаковіч спыніўся перад Агееўым, зморана ссунуў з потнага лба нязвыклую, з даўгім казырком кепку; на ім ужо быў нейкі куртагы паношаны пінжачок са зморшчанымі бартамі, няновыя, выпнутыя на каленях порткі і галошы на босых ногах. Заўважыўшы, што Агееў азірае яго, Малаковіч сказаў:

— Во пераадзеўся. Каб лішне не мазоліць вочы.

— А як немцы? — запытаў Агееў пра тое галоўнае, што цяпер турбавала іх.

— Ніякіх вам немцаў. Прыйзджалі і паехалі. Праўда, паліцыю паставілі.

— Во як! И многа?

— А чорт іх ведае. Але ёсць. Школу і міліцыю занялі. Гэта каля царквы.

— А прайсці як?

— Даўно пройдзэм як-небудзь. І гэта... Разумееце,— Малаковіч адвёў позірк, агледзеўся, і Агееў зразумеў, што нешта ў яго не зладзілася. — Разумееце, у мяне не надга... Ну, сусед у паліцыі, каб яго разарвала. Дык мы вам, разумееце, другое месца насыталі. У цёткі адной...

Агееў з палёгкай уздыхнүў — хай сабе і ў цёткі, яму галоўнае, каб падлячыць рану, доўга ён тут не заседзіцца. Усё ж становішча іх было няпэўнае, з даволі туманнай будучыннай, і ён стараўся лішне не думачь аб ім. Галоўнае, каб дзе-небудзь

зашыцца, запаўзіці ў заканурак, залізаць раны, з якімі абодва яны — не ваякі! А пасля будзе відаць. Пасля яны пойдуць на фронт.

— Пра фронт не чуваць?

— Кажуць рознае. Немцы перадалі, што Маскву ўзялі,— неахвотна сказаў Малаковіч.

— Ого, куды хапілі!

— Рознае балтаюць. Але толкам ніхто не знае.

— Да-а... Ну што ж, пайшлі?

— Чакайце! — спыніў яго Малаковіч. — Панімаецце, з вінтоўкамі не гадзіцца. З вінтоўкамі спыняць і... самі разумееце.

Агееў маўчаў. Ды што ён мог сказаць? Ведама, падацца са зброяй яму не хацелася, але і расстацца з ёю ў такі час таксама было нязвыкла, амаль што боязна.

— Трэба скаваць,— сказаў Малаковіч. — Ось хоць бы і тут. А што, куст — прыкмета.

— У зямлі?

— У зямлі, канечне. У мяне во торба, загорнем...

Агееў змоўчаў, падумаў. Для яго, каторы ўсю службу дбаў пра чысціню і спрайнасць зброі, зараз закопваць у зямлю вінтоўку было злачынствам супраць яго сумлення. Але ён тут жа ўспомніў, колькі іх засталося на палях баёў, на складах і базах, захопленых немцамі, і толькі ўздыхнуў.

Шырокім нямецкім цесаком ён выкапаў вузкую канайку на самым kraёчку жытга каля мяжы, Малаковіч загарнуў у тарбіну дзве вінтоўкі — нашу, мадэлі 1891/30 года, і новенъкую нямецкую з абшкрабанай ложай,— яны ўладкавалі іх у ямку і ўжо ў цемры засыпалі зверху зямлёй. Пасля ўтапталі зямлю нагамі, закідалі травой.

— Ну, а пісталеты ўжо як-небудзь,— сказаў Малаковіч.

У іх былі два пісталеты — нашы варанённыя ТТ з пластмасавымі ручкамі. Днём, калі Малаковіч ішоў у мястэчка, ён аддаў свой Агееву, а цяпер падняў з ватоўкі і сунуў у кішэню штаноў. Пацёртую скураную кабуру, размахнуўшыся, кінуў далей у бульбу.

— Пайшлі!

Агееў падхапіў ватоўку і, дужа кульгаючы, пайшоў за таварышам. Тым часам зусім сцямнелаася, вакол у прытуманенай прасторы поля было поўна невыразных плям і

ценяў, якія будзілі цъмянью трывогу ў душы. Але Малаковіч упэўнена ішоў па бульбяной баразне наперадзе, Агееў старався ад яго не адстаць. І ўсё ж ён адставаў, параненая нага вымагала часта спыняцца, ён увесь час чапляўся ёю за бухматыя калівы бульбоўніку, не трапляў у баразну, злаваўся на сябе, не хочучы спыняць таварыша.

Ужо ў глухой цемры яны падышлі да крайніх будынкаў мястэчка, павярнулі на сцежку. Дзесь у дварах паміж дрэў пабліскваў чырвоны агенчык вогнішча, данёсся пах падгарэлай бульбы, які напомніў Агееvu пра тое, як ён даўно хоча есці. Але да яды, пэўна, было не так блізка. Прыгнуўшыся ў цемры, яны навобмацак пралезлі паміж дзвюма ніткамі калючага дроту і пайшлі па зарослай травой сцяжыне паўз нейчую сядзібу з доўгай сцяной дашчанага плата, пасля прайшлі берагам ручая пад дрэвамі і выйшлі на дарогу; далей трэба было перабягаць на той бок. Будынкаў там больш не было, справа ляжала цёмнае поле, а наперадзе высіўся раскапаны пагорак, і Агееў не адразу разглядзеў у ім той самы кар'ер, які пасля адыграе такую фатальную ролю ў ягоным жыцці. Але гэта значна пазней, а той раз Агееў ледзьве заўважыў яго ў цемры, яны прайшлі ўздоўж цаглянай агароджы могілак, пад хмурна насырожанымі ўначы дрэвамі і зноў спусціліся па гародаў яны ўвайшлі пад навіслае голме дрэў. Побач цымнеліся стрэхі будынін.

— Асцярожна, трымайцца за жэрдку,— папярэдзіў Малаковіч, сам з асцярогай ступіўшы на вузкую дошку кладкі. Агееў удала перайшоў за ім цераз чорнае правалле ручая або рэчкі, і вузкай, аброслай дзядоўнікам сцяжынкай на мяжы двух гародаў яны ўвайшлі пад навіслае голме дрэў. Побач цымнеліся стрэхі будынін.

— Так... Пастойце тут.

Адчуўшы, што іх падарожжа, напэўна, канчаецца, Агееў уздыхнуў і з палёгкай расслабіў натруджаную нагу. Малаковіч ненадоўга знік, і неўзабаве воддаль пачуўся ціхенъкі стук у акно, пасля некалькі незразумелых слоў. І вось лейтэнант ужо бярэ Агееva за руку і ў глухім цемрыве вядзе кудысь цераз двор. Падобна, аднак, яны хутка апынуліся ў хляве; наткнуўшыся на нешта грувасткае, пералезлі цераз высокі парог раскрытых дзвярэй. Па-ранейшаму навокал было зусім цёмна, стаяў пах

засохлага гною і сенаabo, можа, нейкіх сушаных зёлак і яшчэ нечага, чым пахне звычайна ў затхлыx старых будынках.

— Во, ідзіце сюды...

Наткнуўшыся на Малаковіча, Агееву намацаў каля сябе нешта падобнае на тапчан і зморана апусціўся на шархоткі, пакрыты груба тканай посцілкай сяннік.

— Ну, во і добра. Цётка Бараноўская накорміць.

— Ладна. Дзякую...

— І не турбуйцесь. Усё добра будзе.

— Ну што ж...

Цётка, здаецца, таксама была тут, але яна не сказала ні слова, і Агееву стала ніякавата — усё ж хацелася ведаць, як яна паставіцца да такога кватаранта. Бо магла і не пагадзіцца, і запратэставаць або хоць бы загаіць нязгоду ў душы. Але цётка маўчала, і Малаковіч ціха гукнуў некуды ў цемру:

— Паесці што знайдзецца?

— А там стаіць,— пачуўся ціхманы немалады голас, які зусім не развеяў трывогі ў Агеева, нават пабольшыў яе — такі ён здаўся сухі і нават раздражнёны.

— А, во дзе... Хлеб, агуркі. Во перакусіце. І ляжыце. Днямі пабачымся,— ціха сказаў Малаковіч.

— Добра.

— Тады добрай ночы, начбой!

Неяк зусім нячутна, не стукнуўшы і не скрыпнуўшы нічым, абое яны зніклі, навокал зрабілася ціха і глуха, нібы ў пастцы, і Агееву упершыню падумаў: як бы гэтае сховішча сапраўды не стала ягонаю пасткай. Заўжды ён баяўся, каб сіла абстравін не загнала яго ў кут без якой магчымасці выйсця або адступлення. Але во, здаецца, апынуўся менавіта ў такой сітуацыі. Варта той жа цётцы Бараноўской паклікаць паліцаў — і яго, кульгавага, хутка звяжуць вяроўкай і адвядуць у паліцыю. Могуць таксама застрэліць, могуць адправіць у лагер для ваеннапалонных. Праўда, цётка пра яго нічога не ведала, ён не зрабіў ей ніякае шкоды, але ж свая кашуля кожнаму бліжэй да цела, асабліва ў такі час. Нашто рызыковаваць галавой гэтай маўклівай цётцы, якая, напэўна ж, ведае, што ёй пагражае ад немцаў, калі яна будзе хаваць гэтага чырвонаармейца.

Абсалютна заганным і бездапаможным адчуў ён сябе ў гэтую летнюю ночь з сваёй ранай, па добрай волі ці па дурноце

даўшы сябе заперці ў гэты хляўчук. Праўда, у яго быў пісталет і два цэлыя магазіны патронаў; на якую бяду, можна было б застрэліць пару паліцаю, а пасля прыстрэліць сябе. А калі да таго не дойдзе, як тады паводзіць сябе перад паліцаямі, за каго выдаваць? На ім была камандзірская форма — надта заношаная гімнасцёрка і сінія дыяганалевыя брыджы; партупею ён скінуў, як яны засталіся ўдвух з Малаковічам, але на чырвоных пятліцах былі ранейшыя трэхкубікі — за каго ж ён мог сябе выдаваць? Малаковіч абачліва пераапрануўся, на нейкі час, напэўна, будзе дарэчы пераапрануцца і яму, але ці шмат паможа яму цывільнае адзенне? Напэўна, да цывільнага адзення патрэбны яшчэ і цывільныя дакументы, а дзе яму іх узяць?

Суцэльныя сумненні і турботы разам з цымянным прадчууваннем бяды авалодалі Агеевым у гэтым змрочным закутку перад грозным тварам пагрозы. Але якія б неадчэпныя ні былі яго душэўныя пакуты, адчуванне голаду ўзяло верх, на нізкім століку-скрынцы ён намацаў кавалак чорнага хлеба, некалькі агуркоў у місцы і пачаў есці, пакуль ад хлеба не застаўся маленькі кавалак — пэўна, яго трэба б пакінучы на заўтра, падумаў Агеёў. Тым не менш ён не мог ужо спыніцца і непрыкметна для сябе зжаваў усё без рэшты.

Напэўна, тут жа і заснуў — забыўся ў трывожным цяжкім сне да світання.

Прачнуўшыся ранкам, Агеёў убачыў над сабой нізкую, падбітую аполкамі столь, з такіх жа аполкаў былі тут і сцены, што свяціліся цяпер мнóstvam шчылін і высвечвалі шэрыя бярвёны сцяны насупраць. Агеёў агледзеўся — гэта быў цесненкі хляўчук-застаронак, мабыць, прыбудаваны да старога хлява, куды вялі нізенькія дашчаныя дзвёры, закрытыя на драўляную закрутку. У адным канцы застаронка стаяў тапчан, на якім ён пераспаў ноч, з пакрытай чыстай анучкаю скрынкай ля ног, у другім ляжала куча свежага сена, і пад ім ля сцяны сядзела ў гняздзе курыца, што адным вокам пільна і насцярожана сачыла за чалавекам. Праз шматлікія шчыліны ў сцяне білі сонечныя промні, і дзе-нідзе вытыркалася асветлене сонцам пустазелле, што буйна разраслося пад сцяной у гародзе. Было цёпла, спакойна, дзесьці наводдаль зычна прапаяяў певень — на ўсё горла ад свае петушынай радасці. Агеёў паспрабаваў устаць і ледзьве не крыкнуў ад болю ў назе — павязка спаўзла,

штаніна прысохла да раны, да якой цяпер немагчыма было дакрануцца. Ён сеў на тапчане і, спусціўшы да каленъ шганы, агаліў нагу. З раны цёк гной, тканіна павязкі наскролькі прамокла, нага вышэй калена зрабілася тоўстай і счырванела, яўна распухала што дзень, то болей. Па бруднай, замурзанай скуры спаўзло некалькі мутных крапляў, ён сцёр іх даланёй і раптам спалохана знерухомеў: між набрыняльых гніллю, даўно абяскроўленых тканак патрываючы варушыўся маленькі белы чарвяк, побач другі, а там яшчэ і яшчэ. Агееў боязна разняў пальцамі падсохлыя краёчкі раны і ўбачыў многа гэтых дробненьких неспакойных істот. Скалануўшыся, нібы ад дрыжыкі, ён падняў побач саломіну і таропка пачаў выкалуپваць ёю чарвякоў з раны. Увесь час яго не пакідала палахлівае адчуванне брыдоты: гэта ж трэба — жывое цела яго тачылі і елі агідныя стварэнні. Але што можна было зрабіць — усе апошнія дні іх непрытульнага блукання ён не меў нават бінта перавязаць рану, так вось і шкандыбаў у спёку, нага з кожным днём налівалася ўсё большым цяжарам, пухла, не дзіва, што ў ране завяліся чэрві. Што яшчэ будзе?

Дрыготкімі рукамі Агееў збольшага ачысціў рану і паправіў павязку, павярнуўшы яе больш-менш сухім бокам, тужэй падцягнуў на балючай назе, усё разважаючы, як яму быць, як лячыць рану. Мабыць, без дапамогі Малаковіча ён нічога не зробіць, але ўчора аб tym не было гаворкі, яны нават не дамовіліся, калі Малаковіч прыйдзе да яго зноў. Не, не абысціся без доктара. Але ці знайдзецца тут які-небудзь здатны лекар, якога можна было б не баяцца?

Стараючыся паводзіць сябе як мага цішэй, увесь час услухоўваючыся, ён спрабаваў здагадацца, што ў той час рабілася на дварэ. И ўсё ж зусім нават знянацку для яго дзверы ў застаронак расчыніліся, і цераз высокі парог пераступіла маленькая стараватая жанчына ў доўгай спадніцы і цёмнай, нізка павязанай хусцінцы, сваім выглядам вельмі напомніўшы яму манашку. Абедзьве яе руکі былі заняты невялічкім чорным чыгуночком, які яна трymала перад сабой у фартуху. У застаронку запахла свежай бульбаю з кропам. Агееў асцярожна падцягнуў нагу.

— Во снеданне,— сказала жанчына, суха павітаўшыся, і Агееў здагадаўся, што гэта яго гаспадыня.

— Дзякуй.

— Калі ласка. Малако ў стаўбунку.

— Дзякуй.

Ён думаў, што яна пачакае, запытае яго пра што-небудзь або што скажа, але цётка тут жа павярнулася да дзвярэй. Баючыся, што ён яе не хутка пабачыць, Агеёў паспешна гукнуў:

— Адну хвілінку, калі можна!

Гаспадыня павярнулася, на яе зморшчаным маленькім тварыку з самкнутымі вуснамі былі смутак і ўвага, аднак вочы глядзелі з пэўнаю цвёрдасцю і нават разважнай суровасцю.

— Разумееце, мне б доктара... Рана ў мяне, панімаецце...

Бегла зірнуўшы на яго выцягнутую ўздоўж тапчана распухлую нагу з мокрай плямай на дзіравай ад асколка штаніне, яна ціхенъка ўздыхнула і выслізнула за парог. Недаўменна счакаўшы хвіліну, Агеёў пацягнуўся да скрынкі, дзе смачна пахла свежазвараная бульбачка.

Снедаючы, ён не мог пазбыцца агіднага пачуцця брыдоты, выкліканага нядаўнім аглядам раны. Неспакой яго не мінаўся, і думалася самае рознае, болей трывожнае, з сумным вынікам. Калі б хоць не гэтыя чарвякі, дык з болем ён бы саўладаў як-небудзь, боль страціў вастрыню, Агеёў да яго прыцярпеўся, хадзіць было трудна, але можна — прайшоў жа ён кіламетраў сто дваццаць, пэўна, адолеў бы і яшчэ. Але калі б не пачалося заражэнне. Калі ўжо завяліся чэрві. Зноў жа, у ране мог застацца асколак, а з ім кепская справа, з асколкам будзе бяда. Як бы не засесці тут надоўга ці наогул не адкінуць капыты? Аддаючыся турботным думкам, ён увесе час прыслухоўваўся да разрозненых, часам невыразных, зманлівых гукаў знадворку — чакаў гаспадыню. Напэўна, павінна ж яна завітаць у гэты закутак, неяк дапамагчы яму. Пры гэтых думках ён крыва ўсміхнуўся — дажыўся, называеца, начбой Агеёў да того, што стаў залежны ад нейкай местачковай цёткі? Але сапраўды падобна было на тое, што лёс яго цяпер залежаў менавіта ад гэтай немаладой цёткі больш, чым ад каго б там ні было ў свеце. Пракляты вайсковы лёс, які ўсё ў ягоным жыцці перавярнуў дагары нагамі. Ды ці толькі ў ягоным жыцці?

Запіваючы кіслым малаком з стаўбунка, ён хутка з'еў усю бульбу, дажаваў хлеб, якога цяпер была ўсяго адна скіба. Увесе час ён чуйна прыслухоўваўся. Але, мабыць, вялікай небяспекі для яго цяпер тут не было, за сцяной ляжаў гарод, аброслы на межах дзядоўнікам і крапівой, вуліца была зводдаль, з другога

канца сядзібы, і з яе амаль не даносілася ніякіх гукаў. Вакол было ціха, спакойна, і ў гэтай цішы ён адразу пачуў два-тры асцярожныя крокі ў хляве, дзвёры застаронка нешырокая расчыніліся.

— Во пераапрануцца вам.

Цётка Бараноўская з парога паклала на канец тапчана невялічкі скругак, тут жа разгарнуўшы каторы ён знайшоў чорную сацінавую кашулю, прыгожа вышытую па каўняры сінімі шоўкавымі кветкамі. «Што ж, дзякуй!» — у думках спазнела сказаў Агееў, бо цётка ўжо схавалася за дзвярыма. Ён раскінуў кашулю на каленях, мабыць, яна была яму самы раз, гэтая прыгожая апратка з прыемнага навобмацак мяккага саціну, але ён памарудзіў знімаць сваю пацёртую пратацелую гімнасцёрку, якая разам з ім столькі стрывала за гэтае вар'яцкае лета. Гэта было звычайнае хэбэ з накладнымі кішэнямі і чырвонымі камандзірскімі пятліцамі, у якіх рубінавымі агенъчыкамі зязлі па трох эмалевыя кубікі. Трэці кубік ён прывінціў сюды за трох доўгія месяцы да пачатку вайны, а чакаў яго трох доўгія гады — на працягу ўсёй сваёй камандзірскай службы пасля вучылішча. На рукавах чырванелі галуны-нашыўкі, адпаведныя ягонаму званню, і вось ад усяго гэтага даводзілася па добрай волі адмаўляцца, мяняць на нейкую цывільную кашулю з кветачкамі на каўняры. Але, відаць, сапраўды прыйдзецца, інакш як яму выйсці адсюль у гэтым яго камандзірскім убрannі? Першы прахожы з вуліцы зверне на яго ўвагу, і няцяжка ўявіць, чым усё можа скончыцца.

Цераз галаву ён рашуча сцяпнуў пімнасцёрку, выбраў з кішэняў дакументы, падумаўшы, сунуў іх «на пакуль» пад сяннік. Пасля накінуў мяккую, прыемна аблеглу на плячах кашулю, каўнер зашпільваць не стаў, падпяразвацца таксама. Гімнасцёрку разам з рамянём і пісталетам паклаў пад падушку. Цяпер ад вайсковага абмундзіравання на ім заставалася толькі цёмна-сіняе камандзірскае галіфэ. Разношаныя ялавыя боты былі падобныя на цывільныя, боты яго не турбавалі. А вось пра галіфэ яшчэ прыйдзецца, відаць, патурбавацца, галіфэ магло яго выдаць.

Яму даўно хацелася выйсці на двор, але ён марудзіў у нерашучасці, прыслухаўваўся. Было невядома: хто тут жыве ў суседзях, хто яшчэ ёсьць у гэтай Бараноўскай? Каго яму трэба

было асцерагацца найбольш? Усё ж нейкая яна негаваркай, гэтая яго гаспадыня, падумаў Агееў, не, каб расказаць што пра сябе,— відаць, трэба пытацца. Пытацца ён не любіў, асабліва ў малазнаёмых. Зрэшты, як і расказваць пра сябе таксама. Размова малазнаёмых, ды яшчэ без патрэбы, не была для яго асалодай, мабыць, падобнай да яго трапілася яму і гаспадыня.

Ён яшчэ не наважыўся выбрацца з застаронка, як за сцяной у хляве пачуліся галасы, дзвёры шырока расчыніліся, і цераз высокі парог не дужа спрытна пераступіла пажылая паўнаватая жанчына ў чорным жакете з сіаватым вузлом валасоў на патыліцы. Яна адразу намацала яго позіркам у цемнаватым пасля вуліцы куце, выпрабавальна зірнула толькі адзін раз і густа пыхнула махорачным дымам ад самакруткі, якую трымала ў зубах, пакуль адчыняла дзвёры. Другая яе рука была занята невялічкім скуранным сакваяжам.

— О, дзе ён устроіўся! Харашо, свежае паветра! Ну, здароў, хлопец!

— Добры дзень,— трохі ніякавата сказаў Агееў, прыгустаючы на тапчане. Ён не адразу сціміў, за каго яна яго прымае, але яе прастата ў гаворцы настройвала на лёгкі, амаль бесклапотны лад.

Жанчына перадала сакваяж у рукі Бараноўскай, якая, прычыніўшы дзвёры, сціпла спынілася ля парога, яшчэ раз таропка зацягнулася акуркам і, кінуўшы яго долу, старанна зацерла чаравікам.

— Ну, дык што? Болечка?

— Ды во, трошкі! — сказаў Агееў, цямачы, што, пэўна, гэта прыйшла доктарка.

— Ну, трошкі — гэта ерунда. Цяпер трошкі і не лічыцца.

Падышоўшы бліжэй да тапчана, яна абхапіла яго нагу каля костачкі і рэзка заламіла ў калене. Агееў тузануўся ад болю.

— Да-а,— павярнулася да гаспадыні. — Нясіце вады.

— Зараз, Яўсееўна,— з гатоўнасцю азвалася Бараноўская. — Цёплай?

— Гарачай. І чысты ручнік.

Гаспадыня шмыгнула за дзвёры. Яўсееўна ў роздуме трохі счакала і, дапытліва ўставіўшыся ў яго, кінула:

— Ваенны?

— Ваенны,— сказаў Агееў, пазіраючы ў яе цёмныя настырныя вочы. Пад такім позіркам гаварыць няпраўду было немагчыма, ён гэта адчуваў адразу.

— Ох, хо-хо, хо-хо! — пабедавала Яўсееўна, хутчэй, аднак, у адказ на нейкія свае думкі. — Ну, знімай штаны.

— Зусім?

— Зусім... Чаго саромеешся? Ці надта сарамлівы?

— Ды я нічога, пажалуста,— сказаў ён і з перабольшанай рашучасцю сцягнуў цеснае, паношанае галіфэ.

Яўсееўна тым часам расчыніла на скрынцы сақваяжык, пабразгаўшы інструментам, дастала вялікія нажніцы. Ён узяўся развязваць сваю мокрую ад гною павязку, але доктарка, спрытна падчапіўшы, разрэзала яе напалам і гідліва адкінула ў куток.

— Да-а... Карцінка!

— Карцінка,— згодна паўтарыў Агееў. — І ведаецце, чэрві!

Ён думаў, што гэтае паведамленне здзівіць ці нават спалохает Яўсееўну, але на поўным, нахмураным твары з чорнымі вусікамі не скаланулася ніводная жылка — відаць, цікавіла яе іншае.

— Чарвякі — гэта ерунда,— сказала яна, роздумна аглядаючы рану, і некалькі разоў калупнула ў ёй доўгім пінцэтам. — Чарвякі — гэта нават някепска...

«Што ж можа быць горш?» — раздражнёна падумаў Агееў.

— Але, ведаецце, я спалохаўся...

— Не трэба палохацца! У жыцці наогул шкодна палохацца. Шкодна для здароўя. Вось як, малады чалавек!

— Гэта так.

— Вось іменна Асколак? — яна зноў запытальна зірнула на яго.

— Асколак.

— Гэта горш. Прыйдзецца рассячы.

— Што рассячы?

— Рану, вядома. Не нагу ж. Бараноўская! — хрыплым баском гукнула яна, павярнуўшыся да дзвярэй, і адтуль пачуўся ціхі голас гаспадыні:

— Іду, іду...

Усё гэтаксама, бадай нячутна, гаспадыня ўвайшла ў застаронак, паставіла на скрынку чыгуночку з гарачай вадой,

паклала ручнік і адступілася да дзвярэй, схаваўшы руکі пад фартушок. Яўсееўна намачыла ў чыгунку ручнік, старанна абцерла ім вакол раны. Агееў трохі паморшчыўся — дотык яе рук азваўся ўсё ж немалым болем.

— Ану, ляж і адварніся! — загадала доктарка. — Нечага глядзець, не маленъкі.

Агееў выщыгнуўся на тапчане, трохі адварнью галаву, утаропіўшы позірк у сук на сцяне. Яўсееўна рыхтавалася да аперацыі — востра запахла нашатыром, бразнулі металічныя інструменты.

— Зараз мы таго... Гэта дзела простае! Не паспееш адчуць...

Востры боль у ране да касці пранізаў нагу, Агееў тузануўся, скрыгатнуў зубамі.

— Што, баліць? — незадаволена перапыніла яго дактарка. — Не хлусі, то не баліць. То — ерунда, камарыны ўкус.

Ён і яшчэ тузануўся ад такога ж, амаль невыноснага, болю, але прымусіў сябе не застагнаць, закусіў вусны.

— Так, так... Гэта ерунда... Да, тут набралося... Пачысціць... Так, гэта туды, гэта сюды,— прыгаворвала Яўсееўна, калупаючыся ў ране, і Агееў сабраў у сабе ўсе сілы, каб стрываць без стону. Балела па-зверску, усю нагу да кончыкаў пальцаў ахапіў глыбінны боль, хацелася ўскочыць, вырвацца і ўцячы з гэтага застаронка... Здаецца, аднак, ён стрываў.

— Во-о-т! — задаволена сказала Яўсееўна. — А цяпер будзе трошкі таго... Наўродзе камарынага ўкусу будзе. Можа, трошачкі больш...

Не адразу сцяміўшы, што яна мае на ўвазе, Агееў не секунду расслабіўся і ў тое ж імненне адчуў рэзкі балявы ўдар, які аддаўся ў целе. У вачах ягоных сцямнела, ён напяўся, абедзвюма рукамі ўчапіўся ў дошкі тапчана, бышцам баючыся сарвацца з яго. І новы ўдар паўтарыў ранейшы, пасля нешга ў назе пацягнулася, напружылася, і рагам усё адразу звалынела.

— Во, палюбуйся, якая жалязяка!..

Увесь мокры ад поту, Агееў падняў галаву — Яўсееўна трymала перад ім зацяты ў кончыках даўгога пінцета невялікі прадаўгаваты асколак з няроўнымі зубрыстымі краямі, які ледзь не падкасіў некалі ўвесь яго франтавы лёс.

— Добра, што косць абышоў. Яшчэ б сантыметр — і кепская была б твая справа, сынок,— цяплейшым голасам сказала Яўсееўна і кінула асколак у кут сена.

Агееў ляжаў, на здзіўленне для яго, зусім пазбаўлены сілы, рукавом аціраў густы пот на твары, абедзве руکі яго дробна трэсліся, і ён ледзьве выштіснуў з сябе «дзякую». Гаспадыня яго, якая на працягу ўсёй аперацыі стаяла за спіной доктаркі, усё прыгаворвала нешта, што ён не мог чуць, і Яўсееўна абарвала яе:

— Да перастаныце, Бараноўская! Баліць! Што гэта за боль для такога мужыка?!

— Што ж, што мужык? Усім баліць,— ціха запярэчыла Бараноўская.

Яўсееўна між тым завіхалася над ранай. Кідаючы долу скрываўлене клочча ваты, абцерла нагу, пасля засунула ў свежы разрэз раны мокры сцюдзёны тампон і, лёгка снуючы бінт дужымі рукамі, туга перавязала сцягно.

— Во! Хутка танцаваць будзеш.

Пакідаўшы ў сакважкі інструменты, яна прысела ў нагах і пачала скручваць цыгарку. Бараноўская тым часам прыбрала чыгунок, ручнік і, хоць было цёпла, накінула на голыя ногі Агеева старэнкі въщерты кажушок.

— Гэта што за боль! — густым дымам дыхнула на гаспадыню Яўсееўна. — Вунь Султанішку маладую ратавала. Паўночы вазілася, сячэнне рабіла. З гэтymі во інструментамі! Хлопец на пяць кіло вываліўся, а Султанішка, вы ж ведаеце,— муха! Саплёт перраб'еш.

— А жыць жа хоць будзе? — насцярожылася Бараноўская, хмурачы свой маршчыністы тварык.

— Нічартага ёй не зробіцца. Бабы жывучыя.

— Ну, не кажыце, Яўсееўна. Бабы таксама людзі.

— Людзі, канечне! — згадзілася доктарка. — Але цяпер во мужыкоў берагчы трэба. Вайніца ідзе.

— Берагчы заўжды ўсіх трэба. Кожнаму адно жыщё адмерана,— сказала Бараноўская мякка, але з поўнай пераконанасцю, на якую доктарка ўжо не запярэчыла.

— Гэта так! Калі б вашыя слова ды богу ў вушы. Можа б, ён спыніў гэтых варвараў...

— Ён не спыніць. Гэта ўжо людзям трэба.

— Во і я кажу. Мужыкі павінны,— сказала доктарка і змоўкла.

Агееў пазіраў на поўную грудастую постаць Яўсееўны і не ведаў, здзіўляцца яму або дзякаваць гэтай жанчыне. Ён ужо зразумеў пэўна, што яна акушэрка, і калі б ён сцяміў гэта адразу, яшчэ невядома, ці даўся б ёй для аперацыі. Але цяпер так ці інакш справа была скончана, самы востры болю мінуў, а галоўнае — ён пазбавіўся ад асколка, які ледзь не зрабіў яго інвалідам. Пэўна, трэба было неяк аддзячыць за гэта бравай акушэрцы, ды пасля ператрыванага болю ён троста не знаходзіў у сабе сілы для патрэбнай удзячнасці і вяла сказаў:

— Дзякую, доктар, вялікі...

— Няма за што. Бог аддзячыць. Ды во Бараноўская. Ану, панечка, ганіце дзесятак яек,— знарок грубавата сказала Яўсееўна і засмяялася.

— Няма яек, усяго адна курачка. Хіба пашукаю што-небудзь,— сказала гаспадыня, і Яўсееўна спыніла яе сваім грубым голасам:

— Ладна, не старайцесь, абыдуся без яек. Вунь у вас ёсць каго яйкамі карміць.

Апантана задыміўшы самакруткай, яна павярнулася да дзвярэй, але, перш чым выйсці, выняла з рота цыгарку.

— Ну, папраўляйся. Днямі загляну. Перавязаць трэба будзе...

Ён кіўнуў на развітанне, і абедзве жанчыны выйшлі, наперадзе — самаўпэўненая, рапучая Яўсееўна, за ёй чорнай мышкай прашмыгнула яго гаспадыня. Агееў застаўся адзін. У застаронку цымнелася, шчыліны ўжо страцілі свой яркі сонечны бліск, сонца, напэўна, павярнула за вугал. Нага жахліва балела, але цяпер прыбыло надзеі, і ён думаў, што яшчэ, можа, як-небудзь абхітраць лёс і вырвецца з крыважэрных кіпцюроў пагібелі, у якія яго загнала вайна.

Рэшту таго дня ён пакутліва змагаўся з болем, які марудна расцякаўся па ўсёй назе, ахапіўшы яе ўсю — ад ступні да клуба. Яго пачалі даймаць дрыжыкі — падобна, пачыналася гарачка. Здаецца, так не балела нават у першыя гадзіны пасля ранення, ці, можа, у калатнечы баёў і адступлення ён не зауважаў болю, бо ўвесь час быў сярод віхуры падзеяй, у ліхаманкавай змене абставін. Цяпер жа падзеі адышлі ў мінулае, ён знайшоў гнятлівы, трывожны, але адносна

бяспечны спакой, і патрываожаная рана адгукнулася рэзкім злым болем. Пасля таго як пайшла доктарка, Агеёў вышэй нацягнуў на сябе кожушок і ляжаў так у дрымоце, час ад часу скаланаючыся ад дрыжыкаў. Дзверы некалькі разоў ціхенъка прыадчыняліся, але ён не расплюшчваў вачэй, і дзверы зноў зачыняліся — цётка Бараноўская не хацела яго трывожыць. Аднойчы, расплюшчыўшы вочы, ён убачыў на скрынцы ля ног прыкрыгую чыстай анучкай міску, акрайчык хлеба каля яе, але паднімацца не стаў — было не да ежы. На некалькі хвілін ён забыўся ці, можа, заснуў прывідным, поўным гарачага туману сном і зноў прачнуўся — здалося, у застаронак нехта ўвайшоў. Ён узнёў дзіўна цяжкія павекі і не адразе зразумеў, што гэта — яго гаспадыня, якая з сашчэпленымі на фартуху рукамі ціхенъка пыталася:

- Можа, вам супchyку зварыць? Ці бульбачкі?
- Не, дзякуй. Вадзічкі...
- Вадзічкі? Я зараз...

Яна знікла з застаронка, і Агеёў зноў заснуў ці праваліўся ў забыццё, калі рэчаіснасць тоне ў гарачым тумане ценяў, аднекуль з далёкіх закуткаў памяці выплывае мінулае, усё дзіўна пераблытваеца ў мутнай свядомасці. Невядома адкуль у гэтым тумане выплыў камандзір стралковага палка маёр Папоў, які немаведама куды знік у час іх начнога прарыву з-пад Ліды,— цяпер жа ён быў у поўнай камандзірскай форме з дзвюма кавалерыйскімі партупеямі на плячах, планшэткай, процівагазам на шырокай брызентавай почапцы цераз плячо, і рашуча камандаваў батальёнамі, стоячы па грудзі ў ровіку на пагорку з кустоўем. Агеёў, які быў тут жа, усё імкнуўся далажыць маёру, што іх акружжаюць немцы, але чамусыці не мог знайсці сілы вымавіць гэтыя некалькі слоў, а маёр злосна кричаў на кагосьці за перарасход боепрыпасаў, за тое, што стралялі чамусыці не па тых мішэнях. Між тым Агееву было бачна, як па полі перабягаюць нямецкія аўтаматчыкі, яны былі ўжо побач, а маёр усё не мог змоўкнуць, і ў Агеева быццам адняло язык — не мог вымавіць слова. Ён вельмі хваляваўся, пакутна перажываючы сваю незразумелую немач у прадбачанні таго, што немінуча павінна было здарыцца на КП. Каб не стаць сведкам катастрофы, намаганнем волі ён вырваў сябе са сну і з палёгкай адчуў, што ўсё тое было за мяжой рэчаіснасці, усё няпраўда, таму што — прыснілася.

За сценамі яго застаронка марудна дагараў летні дзень, мабыць, ужо цямнелася, у паўзмроку ледзьве відаць быў ніскі праём дзвярэй у сцяне, некалькі пасудзін на скрынцы ў канцы тапчана, сярод якіх ён убачыў стаўбунок і кварту. Вельмі хацелася піць, у роце ўсё высахла, але, здаецца, жар зменшыўся, і ён памкнуўся ўстаць, каб напіцца. Гэта яму ўдалося, хаця і не адразу. Стараючыся не патрывожыць нагу, ён дапяўся да скрынкі, наглуся са стаўбунка, зняслена адкінуўся на тапчане і заплюшчыў вочы.

З маёрам Паповым у яго былі няпростыя адносіны. Часам Агееву здавалася, што больш злоснага чалавека, чым іх камандзір палка, цяжка знайсці на свеце; часам жа маёр рабіў такое мілае ўражанне, што, здавалася, больш ветлівых людзей не бывае. Ён увесь быў як на далоні, гэты маёр Папоў, і свае пачуцці заўжды выказваў з гранічнай натуральнасцю, хаця частая і рэзкая змена іх, асабліва ў баявой абстаноўцы, нярэдка бянтэжыла падначаленых. Зрэшты, у тыя дні, калі ён камандаваў палком, падначаленых куды болей бянтэжыла абстаноўка, у якой апынуўся полк, што двойчы займаў абарону і двойчы пакідаў яе пад канец дня. Нямецкая авіяцыя люта бамбіла тылы, дывізія страціла ўсякае забеспячэнне, і калі надвячоркам трэцяга дня стала зразумела, што яны ў акружэнні, усё перамяшчалася і перад фронтам палка, і, што асабліва было кепска, у бліжніх тылах, забітых часцямі, якія адступалі, тылавымі падраздзяленнямі, цывільным насельніцтвам, што бегла ад немцаў. Полк меў патрэбу ў боепрыпасах, і пасля доўгіх пошукаў у бліжніх тылах Агееву пащэнціла наткнуцца на невядома чый артсклад, угульна размешчаны ў схоўным, мабыць, апусцелым фальварку, які, аднак, з раніцы бамбілі немцы, што, зрэшты, і навяло на яго Агеева. Збочыўшы на палугарцы з пыльный гравійкі, Агеёў пад'ехаў да гэтага фальварка, калі там усё гарэла — гаспадарчыя і жылыя будынкі, канюшні, зводдаль у задымленых руінах ляжала цагляная дамоўка, і нямецкія самалёты, што ўчынілі гэты разгром, адзін за адным аддяталі над лесам на заход. Спініўшы ў пачатку ліпавай алеі сваю палутарку, Агеёў пабег шукаць начальніка склада, але нікога нідзе не мог знайсці, даўгія штабялі боепрыпасаў на краі садка былі разбіты і раскіданы паміж дрэў, некаторыя гарэлі, і ўсюды слайся горкі, удушлівы дым. Удвух з шафёрам аўтамашыны

яны пачалі цягаць з абгарэлага штабеля скрынкі вінтовачных патронаў, прыхаплі яшчэ і некалькі скрынек гранат, якія ім трапілі пад руکі. Аднак не паспелі яны загрузіць і палавіну машыны, як самалёты налящелі зноў. Пярэдні пікіроўшчык, уключочыўшы сірэну, з шаталомным рэвам абрынуўся на фальварак і высыпаў долу серую бомб, якія амаль усе разарваліся ў садку. Іншыя сыпанулі свой груз на алею, дзе пад ліпамі стаяла некалькі пустых грузавікоў; дзве машыны загарэліся адразу, адна была адкінута выбухам з дарогі і завалілася на бок у канаве. Скаланачы паветра, выбухі бомб, здавалася, на ўсю глыбіню праломвалі зямлю, у паветры несліся патокі пылу, падалі вялікія і малыя камякі зямлі, віхурай вымятала абпаленую лістоту ліп. Па сутнасці, гэта была першая сур'ёзная проба агнём, у якую трапіў Агееў; часам спалох у ім межаваў з жахам, блізкія выбухі бомб выклікалі амаль фізічны боль. Агееў пачаў забываць, дзе ён і што з ім робіцца, і толькі ў глыбіні ягонай збянтэжанай свядомасці жыло, не пакідаючы яго, адчуваць не мэты, нявыкананай задачы, якую ён што б там ні стала павінен выканаць. І ён, то падаючы, то ўскокваючы, слепнучы ад пылу і выбухаў, усё ж загрузіў машыну бязладна накіданымі ў кузаў скрынкамі і пагнаў яе ў полк. На яго шчасце, шафёр трапіўся з вопытам — немалады ўжо чалавек, які прайшоў вайну з фінамі, — сцяўшы зубы, ён паслухмяна выконваў усе каманды Агеева і спрытна кіраваў машыной на разбітай дарозе. У полі іх абстралялі, некалькі мінных выбухаў па абодва бакі ад дарогі абсыпалі машыну камякамі зямлі, ды ўсё ж такі яны ўдала праскочылі адкрыту мясціну і прыкацлі ў вёску, якую абараняў полк. Каля мураванай, без даху аборы іх ужо чакалі падносчыкі боепрыпасаў з батальёнам, якія тут жа абступілі машыну. Але не паспелі яны яе разгрузіць, як на вёску пачаўся артналёт — добра, што пад абліскрэбанай сцяной аборы былі недаўгія акопчыкі, у адным з якіх і знайшлі сковішча Агееў з шафёрам. Ён ужо не спадзяваўся тут уцалець. Два снарады трапілі ў вугал аборы, амаль разваліўшы будынкін, але ўсё ж яе каменные сцены выгрымалі, прыкрылі байду ў акопчыках і нават палутарку, якую ён падагнаў да самай будынкін. Калі ўсё патроху аціхла і байцы вылазілі ў двор, Агееў таксама выбраўся з акопчыка і пачаў атрасацца ад пяску, якім яго абсыпала з ног да галавы. У гэты час каля аборы паявіўся малады чырвонаармеец з вінтоўкай, у высока накрученых на худыя

ногі абмотках — камандзір палка клікаў Агеева на КП. Камандны пункт маёра Папова размяшчаўся па той бок вёскі ў канцы гародаў, мінулай ноччу Агею быў там і цяпер па стаганых, перакапаных выбухамі градках пабег наўпрасткі да знаёмага акопчыка пад дзвюма грушамі.

Камандзір палка стаяў у акопчыку ў новай, насунутай на вочы касцы, якая хавала верхнюю палову яго схуднелага твару, але па тым, як уся яго хударльвая постаць напружылася, калі ён згледзеў Агеева, той зразумеў, што гэты выклік дабром для яго не скончыцца. Ззаду ў вёсцы зноў загужалі выбухі, наперадзе чутны быў залявісты стук кулямёта ў полі, усчыналася частая страляніна, асабліва справа, дзе да жытняга поля блізка падступаў хваёвы ўзлесак. Агею зваліўся ў акопчык насупраць камандзіра палка і не паспей яшчэ далажыць аб прыбыцці, як маёр груба і злосна закрычаў:

— Ты — начбой ці тупая бабская ж...?

Ліхаманкава згадваючы, дзе ён дапусціў прамашку і ў чым правініўся, Агею маўчаў, а камандзір палка з усё большым імпэтам паўтарыў сваё абразліва-грубае пытанне. І тады Агееву стала зразумела, што адказваць на яго не было патрэбы — належала моўчкі атрымаць спагнанне. Але за што? Начальнік штаба палка, адараўшыся ад тэлефона на дне акопчыка, са стрыманай злосцю паведаміў:

— У другім батальёне таксама: дзве скрынкі з ручкамі і ніводнай — з галоўкамі.

Тады Агею ураз зразумеў, дзе дапусціў промах, які, напэўна, яму дорага абыдзецца: не разабраўшыся, ён пагрузіў у машыну некалькі скрынек з ручкамі ад РГД, а скрынкі з баявымі галоўкамі, напэўна, засталіся на складзе, мабыць, у іншым ці разбомбленым штабелі. Пэўна, што так. Паводле правіл захоўвання боепрыпасаў у мірны час, абедзве часткі разборных гранат належала хаваць асобна — каб пазбегнуць магчымасці дыверсіі.

— Вы абязбройлі полк! Вы сарвалі абарону! Пойдзеце пад трывунал! Я вас расстралю!

Маёр схапіўся за кабуру дрыготкімі рукамі, спрабуючы выняць з яе пісталет. Агею, унутрана напяўшыся, стаяў насупраць, гатовы да ўсякага прыгавору,— ён і на самай справе не знаходзіў для сябе апраўдання. Але ў той самы

момант начштаба нагнуўся да тэлефоннага апарата і ўстрывожаным голасам паклікаў камандзіра палка:

— Вас ноль-першы!

Агееў не ведаў, хто гэта быў ноль-першы, можа, камандзір дывізіі ці хто вышэй, але адразу пачуў, што гэта давала нейкі перадых, амаль палёгку. Маёр з пісталетам у адной руцэ пацягнуўся да трубкі, а начштаба выразным жэстам даў Агееву знак, каб той зараз жа знік. Не змусіўшы сябе ўгаворваць, начбой перажыргнуў цераз схіленую спіну сувязіста і схаваўся за паваротам акопчыка. Пасля ён выскачыў на адкрытае поле і, прыпнуўшыся, па градах пабег да аборы. Ён ужо сцяміў, што павінен зрабіць, каб калі не апраўдацца зусім, дык хоць бы змякчыць прысуд камандзіра палка.

Абстрэл між тым прадаўжаўся, міны з прарэзлівым віскам праносіліся над галавой і рваліся між хат, на гародах і асабліва густа — на выездзе з вёскі, дзе засталася яго палутарка. На шчасце, яна была яшчэ цэлая, і Агееў, гукнуўшы шафёра, ускочыў у кабіну. Яны паспешліва развярнуліся на закіданым грудамі зямлі падворку і, ужо не зважаючи на абстрэл, панесліся па гравійцы да ахопленага полыем фальварка.

На гэты раз нямецкіх самалётаў тут не было, хаця амаль не было і фальварка, замест алеі ґрувасціліся завалы паламаных, пасечаных, вывернутых з каранямі ліп, увесе сад быў перакапаны варонкамі, уцалелыя дрэвы стаялі з голым, без лісця сучком; штабялі пад імі або згарэлі, або паўзрываліся ад дэтанацыі; раскіданыя навокал, валяліся снарады, лагунныя гільзы, упакоўка, дошкі ад тары. Але ўсё ж нейкая частка боепрыпасаў уцалела, і Агееў, падбегшы да рэшты штабялі, узрадаваўся: аказваецца, не так проста нават для авіяцыі знішчыць вялікі склад боепрыпасаў. Яны з шафёрам пабеглі сярод раскіданых скрынек са снарадамі, супрацьтанкавымі і супрацьпяхотнымі мінамі, разматанымі стужкамі буйнакаліберных зенітных патронаў, якія ім былі без патрэбы. Агееў старайся знайсці знаёмыя зялёныя скрынкі з галоўкамі ад РГД, але іх нідзе не было — можа, паўзрываліся, а можа, як і ён, іх прыхапілі, не разабраўшыся, шафёры з другіх палкоў. І тут на краі абгарэлага з вугла штабеля ён згледзеў знаёмую маркіроўку на драўляных скрынках — то былі гранаты Ф-1, або,

як часцей іх называлі, «лімонкі». Узрадаваўшыся нечаканай заходцы, ён крыкнуў шафёру і, падхапіўшы ў абедзве руکі па скрынцы, пабег да машыны.

Гэтымі гранатамі яны загрузілі амаль увесь кузаў палутаркі, яшчэ прыхаплі некалькі скрынек вінтовачных патронаў і зноў ірванулі па разбітай гравійцы да свайго палка.

Аднак дзень ужо быў на сконе, нізкае сонца зайшло за хмары, поле пачало засцілаць туманам. За лесам, у баку, дзе была вёска, грукатай моцны бой, і, як здалося Агееvu, на гэты раз чамусыці бліжэй, чым удзень. Кепская здагадка засмуціла яго, але, усё яшчэ баючыся цалкам паверыць у горшое, ён спыніў машыну на ўзбочыне ў маладым сасоннічку, дзе наводдаль ад дарогі акопваліся некалькі байцоў, і выскачыў з кабіны. На ягонае пытанне, з якой яны часці, першы баец не сказаў нічога, толькі, быццам нямко, паўзіраўся ў яго спадылба, другі сказаў, што гэта ваенная тайна, якую ён не можа паведаміць незнаёмаму камандзіру, і толькі трэці, стрыжаны, белабрысы баец, мабыць, пазнаўшы яго, растлумачыў:

— Ды з другога батальёна мы, таварыш начальнік боепітання.

— Як з другога? Другі ж батальён быў у вёсцы?

— Быў, ды адступіў. У акружэнні мы.

«Вось табе і на!» — паныла падумаў Агееў. Час ад часу не лепши. Ён пабег уздоўж ланцуза і хутка ад знаёмага камандзіра роты даведаўся, што другі батальён па загаду адышоў з вёскі, а першы і трэці чамусыці прамарудзілі, не паспелі выканаць загад і цяпер чакаюць ночы, каб прарвацца з кальца. Камандзір са штабам палка таксама застаўся ў вёсцы, рыхтуе прарыў; другі батальён будзе падтрымліваць іх агнём з гэтага сасоннічку.

Агееў мог бы раздаць боепрыпасы байцам тутэйшага батальёна, у якіх таксама было іх нягуста, але пачуццё віны перад камандзірам палка за ранішні промах вымагала яго думаць, як прарвацца ў вёску. Было, аднак, зразумела, што, пакуль не змеркнешца, зрабіць гэта наўрад ці пашэнціць, значыць, трэба дачакацца ночы. Але і ў цемры яшчэ невядома, як ашукаць немцаў, якія, напэўна, перакрылі ўжо дарогу. А калі напралом, на авось? Авось быў пэўны вайсковы сродак, які памагаў там, дзе нічога не магло памагчы. І Агееў

наважыўся. Трэба было толькі ўтварыць шафёра, ад якога ў гэтай спробе залежала многае.

Яны стаялі на дарозе каля машыны, і калі ён сказаў аб сваім намеры шафёру, той нічога не адказаў, памаўчаў, паглядзеў у адзін бок, у другі, прыслухаўся. За лесам і полем, дзе была вёска, грукаець бой, угары над сасоннічкам часам праносіліся агняныя трасы, ім заставалася праскочыць якія— небудзь кіламетры два, але на кожным метры іх магла напаткаць пагібель. Агееў падумаў ужо, што шафёр не згодзіцца, як той рагам спытгаў:

— А што — цяпер ехаць? Ці пагадзя?

— Не, не цяпер. Трэба пачакаць,— узрадаваўся Агееў. — Яшчэ паўгадзіны, гадзіну, як сцямненне.

І вось нарэшце сцямнелаася, мінула і яшчэ мінуг з дваццаць. Страніна ў вёсцы быццам бы пачала сціхаць, напэўна, хутка два батальёны пачнуць прарывацца з акружэння. Марудзіць далей было ўжо нельга, і, як— колечы супакоўшы сябе, Агееў ускочыў у кабіну да шафёра, які там чакаў.

— Значыць, так! Спярша паціху, а затым поўны газ! Я скажу калі.

У начной цемені яны памалу рушылі па дарозе, не ўключаючы фар, выехалі з сасоннічку ў чыстае поле, дзе іх абстрадлялі ўдзень мінамёты і дзе цяпер ужо сядзелі немцы. Агееў высунуўся з кабіны і ўпіўся позіркам у цемру, але ў полі нічарта не было відаць. Зрэшты, не было відно і дарогі, і ён баяўся, каб шафёр незнарок не з'ехаў у канаву. Але шафёр з асаблівым, мабыць, уласцівым толькі шафёрам адчуваннем і ў цемры добра трymаў дарогу, цяжка нагружанае машына гойдалася па выбоінах, рухавік бязбожна гучна грымеў, і Агееў, сцяўшы пашчэнкі, чакаў першай чаргі ў бок, у лоб або ззаду. Але чэрг не было. Яны праехалі, можа, кіламетр ці нават болей, і тады іх нехта акрыкнуў у полі. Агееў не зразумеў, чый гэта быў голас — сваіх або немцаў,— ён толькі адчуў, што далей будзе чарга, і, бразнуўшы з размаху дзверцамі, крыкнуў шафёру: «Гані! Быстра!

Машына рванулася, яго кінула ў адзін бок, затым у другі, здалося, што яны перакульваюцца, але неяк выраўняліся, і машына памчалася далей у цемру. Ззаду яшчэ некалькі разоў крыкнулі, а затым замільгалі блішчастыя трасы — агнянёвы

машыну, далёка панесліся абапал дарогі. Агееў спалохана хіснуўся ў кабіне, дробныя шкляныя асколкі абсыпалі грудзі і твар, рэзка бразнула металічная абшыўка кабіны, але машына мчалася...

І толькі калі, скрыжаваўшыся перад машынай, з розных бакоў ударылі зіхоткія рознакаляровыя трасы, машына рэзка збавіла ход і пачала хіліцца ўбок, да канавы. Агееў схапіўся за руль, намагаючыся вывернуць яго ўправа, але руль не паддаваўся, сціснуты ў руках шафёра, які наваліўся на яго грудзямі і маўчаў. І тут машына спынілася.

Агееў вываліўся з кабіны, ледзь не наскочыўшы на нейкага чалавека ў канаве, які са злосным мацюгом увярнуўся ад ягоных ботаў, і Агееў з палёгкай здагадаўся: свае!

Сапраўды, гэта былі свае, а чалавек, якога ён ледзь не стапігаў у канаве, быў начальнік штаба першага батальёна старшы лейтэнант Карбоўскі. Яны абодва тут жа кінуліся па той бок машыны, вышыгнулі з кабіны грузнае цела шафёра і апусцілі яго на зямлю. Дапамога таму ўжо не спатрэбілася. Немцы ў полі запознена свяцілі ракетамі, але страліць перасталі. У цёмных прамежках паміж ракетамі байцы хутка разгрузілі нахіленую ў канаву машыну з двума прастрэленымі скатамі, старшыны размяркоўвалі гранаты паміж групамі прарыву. Калі ўсё было скончана, з цемры выйшла некалькі чалавек, яны ціха размаўлялі, і сярод іх Агееў пазнаў хрыплаваты голас камандзіра палка:

— Дзе Агееў? Паклічце Агеева!

Агееў скалануўся і сцяўся — ён не забыўся, што яму нядаўна яшчэ было абяцана гэтым чалавекам, і цяпер з абмерлым сэрцам ступіў да яго на вясковую вуліцу.

— Я тут, таварыш кампала.

— Ты, Агееў? Малайчына, начбой! Ты нас здорава выручыў. Дзякую табе, начбой!

— Дваццаць сем скрынак «лімонак», — ціха сказаў хтось з цемры.

— Дваццаць сем скрынак! Во як трэба ваяваць! І давёс! Праваўся! Ну, а мы што ж — няўжо не прарвёмся адсюль? Байцы мы або гаўнюкі пасля таго? Начштаба! — цішэй сказаў камандзір палка. — Трэба яго ўзнагародзіць. Вырвемся — аформіце...

Яны перайшлі вуліцу і зніклі ў цемрыве — мабыць, пайшлі па ланцугу ў флангавы батальён. Агеёу апусціўся ў пыльную канаву, рагтам адчуўши, як выматаўся за гэты пракляты дзень — без начнога спачыну, пасля такой калатнечы. Галава пачала міжвольна хіліцца на грудзі, і толькі ён на хвіліну забыўся, як тут гримнула, асляпіла — першы выбух падняў паблізу ашмоцце зямлі — немцы пачалі абстрэл вёскі. Ён упаў у канаву, у якой, аднак, доўга ляжаць не далі — прыбег баец з загадам з'явіцца да камандзіра палка. Пад абстрэлам яны абодва пабеглі з вёскі ў поле, раз за разам падаючы ад блізкіх выбухаў, і ледзьве знайшлі маёра Папова, які сядзеў у свежай варонцы на ўзмежку жытнай нівы. З групай камандзіраў ён рыхтаваў прарыў, і як толькі Агеёу уваліўся ў варонку, сустрэў яго злосным дакорам:

— Доўга вымушаеце чакаць вас, Агеёу!

— Дык я бягом...

— Не бягом — куляй трэба! Во! Будзеш камандаваць флангавай групай прарыву. Зразумела?

Агеёу памарудзіў з адказам, бо, хоць і трэба было адказваць, яму нічога не было зразумела. Хутчэй наадварот — усё было незразумела.

— Сорак чалавек, два кулямёты. Ваш намеснік — лейтэнант Рагоўцаў. Ён у курсе.

— Ёсць,— вяла сказаў Агеёу.

— І напор! Напор, напор! — трохі больш супакоенным, чым раней, голасам настаўляў камандзір палка. — Адразу наваліцца, гранаты к бою, з ходу прарваць і — наперад! Збор на паўночнай ускраіне вёскі Хатулі. Панятна?

— Ясна,— зноў без належнага ўздыму сказаў Агеёу, бо не меў уяўлення, дзе былі тыя Хатулі, дзе немцы. Хіба што пра гэта ведаў лейтэнант Рагоўцаў.

— А раз ясна, дык па мястах! У дзве ноль— ноль пачынаем брасок.

Снарады рваліся трохі ўбаку, на тым канцы вёскі. Хтосьці крануў Агеева за плячо, і ён здагадаўся, што гэта лейтэнант Рагоўцаў. Яны выскачылі з варонкі і, сцёбаючы ботамі ў рэдкай збажыне, пабеглі кудысь убок ад вёскі.

— Наогул сорак чалавек,— на бягуту тлумачыў Рагоўцаў. — Але дванаццаць параненых. Чацвярых несці трэба — яшчэ восем чалавек. Па двое на насілкі.

У Агеева разломвалася галава — ад стомы, перажытага, ад непамернага клопату, які зваліўся на яго так нечакана. Было цёмна, у небе гулялі водбліскі і цені ад ракет, якія пускалі немцы па той бок дарогі, гэтыя водбліскі хісткім няпэўным святлом, аднак, падсвятлялі наваколле — поле, нейкія пасевы, асобныя рэдкія кусцікі, а дзе тут заселі немцы — ён не меў уяўлення. Ён баяўся нечага не паспець, не распарадзіцца як трэба, бо часу, напэўна, засталося няшмат, вось-вось насынуцца дзве гадзіны ночы, калі трэба пачынаць прарыў. Прарыў з дванаццацю параненымі...

Агеёў не ведаў, як і з чаго пачынаць, каму і якую ставіць задачу. І калі яны дабраліся да сваёй групы і Агеёў разгледзеў у цемры постаці байцоў, што сядзелі і ляжалі на зямлі, ён сказаў прosta:

— Братцы! Вы ведаецце наша становішча?

— Ну, здагадваемся,— не адразу сказаў хтосьці з байцоў. Параненая рука яго бялела ў цемры свежым бінтам.

— Становішча ахавае. Трэба прарывацца. Дружна, усе разам, гранатамі, штыкамі і — наперад! Параненых несці па двое. Трэці для падстрахоўкі. Трэба размеркаваць.

— Параненыя размеркаваны,— сказаў лейтэнант Рагоўцаў.

— Тады падрыхтавацца. Па маёй камандзе...

Ён дастаў з кішаня свае «кіраўскія», нехта пасвяціў ліхтарком — было без дваццаці мінут дзве гадзіны. Хваляванне ахапіла Агеева з новаю сілай, праз некалькі хвілін у гэтым полі ён зноў счэпіцца з апантанаю сілай агню, можа, будзе забіты ці паранены, але галоўнае — яму трэба прарвацца з гэтаю групай байцоў, інакш... Інакш навошта яго прыслалі сюды? Як ён затым паявіцца перад камандзірам палка, які во паверыў, што ён можа, што ён лепшы за іншых. Бо даверылі камандаваць яму, а не каму іншаму. Не, загінуць цяпер было не самае страшнае — страшней было не выканаць загад, зганьбіць сябе. Гэтага Агеёў дазволіць сабе не мог.

Яшчэ двойчы ён зазіраў на гадзіннік і роўна ў дзве ўскочыў на дрыготкіх ад стомы нагах, здушана кінуў: «Наперад!» і пайшоў у цемру па стаптаным, зблытаным жыцце. Справа і злева ад яго таксама ўсталі і пайшли — няроўным загнутым ланцугом, трохі прыгінаючыся, часам спатыкаючыся нагамі ў недаспелым жыцце. Спярша ішлі быццам няспешна, але

спакваля тэмп хады пачаў нарастаць, мабыць, кожны баяўся адстаць, і вось ужо амаль усе беглі па жыщце, і шум ад ног не на жарт стаў трывожыць Агеева. І ўсё ж некалькі хвілін немцы іх не заўважалі, тут, на флангу, нават не ўзлягалі ракеты, і ён нясмела падумаў: можа, яшчэ ім пашанцуе прарвацца без бою. Але толькі ён гэтак падумаў, як аднекуль наўкось у полі сцёбнулі агняна-зіхоткія ў цемрыве трасы, побач хтось ціхенъка войкнуў, хтосьці ўпаў — забіты ці, можа, ратуючыся ад куль. І ён, спалохаўшыся не гэтых трас, а таго, што зараз усе пападаюць пад агнём, ужо не тоячыся, люта закрычаў: «Наперад! Наперад!», стрэліў з пісталета і што было сілы пабег, заплятаючыся нагамі ў пругкіх жытніх сцяблах.

Мабыць, ім усё ж пашэнціла: спярша немцы іх праваронілі і заўважылі пазнавата. Аўтаматныя чэрпі разарвалі цішыню ночы, грымнула некалькі гранатных выбухаў, яшчэ ўдарыў аўтамат, але гэта там — збоку. Наперадзе ж было ціха, падобна было на тое, што яны ўсё ж адольвалі лінію абароны немцаў ці нават ужо прарваліся ў іх тылы. Загое зводдаль, каля дарогі, пачаўся гримотны бой, дзесяткі кулямётных трас сцябалі адтуль ва ўсіх кірунках, гримелі гранатныя выбухі, угары заверашчалі нямецкія міны. Там жа амаль няспынна свяцілі гірлянды нямецкіх ракет, паласуючы начное неба пакручастымі слядамі дымоў, водсветы іх сполахамі гулялі ў начной прасторы, цъмяна асвятляючы поле і чалавечыя цені ў ім. У часе іхняга бліскання Агеёў акідваў позіркам жытага і заўважыў у калосі таропкія рухі ягоных байцоў. Усе беглі, брылі, знікалі ў доле і паяўляліся зноў — хто як мог, з апошніх намаганняў, даўно ўжо расцягнуўшы і зблытаўшы баявы парадак, аднак цяпер было не да парадку. І ён нічым не мог памагчы тым, што адсталі, трэба было спяшацца, пакуль іх не накрылі агнём, прарвацца з гэтага поля, дасягнуць Хатулёў, якія, мяркуючы па ўсім, былі на ўсход ад спаленага нямецкай авіяцыяй фальварка.

Яны ўжо міналі поле, наперадзе цымнелася кустоўе ці, можа, той малады сасоннік, дзе акапваўся другі батальён, што надвячоркам вырваўся з вёскі. Агеёў прымарудзіў хаду, каб даць магчымасць падцягнуцца астатнім. Ён ужо разы два з палёгкай уздыхнуў, тым больш што ашалелая ўпачатку страляніна ля вёскі быццам стала сціхаць — падобна было на тое, што галоўная група на чале з камандзірам палка

таксама прарвалася. І калі да сасоннічку засталося падаць рукой, усяго якіх-небудзь сто кроکаў, рагтоўны кінжалны агонь адтуль па ўсёй яго расцягнутай групе змусіў іх кінуцца долу. Жыта тут ужо скончылася, пад нагамі блыталася-ляскацела густое бацвінне, здаецца, яны ішлі бурачным палеткам і пападалі, дзе каго застаў гэты пякельны агонь. Агонь быў такі шчыльны, што чэрті ішлі ў паветры сущэльнym шматслойным патокам, гарачым подыхам абдаючы спіны і галовы байцоў, якія з усяе сілы ціснуліся ў цвёрдую, высушеную спёкай зямлю. Яны разгублена змоўклі, ды і чым яны маглі адказаць? Галоўнай іх сілай былі гранаты, але кідаць гранаты было яшчэ далёка. І тады, трохі паляжаўшы і аддыхаўшыся, Агееву зразумеў, што яшчэ некалькіх хвілін бяздзейнасці — і яны ўсё назаўжды застануцца тут, на гэтым бурачным полі. Ён сунуў за пазуху пісталет і схапіў у абедзве руکі па «лімонцы».

— Устаць! — закрычаў ён на ўсё горла, каб перакрычаць грукат бою. — Уперад!!

Этая быў ашалелы рывок наступрач пагібелі. Уцалець пад такім агнём, напэўна, не было чаго і думаць, але ўсё ж і яшчэ нехта ўскочыў, кінуўся наперад, прыгнуўшыся, яны пабеглі ў мільгаценні трас да ўзлеску, на хаду кідаючы перад сабой гранаты. Блізкія іх выбухі шыбанулі на Агеева пылам і дымам, агушылі на правае вуха, але ён ужо быў на ўзлеску і яшчэ штурлянью у кустоўе гранату. Выбухі гранат скаланалі наваколле справа і злева, пасля чамусыці ззаду, здаецца, і немцы пачалі кідаць у іх свае булдавешкі-палкі — адна пралящела ля самай галавы Агеева, і ён ледзьве паспей адхінуцца. У той жа момант яго дужа выцяла па назе вышэй калена, спярша ён нават падумаў, што наскочыў на якую патарчаку ў кустоўі, але не — удар быў занадта хлесткі, нагу балюча скруціла, як ад сугаргі, і па штаніне ў бот паліліся гарачыя струмені крыві. Ён упаў — не ад болю, пры адной толькі думцы: ці не перабіта косць? Тут жа ўскочыў — не, нага не зламалася, значыць, косць уцалела, але кроў ўсё цякла — у боце ўжо ацяжала і захлюпала. Напэўна, трэба было спыніцца, перавязаць рану, ды момант для таго быў самы непрыдатны — уцалелыя байцы яго групы ўцягваліся ў кустоўе, якога тут аказалася зусім трохі — вузкі сагнуты клінок, пасля зноў ішло поле. І ён бег, асядаючы на левую нагу, з ім побач беглі два ці

тры чалавекі, яшчэ беглі ззаду, але ў начной цемры нельга было зразумець, колькі іх выскачыла з кустоўя.

Здаецца, яны прарваліся, страляніна ззаду пачала аддаляцца. Ракеты густа падсвечвалі неба таксама наводдаль, за сасоннічкам ззаду, наперадзе была цемра і цішння бязмесячнай летній ночы. Агееў пайшоў цішэй, ён дужа кульгаў і зусім не мог бегчы. Усё болей балела нага, ды і не засталося ўжо сілы — байцы выдыхнуліся дарэшты і брылі па полі, куды іх вёў камандзір. Усе падаўлена, знямогла маўчалі.

Наткнуўшыся ў цемры на ледзьве прыкметную ў полі дарожку з бярозкамі абапал, Агееў спыніўся. Трэба было перавязаць нагу, аддыхацца, пачакаць задніх, параненых. У тую ноч пад бярозкамі іх сабралася семнаццаць, амаль усе былі паранены, траіх прынеслі на палатках.

Ужо добра развіднела, калі яны дабраліся ўрэшце да невялічкай лясной вёскі Хатулі, але нікога з палка там не знайшлі. Некалькі гадзін счакаўшы, яны зразумелі, што апынуліся той адзінай групай, якой удалось прарвацца. Усе астатнія на чале з камандзірам палка, наткнуўшыся на значныя нямецкія сілы, паляглі на бурачным полі, не дасягшы сасонніку. Гэтую вестку прынеслі ў Хатулі некалькі апошніх параненых, што ўжо на світанку неяк уратаваліся ад немцаў.

Калі пачало змяркацца, Агееў пастроіў рэшту сваёй невялічкай групы і палявымі шляхамі павёў яе на ўсход, наўздагон за лініяй фронту. Пад Лідай яны далучыліся да групы маёра са штарма, у якой апынулася некалькі чалавек з тылоў іх разгромленага палка і сярод іх — ягоны саслужывец лейтэнант Малаковіч.

Раздзел другі

У той дзень паліў дождж — сабраўся нарэшце ў пару спякотнага лета, калі настаў час уборкі. Пад вечар з-за могілак успаўзла ў неба сіне — чорная хмара, наляцей вецер, дрэвы цягучы зашумелі, трапяткая лістота вывернулася пад вецер срабрыстай падкладкай. Агееў падумаў спярша: пярэйдзе, перагоніць хмару і зноў будзе сонца. Ён не хацеў вылазіць з кар'ера, на сёння засталося зусім мала — скапаць дя самага глыбокага месца пад заходнім абрывам. Але першыя буйныя, па гарошыне, кроплі, якія хлёстка сцебанулі яго па плячах, далі зразумець, што не пярэйдзе — памочышь як трэба, і ён, прыхапіўшы рыдлёўку, вылез з кар'ера. Пакуль бег да палаткі, дождж абрынуўся з апантанай, амаль ашалелай сілай, вецер ірваў з усіх бакоў, ён ледзьве дабег да палаткі і, пакуль развязваў матузы на ўваходзе, прамок да апошняй ніткі. Трэба было пераапранацца, выліваць воду з кедаў.

Пасля пад густое лапаганне дажджу па парусіне да самага вечара сядзеў у палатцы, чакаючы, калі сіхне. Часам лівень быццам бы пачынаў слабець, вадзяныя патокі, якія ён назіраў праз выраз у палатцы, нібы радзелі, туманна праглядвалі з могілак цёмная сцяна старых дрэў, каменная сцяна ўнізе, але неўзабаве лівень усчынаўся з новаю сілай, і могілкі зусім знікалі ў мільготкай мітусні дажджу. Перад палаткай па ледзь бачнай у траве сцяжынцы імкліва бег уніз мутны ручай, які нёс на сабе клочча сухой травы, насякомых, рознае смецце, і Агееў падумаў, што добра зрабіў, калі два дні таму абкапаў палатку — не так для патрэбы, як для парадку, прачытаўшы аб tym у маладзёжнай газете. Зрэшты, мелкая канайка нядоўга яго ратавала, недзе ўсё ж прарвала, і на доле ў палатцы паволі распілалася шырокая цёмная пляма. Накінуўшы на плечы куртку, Агееў вылез пад дождж.

Зноў добра намокшы і ўжо не зважаючы на дождж, ён пачаў капаць новую канаву, каб адвесці ў яе самы небяспечны паток вады, калі сярод мігацэння дажджавых струменяў ля могілак згледзеў згорбленую, даўганогую постаць па накінутым на галаву празрыстым поліэтыленавым абрыўкам. Сігаючы цераз лужыны і патокі вады, што несліся з пагорка, чалавек кіраваў да ягонай палаткі, і Агееў хутка пазнаў у ім свайго тутэйшага знаёмца Сямёна.

— Го-го, прывет! Не змыла цябе тут?.. Во, надумаў праведаць хугаранца.

— Не змыла, але падмывае. Залазь, не мокні.

Сямён спрыгна расхінуў адною рукой настылы на плячах поліэтылен, сагнуўшыся, на каленях залез у палатку. Следам улез і Агеёў.

— Ну, паліло!.. Паліло што трэба. Во каб з вясны! Летам каб. А то цяпер, на ўборку. Совесці ў яго яўна няма, у бога таго.

— Бог ні пры чым.

— Ну, не бог, дык людзі. Раскалуналі космас. Парадку няма. То сушыць, то лъе.

Госць, крэкчуны і сморкаючыся, уладкаваўся ў мокрай цеснаце палаткі, няўклюдна падабраў пад сябе доўгія ногі ў брудных гумовых ботах; на ім была жоўтая макраватая тэніска, з левага рукава якой дзіўна, бы не ў лад, варушылася ссохлая кулыця са зморшчанай на канцы скурай. Спрыгна, аднак, упраўляючыся другой, здаецца, занадта доўгай, учэпістай рукой, Сямён выщыг з кішэні бліскучую паўлітроўку са збуйтанай малінавай вадкасцю.

— Во, гэта самае... З нагоды пагоды.

Нязручна прымасціўшыся ля ўвахода, Агеёў унутрана паморшчыўся: пасля другога інфаркту, што здарыўся год назад, ён стараўся не піць ні віна, ні гарэлкі, але цяпер, адчуваючы лёгкія дрыжыкі ў мокрым целе, падумаў: «А, вып'ю! Будзь што будзе». Да таго ж гэтая прапанова малазнаёмага чалавека не здалася яму ні абразлівай, ні празмернай, хутчэй наадварот — настройвала на таварыскасць і ветлівасць.

— Тару якую,— азірнуўся Сямён.

Агеёў знайшоў у куце палаткі невялікую пластмасавую шкляначку — для сябе, для госця ж зняў з тэрмаса кварту. Сямён спрыгна падчапіў зубамі металічны каўпачок з бутэлькі.

— Зубы зламаеш,— сказаў Агеёў.

— Нічога! Жалеза на жалеза. Выгрымае,— адказаў Сямён і засмияўся — прастадушна, зусім па-дзіцячы, бліснуўшы металічнымі зубамі. Агеёў глядзеў на яго немалады, у зморшчынах, з няголеным падбароддзем твар і думаў, што, мабыць, яны блізкія па ўзросту, мо нават аднагодкі.

— А ты родам адкуль? — запытаў ён, хаця ўжо ведаў, што Сямён прыезджы і жыве ў пасёлку некалькі апошніх гадоў.

— Я? А смаленскі, з-пад Ярцева. Чуў?

— Чуў. Блізка...

— Блізка,— ахвотна пагадзіўся Сямён. — Я так лічу: што Смаленшчына, што Беларусь — адзін чорт. Бульбянікі. Ну, давай вып'ем. Ілья ж сёння.

— Во як!

— Ілья нарабіў гнілля. І я табе скажу: правільна заўважана.

Яны выпілі. Агееў не да канца, пакінуўшы ў сваёй шклянцы на другі раз. Сямён жа за трэх глыткі ўвабраў усё да дна і страсянуў пад дождж апошня краплі з кварты. Агееў падумаў, што трэба было б пашукаць што на закусь, але госць адразу схапіўся сваёй учэпістай рукою за туго напханую кішэню і вышыя адтуль скамечаны пачак «Прымы».

— Курыш? Не? Ну, дык я задымлю.

Неўзабаве цесная нізенькая палатка напоўнілася цыгарэтным дымам, Агееў няўзнак шырэй расхінуў брызент на ўваходзе. Ён быў трохі насцярожаны і пабойваўся, што Сямён пачне пытацца ў яго, навошта ён капае тут, у гэтай яміне. Але Сямён ні пра што не пытаўся ні пры іх нядайнім знаёмстве, калі неяк ранічкай забег у кар'ер закурыць, ні пасля. Здаецца, гэты чалавек меў не часты ў ягоным узросце лёгкі, гаваркі нораў і ці то ад прыроднай ветлівасці, ці з-за адсутнасці цікавасці да чужых спраў не набіваўся з роспытамі. Агееуву гэта ўвогуле было даспадобы.

— Руку дзе згубіў? — кіўнуў ён на яго кульцу.

— На вайнэ, дзе ж! Руку што — руку згубіў, жыць застаўся. Мог жызню згубіць.

— Гэта канечне,— пагадзіўся Агееў.

— Точна! Рука — яна перабіта была, а дзяржалася. Гэта ў шпіталі адцяпалі. А во тут горай!

Сунуўшы цыгарэту ў зубы, ён усё той жа рукой тузануў за ніз безрукаўкі, агаліўшы шырокія кашчаватыя грудзі са страшным сінім рубцом у правым баку.

— Во саданула. Мёртвым суткі ляжаў. Крывёй сплыў. Бушлат да зямлі прымёрз, ададраць не маглі. Ану яе!.. Давай яшчэ патрошку.

Ён падставіў шырокую кварту, Агееў наліў яму і сабе і, перш чым выпіць, падумаў, што, мабыць, болей не трэба. Гэтую яшчэ вып'е, і ўсё. Сямён жа з ранейшай ненасытнай прагнасцю выпіў да дна, глыбока зацягнуўся «Прымай».

— Гляджу, малавата бярэш. Ці мо апасаешся? — хітравата прыжмурыўшы праз дым адно вока, уставіўся ён у Агеева.

— Апасаюся,— сказаў Агеёў. — Ужо, знаеш, званочак быў.

А, ерунда гэтая званочки! У мяне ўжо колькі было іх. И лічыць перастаў. А вып'ю калі — палягчэе. Дык во думаю: каб не піў, даўно б ужо зямлю парыў.

— Ну, гэта як сказаць.

— Точна! Вунь Шумакоў Даніла Васільевіч: і званкоў не было, і ўжо як сцярогся. Выйшаў на пенсію, не піў, не курыў. Раніцой усё рукамі махаў, пімнасціку рабіў. Памёр! Вясной пахавалі. На сем гадоў маладзейшы.

— Каму як.

— Во, іменна. Каму так, а каму гэтак. Я табе скажу: каму чаго хочацца, таму бог таго і не дае. А каму пляваць на што-небудзь, таго ў таго навалам. У жыцці не трэба быць сквапным! — з націскам скончыў Сямён.

— Янотак...

Сямён прыкметна п'янеў, і Агеёў адчуў невялікую прыкрасць, падумаўшы, што цяпер разгаворыцца і трэба будзе доўга слухаць яго балбатню, а ён даўно не любіў захмялелых балбатуноў. Аднак Сямён прымоўк, штосьці ў ягоным бесклапотным настроі пачало мяняцца, і ён, дакурыўшы цыгарэту, ціха запыталаўся:

— Франтавік?

— Ды як сказаць,— трохі збянтэжыўся Агеёў. — У сорак першым — на фронце, параніла. Пасля ваяваў у партызанах. Пасля зноў...

— У партізанах тожа не мёд. Скажу табе, пад канец вайны ваяваць навучыліся, але што паявілася — хітрасць. Каб выжыць! Стала магчымым выжыць. Во некаторыя і ўхапіліся за гэтую магчымасць. Хітрыя каторыя... Давай разлівай рэшту, чаго там...

Агеёў наліў — зноў сабе трошкі, астатніе выліў у кварту, якую з гатоўнасцю падстравіў Сямён. За палаткай роўна і спорна ліў летні даждж, дым ад цыгарэты ляніва цягнуўся да выхада. Ад выпітага Агееву стала цяплей, з адвыкласці ад спіртнога паявілася лёгкае кружэнне ў галаве і нейкая міжвольная добразычлівасць да гэтага гаваркога госця.

— Я, знаеш, пад канец вайны ўжо быў нестрайвы,— стрымана паведаміў Агееў, крануты ягоным пытганным. — Так што, як там было на перадавой у канцы, не ведаю. Не бачыў.

— А я паглядзеў. На некаторых палюбаваўся. Адзін такі ледзьвє на той свет не справадзіў. Енакаеў фамілія, век не забуду.

Ён сядзеў у палатцы, трошкі прыгорбіўшыся, пашыходняму склаўшы перад сабой мокрыя, у ботах, ногі, са звыкла спушчанай на рассунутыя калені рукой. Гэтая рука, аднак, была ўся ў руху, памагала яму жэстамі, то складваючы пальцы рубам, то матляючы імі ў паветры.

— Енакаеў... Старшина разведроты. Нічога, старшина быў дзелавіты, умеў парадак трymаць. Кадравы служака, не які там з запасу. Далёкаўсходнік. Я ж таксама далёкаўсходнік, дзяйствіцельную ў Градэкове служыў, на Хасане быў, ага. Калі ў сорак чацвёртым з папаўненнем прыйшоў у дывізію, у гэтага Енакаева чатыры ордэны на пімнасцёры. Строгі такі, але не прыдзірлівы, не разявала па-дробнаму. І з хлопцамі мог ладзіць — ну, там па сто грамаў ці кімарнуць лішнюю гадзіну. Ведама, старшина, у ягоных руках усё. Афіцэры, яны болей пра дзела пякліся: разведка там, языкі... Ах гэтыя языкі, каб ім прапасці! Папоўзаў я там па нейтралках, пацёр бруха. Іншым часам, як станем, бывала, у абарону,— кожную ноч. Поўзаеш, поўзаеш, на каленях скура ablaze, ну, прыцягнеш якога фрыца, думаеш: цяпер ужо хоць дадуць выспацца. Дзе там! Не той фрыц, мала знае. Сцямннее — зноў давай! А калі ў яго наладжаная абарона? Дрот, міннае поле, ракеты, кулямёты. На Вісле пяць начэй запар поўзали — нізашто! Блізка падпусціць, асвеціць ракетамі — і з кулямётам. Уцінешся ў зямлю, ляжыш, чакаеш: авось перастане. А ён і не думae пераставаць, што яму — патронаў шкада? Патронаў, ракет у яго навалам, не тое, што ў нас. Ну, і лупіць. А ў нас сковішча ніякага, ляжыш на роўнядзі, бы настале. Адно што каскі на галовах. Во ляжыш і чуеш, як то справа, то злева хрась-хрась! Як шкарлупа на арэхах. І куля — наўздоўж цела да заду. Не знаю, як хто, а я на вайне болей за ўсё баяўся такой во кулі — наўздоўж цела. Упоперак чамусыці не дужа палохала: праб'e грудзі ці там руку, нагу, неяк звыклае дзела. А вот калі наўздоўж — ад макаўкі да заду — страшна падумаць. Праўда, яшчэ і за жывот баяўся...

— За жывот усе баяліся,— сказаў Агееў. — Уязвімае месца.

— Уязвімае, нічога не скажаш. Бачыў парапеных, не дай бог. Галоўнае — нутраное даўленне называецца. Там, у кішках. Нават ад маленъкай кулявой ранкі як пырхнуць з жывата. Клубком. Сіня, з крывей і парок ідзе, калі на холадзе. Парапены каторы ад страху іх назад у бруха піхае. Ды дзе там! Ужо кранты. Калі вылезлі, тваё дзела кончана, ужо і дактары не памогуць. Помню, адзін такі — малады, рослы хлапец — прыбег прама ў санбат. З поля бою вёрст пяць шыбаваў, каб хутчэй, значыць. Зрабілі аперацыю, зашылі. Пажыў тры дні і адкінуў капыты. Заражэнне, ніякі доктар не парадуе.

— Тады ж не было ні пеніцыліну, ні антыбіётыкаў.

— То-та і яно! Чым ратаваць? Доктар — ён жа таксама не бог. А пасля што ж, з ім адным валэндацца? Тут іх сотні ў чарзе, калі бай, усім трэба памагчы, асколкі павышыгваць...

Першае ажыўленне ад віна, мабыць, міналася, Сямён некурыўся і быццам бы стаў спакайнеч, рука на каленях трохі запаволіла жэсты. На рудым ад загару, у рэзкіх зморшчынах твары паявіўся прыкметны ценъ заклапочанасці, даўняга суму ад перажытага.

— Ага, Енакаеў па тым часе ўжо меў шэсць раненняў. Гэта не жарты. І з усіх выкараскаўся. Жылаваты мужык быў, нічога не скажаш...

Той раз мы ішлі па языка — трэцюю ноч запар. Толькі напярэдадні прыцягнулі двух фрыцаў, ну, думаем, цяпер хоць выспімся, падсожнем, накурымся. Чортэ з два! Аказваецца, трэба ўжо новыя даныя, ужо ў баку ад абороны, на поплаве, калі рэчкі, балоцістай такой, чорт бы яе ўзяў! Ледзь яна мяне не ўгробіла, рэчка тая. Пастроілі групу — сем чалавек. Чацвёра ў групе захвату, троє ў прыкрышці. Камандзір — старшина Енакаеў. А, нада сказаць, хлопцы ў нас усе маладыя, праўда, усе ўжо абстраляныя, некаторыя і з медалямі, але маладыя, што зробіш. Толькі я ды Енакаеў трохі старэйшыя — мне ішоў дваццаць шосты год, Енакаеву, мабыць, столькі ж. Ну, у маладых яшчэ дурноты поўна, форсу, такога, што во нам напляваць на фрыцаў — трэба, дык возьмем. А заб'юць каторага, тожа напляваць — не мы першыя.

Пайшлі апоўначы, цемра — як у ж..., вецер настырны, голае балота пад нагамі, трошкі прымарозіла, але ўсё

правальваешся, пад нагамі чвякае, думаеш: хоць бы немцы не ўчулі. Там, канечне, міннае поле, наша і нямецкае, дык сапёры звечара пастараляіся — зрабілі праход. (Які там чортага праход: знялі некалькі мін — і паўзі.) Добра, яшчэ прычакалі, паказалі вешку — пруцік такі паставілі. «Ой, думаю, добра адсюль — пруцік, а як назад? Дзе яго, гэты пруцік, знайдзеш у цемры?» Але маўчу, ведаю: пра такія думкі ды ў такі момант лепши памаўчаць. Папаўзлі адзін за адным. Наперадзе Енакаеў, група захвату, я быў старшы ў прыкрыцці. Паўзлі рыўкамі. Ён жа ракеты штурляе адну за адной. Во ў кароткія прамежкі, пацёмнаму, і паўзём. Як толькі пырхне ракета — галаву ў зямлю, адзін зад тырчыць, як купіна. Маскіруе. Куп'я там шмат было, гэта і выручала.

Словам, дабраліся да першай траншэі, чуем, там гергетня — не спяць, значыць, і многа — некалькі галасоў. Трэба б пачакаць. Усё ж такі нач, пэўна ж, прыціхнуць, паснуць, вось бы аднаго і ўзялі. Але ж не парайш у такі момант, усе маўчаць, а Енакаеў гэты забірае ўбок, далей ад гэтых гергетуноў, туды, дзе цішэй. Яно, ведама, так здалося зручней. Але... Нешта мне стукае ў галаву: кепска робім, не трэба ўбок, пачакаць лепши.

Папаўзлі. А тут яшчэ, чорт бы яе ўзяў, траншэя паварочвае кудысьці ў іх тыл, загагулінай у глыб іхнай абароны; бруствер хаця і замаскіраваны, але ўсё ж трошкі прыкметны на фоне неба. Значыць, уздоўж траншэі паўзём. Горш не прыдумаеш! Але пакуль што быццам усё спакойна, усё ж мы наводдаль метраў за сто ці за дзвесце ад іх. Пасля счакалі, прыгаўшыся, і чацвёра з захвату павярнулі да той траншэі. Мы прыкрываць засталіся. Чакаем. Карапей кажучы, праз гадзіну ці паўтары цягнуць на палатцы фрыца — агуштылі, заткнулі анучай рот і цягнуць. Цяпер трэба змывацца.

А часу, скажу табе, усё мінула процьма, час за такой справай наогул кепска заўважаецца, бяжыць ён або стаіць — чорт яго ведае. Як калі. Гадзінніка ў нас не было, мабыць, мы правалэндаліся занадта, прамарудзілі. Гляджу назад, святлее наўродзе краёчак неба, як бы світаць не пачало. Ну, хлопщаў з языком прапусцілі, цяпер мы ззаду, значыць, бліжэй да немцаў. Адкрыюць агонь — на сябе яго прыніяць павінны. А немцы пад ранак таксама, відаць, прымарыліся, ракеты радзей узляталі, кулямёты, праўда, пастрэльвалі сюды-туды, але не па нас. Нас

яшчэ не заўважылі. Увогуле ўсё чыста было зроблена. Калі б не адно але. А гэтае але там і аказалася, дзе я баяўся: Енакаеў-то праход цераз міннае поле згубіў. Яно нічога ў тым дзіўнага ў такім цемрыве ды на балоцістым поплаве — ніякіх табе арыенціраў. Вешка! Шукай цяпер гэтую вешку. Пасля такой кругні па нейтравалцы.

Не ведаю, хто там у яго поўз наперадзе, тожа, напэўна, такі ж самы лапух, як гэты Енакаеў, толькі раптам як шандарахне, аж замля закалыхалася. Бліснула, асляпіла, і што тут пачалося! Як сталі лупіць па ўсім поплаве — уздоўж, упоперак, крыж-накрыж, трасы, ракеты, дзесятак зараз. Ляжым ні жывыя ні мёртвыя, стайліся, маўчым. Добра яшчэ: мы на балоце і немцы на балоце, ім таксама на роўнядзі няшмат, відаць, ірванула, а дзе — толкам не ведаюць. Празявалі ўначы. Як трошку ўнялося, бачу — пярэднія пайшлі, завілялі задамі, папаўзлі, значыць. Думаю, а раптам вырвемся. Яшчэ, можа, метраў шэсцьсот засталося. І тут злева як шандарахне сцюдзённым ашмоццем па мордзе, вочы заляпіла, і зноў — агонь па ўсім поплаве. Тут ужо і нашы ўдарылі, мінамёты, па іх перадку — гудзіць і трашчыць, уся акруга хадуном ходзіць. Але што рабіць нам? Сядзім на мінным полі, гэта і дураку ясна. А дзе той праход? Не ўстанеш, не азірнешся. А тут, на бяду, край неба святлее ўсё болей — стала віднець. Во ўлезлі, дык улезлі! Улопаліся!

Паляжалі так, трошкі аклямаліся, паварочваецца Яшчарыцын, што перада мной поўз, баец з захвату, ківае: Енакаеў заве! Што яшчэ такое, пад агнём, думаю, перастрайвацца, выбраў час. Але што рабіць — папоўз. Енакаеў ляжыць ў балоце, сам у гразі ўвесць, побач на палатцы і язык. Енакаеў хрыпата так шэпча: «Сямёнаў, упярод! Даставай фінку і — упярод!» Кажу: «А прыкryцце?» — «Упярод!» — сіпіць і фінкай трасе перад мордай, маўляў, пасмей адмовіцца! Ну што ж, думаю, усё панятна. Хаця па ўставу я цяпер далjon быць ззаду, але калі на міны налезці, то, канечне, Сямёнаў — упярод! Сямёнаў падрывайся, а Енакаеў языка даставіць. У цэласці і сахраннасці.

Аднак што зробіш — мусіў паўзці. Ад крыўды фінкай у купіны тыкаю да самай ручкі: быццам пакуль нічога — мяккая балацявіна. Пропоўз так, можа, метраў сто пяцьдзесят, як раптам пад нажком штосьці цвёрдае. Уваткнуў лязо і баюся

выніяць — чорт яе ведае, а раптам ірване. І што рабіць? Азірнуўся. «Міна», — шапчу. Енакаеў махае, прыгнуўшыся, — маўляў, адпаўзай убок. Раз уткнуў фінку, другі, а трэці ўжо не паспей. Як у прорву агняную... З усяго маху. Толькі звон пакаціўся кудысыці, усё далей, далей, і ўсё сціхла.

— Рванула, значыць?

— Рванула. І што дзіўна: болю ніякага не адчуў. Быццам прыдущыла чымсь. І расплюшчыла. Такое адчуванне. Слухай! — раптам сказаў Сямён, зганяючы з твару выраз невясёлага клопату. — Давай злётаю яшчэ па адну. А то што на сухую баіць?..

— А не хопіць? — усумніўся Агеев. — І дождж.

— Дождж перастае. Ну, глядзі, радзей стаў,— сказаў Сямён, адхінаючы парусіну на выхадзе.

Дождж яшчэ сыпаў, хаця, можа, і не такі, як раней, ручай на зямлі ля палаткі прыкметна вузей, пакідаючы на траве намытая космы смецця, травы, пяску. Агеев разумеў, што цяпер адгаворваць — марная справа. Сямёна ўжо не спыніш. Ён вылез з палаткі і даў вылезі госцю.

— Я счас. Айн мамент, як гаварыл! — кінуў Сямён на хаду, адной рукой накідаваючы на плечы каляны, непаслужманны на ветры лахман поліэтылену.

Чакаючы Сямёна, Агеев сядзеў у палатцы, праз нізкі трохкутны выраз глядзеў, як мітусяцца, снуючы па траве ледзь парадзелыя струмені дажджу, і думаў: добра гэта ці не, такая вось уласцівасць чалавека — проста і адкрыта рассказваць пра сябе першаму сустрэчнаму — падрабязна, пра ўсё, па шчырасці. Нават калі-небудзь і сам выглядаеш не надта прыгожа, калі дзе і памыляўся. Канечне, праз столькі гадоў можна дазволіць не надта далікатнічаць са сваім мінулым, але ўсё ж... Ён так не мог. Яму каштавала немалых намаганняў над сабой, прыехаўшы ў гэты пасёлак, рассказаць пры неабходнасці, чаму яго зацікавіў нейкі закінуты кар'ер, ды і наогул раствумачыць сваё дачыненне да гэтага пасёлка тых дауніх, ваенных гадоў. Заўжды ў падобнага роду тлумачэннях ёсьць штосьць ад няпраўды або прэтэнзіі на штосьць амаль незаконнае. Чужому і малазнаёмаму проста так не расскажаш. Але гэта ён, Агеев. А во Сямён, аказваецца, мог спавядца з ахвотай і лёгкасцю, і, дзіўная справа, ягоная адкрытасць не шакіравала

нават такога пераборлівага ў тым чалавека, якім лічыў сябе Агееў.

Ён думаў, што Сямён забавіцца, усё ж цэнтр пасёлка з магазінчыкам «Вино — водка» быў не надта блізка адсюль, але Сямён даволі — такі хутка паявіўся на рагу могілак пад коса накінугтай на адно плячо плёнкай. І па тым, як ён без належнай жывасці ступаў па мокрай траве даўгімі нагамі, Агееў здагадаўся: не дастаў.

— Пуста! — нібы прачытаўшы ў ягоных думках, сказаў, падышоўшы, Сямён і адкінуў плёнку. — Спазніўся, самі сажралі.

— Што ж, так пасядзім,— парадаваўся ў душы Агееў. — Пакуль дождж сыпле.

Сямён зноў улез у палатку. На гэты раз Агееў уступіў яму месца каля ўвахода, сам адсунуўся ўглыб, і госьць адразу палез па цыгарэту ў скамечаным пачку.

— Ці не замнога курыш? — сказаў Агееў.

— А чорт з імі! Колькі будзе, буду курыць. Што ж, дактароў слухаць...

Ён зноў закурыў, і, хоць зацягнуўся з ранейшаю прагнасцю, цыгарэта не памагла яму ўтаяць лёгкую прыкрасць на змрачнаватым твары, мабыць, ад яго няўдалае вылазкі.

— Шкада, але і ў мяне нічога няма,— з вінаватасцю сказаў Агееў. Сямён буркнуў штосьці няпэўнае, і размова іх часова спынілася. Каб неяк узнавіць яе, Агееў запыталаў, нібы між іншым:

— Ну, а пасля як? На тым поплаве? Ці, можа, разведчыкі вышыянулі?

— Чакай, як жа! — адразу азваўся Сямён. — Вышыянуды! Енакаеў языка цягнуў. Яшчэ аднаго свайго падарваў. А ля самай траншэі і яго стрэльнулі. Свае. Бо не на тым участку выходзіў. Во як!

— Гэта панятна. Зблыгай кірунак! Гэта на вайне заўжды кепска.

— Не толькі на вайне,— стрымана буркнуў Сямён.

— Ну, а ты? Сам выпаўз?

— Я? А я ляжаў без памяці, колькі — не знаю. Помню толькі, неяк расплюшчыў вочы і не сцяміў нічога: твар як бы ватай абкладзены. А гэта пайшоў мокры снег. Сняжынкі на вусны падалі, і я іх лізаў языком, бо нутро ўсё гарэла. І такая

пакута, як у ціфу. А пасля прымарозіла. Хацеў варухнуць рукой — чорта з два! Не кратаетца. І зад не кратаетца. Бушлат прымёрз, усё ад крыві там змерзлася. Во і ляжу. Хачу крыкнуть і не магу. Пррапаў голас. Няма крыку. І не магу прыпомніць, што здарылася і дзе я. Памяць адняло дашчэнту. Свядомасць то вернеца на хвіліну, то зноў прападзе, відна, надоўга. Пасля здалося, быццам тузae нехта; прыслухаўся, сцяўшы зубы, праз боль, які ўжо ваўсю дацінаў. Не, гэта ж бой ідзе, снарады навокал ірвуцца, ну, мяне і кідае з боку на бок. Пасля ўсё знікла — ні болю, ні снегу. Мабыць, доўга ляжаў, а як ачнуўся, гляджу — цёмна і чую голас. Ціхі такі, быццам здалёку, гэта мне так здалося, а гэта ён нада мной. Вочы трошкі расплющыў — чалавек нахілецца, усё ніжай, ніжай, зазірае наўродзе ў твар, а за ім з неба месяц свеціць, ды ярка так — поўня была. Я ўжо хацеў крыкнуть ад радасці, што знайшлі, не пакінулі, але во — паветра няма, у лёгкіх — пуста, нічога ў мяне з крыкам не выйшла. А ён, гэты, што нахілецца, рагтам ціха камусьці: «Іст айн рус!» Ось табе і парадаваўся! Добра, што не крыкнүў, замёр, ляжу. Другі побач таксама штосьці па-німецку прагергетаў, і гэты лезе рукамі ка мне пад бушлат, у кішэні. А там пуста, махоркі паўпачка было, нават запалак не ўзяў — усё перад выхадам уроце пакінуў. Шарыць ён гэта, лежачы побач, а я думаю: пачуе, што жывы, і прыкончыць. А во не пачуў, яшчэ нешта прамовіў ціхенъка другому, забралі мой аўтамат, яго воддаль адкінула выбухам, папаўзлі кудысь. Можа, да нашых, мо да сваіх. А я пасля страху і болю зноў нырнуў у непрыгомнасць. Можа, нават і памёр, не ўспомню.

— Кепская сітуацыя,— сказаў Агеев, калі Сямён змоўк. А той выглянуў з палаткі, быццам прыслухаўся да чагось знадворку, мабыць, больш да таго, што ішло ў яго знутры, з яго растрывожанай памяці, і зрабіў незразумелы жэст усё той жа сваёй адзінай рукой.

— Самае горшое яшчэ наперадзе. Ты слухай... Чорт яе ведае, во дагэтуль не сцямлю, колькі я там праляжаў. Некалькі дзён, напэўна. Пасля прыпамінаў, падлічваў і заблытаўся, не магу паверыць. Палучаецца ўродзе шэсць дзён і начэй. І як толькі не акалеў? Крывей не сплыў? Не падох? Але во зноў ачнуўся, чую, галасы. Ды ўжо, пэўна, свае; гавораць смялей і рускі мацюжок чуваць. І відна, ранак зачынаецца. Хачу павярнуцца, каб згледзець, дзе яны, мае паратойцы, штосьці

перада мной іх не відаць. І не магу павярнуцца — усё да зямлі прымерзла. І сняжок ляжыць на грудзях, на вуснах і не тае. Я крыкнущы хачу, і зноў нічарты, уздыхнущы не магу нават. Во дзяла! Ні тпру ні ну. А яны, чую, гамоняць: «Берднікаў, таго ў бушлаце сцягні!» — «Ну да,— кажа гэты Берднікаў. — На мінах ляжыць». — «Міна ўзарвалася. Вунь ямка за ім». — «Адна ўзарвалася, дык што, яна адна тут! Кошку давай!»

Бог ты мой, думаю, гэта ж яны мянне за мерцвяка лічаць і цяпер кошкай будуць цягнущы. Што ж гэта такое... Але боль такі і слабасць, і свет белы нямілы, і прытомнасць то паявіцца, то прападзе. І паветра ў грудзях няма — пуста. Што тут зробіш? Хай цягнущы, узрываюць, хутчэй бы. Каб доўга не мучыцца...

І што ты думаеш? Падпоўз гэты Берднікаў ці яшчэ хто, зачапіў кошкай — крук такі ў іх (гэта ж сапёры былі) на вяроўцы, і як ірвануць. Я як завыю — адкуль і голас узяўся. Хаця мне так здалося, што завыў, яны пасля казалі, што неслі на палатцы, што застапнаў, і яны пачулі. А мне здалося — завыў.

Ну, і адваяваўся на tym. Шэсць месяцаў у шпіталях, апошнія тры месяцы пад Москвой ляжаў. Пасля па чыстай дамоў. А дому няма. І рукі няма. Інвалід у дваццаць шэсць год. Але жыць трэба, што зробіш... І во, глядзі ты, да шасцідзесяці чатырох дажыў. А Енакаева там за пагорачкам закапалі. Пасля лейтэнант расказаў з нашага палка. У шпіталі сустрэліся.

— Да-а... На вайне цяжка ўгадаць, дзе напорашся, а дзе пранясе,— сказаў Агеев.

— Таму і не ўгадывай. Не выгадывай. Не хітры. Усё роўна вайна хітрэй за цябе. Яе не перахітрыш.

Дождж усё не пераставаў, хаця ранейшы напор яго прыкметна слабеў, на дашчэнту прамоклую зямлю з неба густа сыпаліся дробныя кроплі, вецер быццам прыціх, і было ўвогуле не сцюдзёна. Слухаючы невясёлы Сямёнаў успамін, Агеев некалькі разоў з непакоем падумаў пра кар'ер: хаця б не заліло. Зале, што тады рабіць? Чакаць, пакуль высахне? Ці калі сыдзе куды вада? Сямён, чу́на ўлавіўшы прыжаваную трывогу Агеева, дакрануўся да яго пляча.

— Слыши? Хачу пацікавіцца? Чаго там капаеш? Ну, у кар'еры?

— Да так. Што-колечы трэба паглядзець.

— Згубіў што?

— Бадай што. Жыццё ледзь не згубіў,— сказаў Агееў і пацікаваў, што сказаў нешта многа.

— А-а,— нешта зразумеў Сямён. — Ну, ладна, больш не пытаемося. У кожнага чалавека павінны быць свае сакрэты.

Агееў вінавата зірнуў на яго хмурны твар, і яму зрабілася трохі няжавата за сваю няшчырасць.

— Можа, і так. Ну, а ў цябе як — тожа сакрэты ёсць?

— Я сакрэтаў пры себе не трymаю. Я іх усе растрапаў. Усе пра мяне ўсё ведаюць. Можа, і кепска гэта. Можа, я таму і непуцёвы такі. Ну, ды годзе. Годзе балтаць.

Сямён стукнуў кулаком па калене і, зачапіўшы плячом стойку, ледзь не паваліўшы тым усю палатку, вылез на двор. Агееў здагадаўся, чаго яму не сядзелася тут, але пярэчыць не стаў. Няхай ідзе чалавек, можа, лаўка яшчэ не зачынілася, знайдзе чым спаголіць сваю мужчынскую прагу.

— Як-небудзь падыду. Раскажу яшчэ што-нішто,— пачулася здалёку, і па мокрай зямлі, аддаляючыся, зашлёпалі размашыста яго даўгія ногі.

Агееў нядоўга пасядзеў у палатцы, пасля пераклаў мокрае адзенне ў правы, болей сухі бок — усё парусінавае дно было мокрае. Ад вонраткі, спальніка дужа патыкала сырасцю, парная волкасць вісела і ў паветры знадворку, калі ён вылез з палаткі, занепакоены думкай аб кар'еры.

Дожджык ціхенька сыпаўся на мокрую траву, сцежку, палатку, туман мяккай кісяёй заслаў наваколле, бліжні лясок, дальнія хаты пасёлка. Але моплкі і кар'ер паблізу бачны былі ва ўсіх драбніцах, і калі ён зірнуў з абрыву, дык ледзь не вылайўся ад злосці: у самым глыбокім месцы на дне кар'ера цымяна блішчэлі дзве аграмадныя лужыны. Якраз там, дзе ён капаў гэтыя дні і дзе, як здавалася яму, была найбольшая магчымасць нешта знайсці. Але самае горшае адкрылася яму пасля, калі ён ступіў на край абрыву,— з круцізны яго да самага нізу абрынуўся вялізны пласт гліны, дашчэнту пахаваўшы пад сабой сённяшняе месца яго раскопак.

Хвіліну Агееў разгублена пазіраў уніз, не ведаючы, што цяпер рабіць, што думаць. Ясна, што капаць тут ужо будзе нельга, ваду адвесці няма куды, вычарпаць яе немагчыма. Заставалася не самае лепшае — чакаць, пакуль высахне. Ну, а калі задажджыщча на некалькі дзён? Ілья сапраўды можа

нарабіць гнілля да восені. Што тады рабіць? Чаго ён даб'еца тут?

Каторы ўжо раз Агеёў ставіў перад сабой гэтае пытанне і не знаходзіў на яго адказу. Сапраўды, што ён мог зрабіць? Звярнуцца да кіраўніцтва? Але што ён ім скажа? Якія ў яго доказы, што яна *там*? Што яе расстралялі разам з усімі? Ён і сам нічога пэўна не ведаў. Ён і самому сабе найперш хацеў даказаць, што яе там німа. Што яна там не засталася. Што той раз, можа, яна ўцалела. Бо калі ў сорак чацвёртым адкапалі целы расстраляных, яе сярод іх не знайшлі. Ну, але ж яе і не шукалі. Яна ж не была ў іх тройцы і апынулася з імі выпадкам. Гэта ён і расстраляныя ведалі, за што яе ўзялі, а болей нікому пра тое не было вядома. Дык што ж бы ён мог растлумачыць на гэты конт, калі б звярнуўся па дапамогу? Дапамажыце, маўляў, пераканацца, што там нічога німа? У тым, што там нікога не засталося, і без яго ўсе былі ўпэўнены.

Не быў упэўнены толькі ён адзін.

Нямала апанураны, Агеёў вярнуўся да свае палаткі, перасмыкнуў плячыма ад дажджлівай прахалоды. Дождж усё сыпаў, і ён, залезшы ў палатку, запаліў на парозе маленькі бляшаны вогнік на сухім спірце. Хацелася сагрэцца, абсохнуць, але, мабыць, абсохнуць да заўтра ўжо не ўдасца, прыйдзецца бавіць ноч сярод зябкай сырасці. Зрэшты, гэты невялікі дыскамфорт, прынесены нечаканым дажджом, не надта назаляў Агееву, у якім пад старасць усё настойлівей заяўляла аб сабе неўтаймаваная цяга да прымітыўнасці быту, мабыць, не задаволеная ў маладыя гады, усё болей вабіла да сябе прырода. Тоё, ад чаго за доўгія гады вучобы, службы, работы адвыкла яго душа, пачало з усё большай уладай авалодваць ягонай свядомасцю. Гарадская кватэра, упарадкаванне якой некалі каштавала яму немалых намаганняў і шмат год прыносіла задавальненне не без прэтэнзій наладжаным утулкам, чамусыці цяпер пераставала вабіць яго, у вольны час пачала цягнуць да сябе несамавітая прырода загарадных мясцін, які-небудзь бярозавы гаёк над ціхай рапчулкай, палявая дарожка, яшчэ не разбітая коламі магутнай тэхнікі. Аўтамабіль Агеёў сабе не купіў — у маладосці гэта не было прынятага, ды і не было на тое магчымасці, а пасля стала позна. Сын часам падвозіў яго на прыроду, у выхадныя — на рыбу, якой захапляўся з дзяцінства і адным часам захапіў бацьку. Але ад рыбы Агеёў хутка адвык,

а сынава машина, хоць ён і ўклаў у яе пакупку немалую суму, усё ж належала не бацьку— пасажыру, а шафёру-сыну. Зноў жа, ён не хацеў аказацца назойлівым, у маладых былі свае, маладыя інтэрэсы, у кола якіх уваходзілі пясчаныя берагі рэк, пляжы, купанне, грываўня і ягадныя мясціны. Дзе-небудзь на баравым узлеску пад соснамі ім было сумна і не было чым заняцца. Да таго ж яны захапляліся далёкімі паездкамі па райцэнтрах у пагоні за шырспажывам, якога не хапала ў горадзе. Для яго ж усякі набытак неяк неўпрыкмет з гадамі сышоў да мінімуму, і ў гэтym сэнсе ён задавальняў сябе тым, што было неабходна для жыцця на кожны дзень.

Глытаючы гарачы чай з алюмініевай кварты, Агею падумаў пра Сямёна — той, канечне, недзе ўжо зноў адзначае святога Ілью, мабыць, апавядоючы пра свае прыгоды. Хаця гэтых прыгод не дай бог нікому, і ўспамінаць іх гэтак спакойна можна толькі перажыўшы дарэшты ў душы, захаваўшы былое хіба што ў памяці. Агею ведаў нямала людзей, якія аб сваім ваенным мінульм, часта цяжкім і нават трагічным, мелі звычай расказваць з гумарам, пасмейваючыся з таго, ад чаго ў свой час становіліся дыбам валасы на галаве, знаходзілі ў жахлівым вясёлае. Калі ў адносінах да самога сябе гэта яшчэ можна было зразумець, дык у адносінах да другіх, асабліва забітых, замучаных, расстреляных, усё гэта межавала з дурнотай, калі не са злачынствам.

Як гэта ні дзіўна, пра сваё ваеннае мінулае ён амаль не расказваў нікому — хіба што так, збольшага, у агульных рысах. Зрэшты, хваліца яму асабліва не было чым. Пря страшны сорак першы год і ўсё, што звязана з гэтym мястэчкам, ён доўгія гады стараўся не прыпамінаць нават — міжвольныя ўспаміны не прыносілі радасці, толькі вярэдзілі душу цяжарам смерцяў, крыві і памылак. Жонка яго была родам з Волгі; вайны амаль што не бачыла і, пакуль была жывая, наогул адмахвалася ад яе жахаў. Пря яго ж яна ведала хіба, што ў пачатку вайны ён быў цяжка паранены, ваяваў у партызанах, пасля вучыўся і працаваў у народнай гаспадарцы, пакуль не перайшоў на выкладчыцкую работу ў ВНУ. Сын неяк пацікаўшыся яго ўзнагародамі і, калі бацька паказаў яму ордэн Чырвонай Зоркі, зняважліва хмыкнуў: у бацькі ягонага сябра, які праслужыў вайну ў высокім штабе, было пяць ордэнаў, куча медалёў за ўзяцце гарадоў і юбілейных. Агею зразумеў, што

ягоны вайсковы аўтарытэт назаўжды ўпаў у вачах сына, і ніколі не пачынаў з ім гаворкі аб вайне.

Ён прачнуўся ноччу ад беспрычыннага пачуцця трывогі, невыразнага адчування небяспекі, ці што. Паляжаўшы крыху, уцяміў, што ягоны неспакой ішоў болей знутры, з глыбіні свядомасці — навокал была нач і стаяла глухая цішыня, якая была калісці і ад якой ён адвык з пачатку вайны. Дрыжыкі яго, здаецца, мінулі, ён ляжаў мокры ад поту, але холадна яму не было — было нават душна, кажушок упаў з тапчана долу, і цяпер ён ляжаў не накрыты, у змакрэлай кашулі. Рана, калі ён незнарок варухнуў нагой, азвалася болем, але той боль быў ужо не такі востранясцерпны, як учора. У застаронку панавала цемра, ледзьве свяціліся дзве-тры шчыліны пад самым дахам, і ў адной з іх тонкім праменъчыкам мільгала дробная зорачка ў небе.

Агееў прыслухаўся, імкнучыся злавіць хоць які-небудзь рух жыщца за сценамі яго дашchanага сковішча, але, мабыць, ні адзін гук не патрываўжыў застаялай цішыні начы. Ён не адразу сцямяй, якія гукі шукаў у цішы яго ўстрывожаны слых, але тых гукаў, мабыць, даўно ўжо не было чуваць — з таго самага часу, як яны адблісці ад групы і павярнулі на поўдзень. І тады ён падумаў: што ж гэта такое здарылася ў свеце, як адбылося, што вайна дакацілася ў такую глыбіню краіны? І чаму ён апынуўся ў гэтым застаронку, бездапаможны, бязбройны, пераапрануты ў нейкую цывільнную кашулю? Дзе яго армія? Дзе фронт? Колькі будзе доўжыцца гэтае адступленне і хто ў ім вінаваты? Чырвонаармейцы? Камандзіры? Наша баявая тэхніка? Ці, можа, усё вырашае перавага немцаў, нечаканаасць іх магутнага ўдару, іхняе майстэрства і дасканаласць іх тактыкі на полі бою?

За некалькі дзён баёў, у якіх прыняў удзел Агееў, ён паспей пераканацца, што ў войска хапала рашучасці супраціўляцца ворагу, што байцы і асабліва камандзіры без літасці да сябе, нярэдка звыш усялякай магчымасці, змагаліся з ворагам, часам здорава білі яго на малых участках, хаця і не маглі тым змяніць агульную абстаноўку на фронце, якая з таго самага брутальнага ранку заставалася разгромнай. Не зважаючы на свае страты, на стойкасць і супраціўленне нашых часцей, немцы ламалі абарону, абыходзілі, акружалі на шырокім фронце і няспынна ішлі на ўсход. Дзе яны зараз і дзе фронт, што чакае армію і краіну ў недалёкай будучыні? — во

тыя пытаниі, ад якіх ва ўчэпістым стражу білася сэрца, і, калі над імі задумашца, здаецца, можна было звар'яцесь. На ягоных вачах гінулі людзі, рушыліся шматгадовыя асновы дзяржаўнасці і ставілася пад пытанне будучыня ўсёй зямлі — як можна было заставацца спакойным, мірна спаць у гэтym ціхім кутку, куды яго загнала вайна?

Усе апошняя дні пасля разгрому, пррабіраючыся да гэтага мястэчка, Агееў пакутаваў ад невядомасці, ад абсолютнай адсутнасці інфармацыі; людзі, што сустракаліся на іх шляху, таксама няшмат ведалі, болей абыходзіліся здагадкамі і чуткамі, якія былі занадта ўжо фантастычныя,— чуткам Агееў стараўся не верыць. Але якім бы ні быў ягоны недавер, адно заставалася несумненным — немцы перайшлі Дняпро. І ён думаў, што калі нават на Дняпры іх не змаглі спыніць, здалі Магілёў, Віцебск, Гомель, дык чаго чакаць далей? Там жа рукой падаць да Масквы.

Яшчэ тъдзень назад, прарываючыся з групай на ўсход, спакутаваны ад хранічнага недасыпу, трываючы боль раны, галодны і насцярожаны ад няспынных сутычак з немцамі, ён неяк не задумваўся аб такіх нечаканых паваротах вайны, імкнуўся толькі пррабіцца да фронту, да сваіх, а там, здавалася, ўсё стане на месцы. Але во да сваіх так і не выйшаў, засеў немаведама дзе, у жахлівай далечы ад фронту, у баку ад вялікіх дарог, выспаўся, пазбавіўся ад асколка ў ране, і трывожныя думкі аб лёссе вайны і клопат за ўласны лёс сталёвымі абцугамі сціснулі сэрца — было неспакойна, трывожна і пакутна. Але што мог ён зрабіць?..

Калі б не гэтае раненне...

Шмат што было загадкова ў яго вымушаным становішчы, але тое, што з такой ранай ён не баец,— гэта ён разумеў пэўна. Самае кепскае было ў тым, што ён зусім не мог бегчы, не мог пры патрэбе спадзівацца на ногі, кульгавага, яго мог лёгка дагнаць кожны паліцай. Значыць, выйсце для яго было ў адным — як мага хутчэй залечыць рану і што б там не стала прарвацца на ўсход, да фронту і сваіх.

Калі праз дашчаныя сцены застаронка пранік няслемы світанак, ён падняўся і, адольваючы слабасць і кружэнне ў галаве, пачаў злазіць з тапчана. Ён падумаў, што лепш гэта зрабіць цяпер, пакуль вакол спяць і яго ніхто не ўбачыць. Накінуўшы на плечы сваю ватоўку, марудна апусціў ногі на

зацярушаны сенам земляны дол. Усё ж рана балела, нагу проста курчыла ад болю пры кожным неасцярожным руху, і ён, сцяўшы зубы, ашчадна наступаў на левую пяту. Трымаочыся за шула, ціхенъка адчыніў нізкія дзверы, выйшаў у хлеў. Аднекуль з-пад яго ног кінуўся преч шэры вялізны кот, выскачыў з варот, засцярожліва паўзіраўся ў Агеева разумным позіркам касых вачэй на шчакастай мордзе і скаваўся ў дзядоўніку. У хляве дужа пахла сенам, перасохлым гноем, але за паламанай агародкай, здаецца, было пуста, каровы ў Бараноўскай не было. Не чутна было і якой іншай жывёлы, хлеў пуставаў. Праз трохі прыгнененая ад ветру вароты, усё хапаючыся за сцены, ён выбраўся ў двор. Рослы дзядоўнік і крапіва ля сцежкі стаялі ў халоднай расе, прыслонененая да сцяны хаты, тырчалі нейкія жэрдкі ці, можа, дровы Бараноўскай, вузенькі дворык быў вымашчаны дробнымі каменъчыкамі, але хадзілі па ім, мабыць, няшмат: месцамі сярод камянёў ужо дружна лезла маладая траўка. Насупраць ад увахода ў хату стаяла пустая паветка, адным сваім бокам прымыкаючы да штакетніка-тыну, што адгароджваў двор ад вуліцы. Гэтая паветка, якая неўзабаве адыграе пэўную ролю ў ягоным жыцці, цяпер не звярнула на сябе яго асаблівай увагі — ён болей прыгляджаўся да таго, што мясцілася далей ад вуліцы, у глыбіні гэтага даўгога, са шматлікімі хлявамі і хлеўчукамі двара. Пад агульной страхой з хлявом відаць быдлі і яшчэ нейкія старыя будыніны, паветкі, куткі з ламаччам, і ўсё заканчвалася дрываотній з невялікаю клеццю дроў пад страхой, над якой угары, у змрочным світальным небе, цямнелася магутнае суччо некалькіх старых дрэў. Ад дрываотні ўздоўж саду бегла ўніз сцежка, што знікала ў канцы гародаў ля рова, дзе яны пераходзілі ручай. Толькі пачынаўся ранак, было сонна і спакойна, мястэчка спала, здавалася, не ведаючы ні вайны, ні бяды, ні смерця, якія абрынула на зямлю вайна. І каторы раз Агееву адчуў, што такая цішыня яго проста здзіўляе пасля ўсяго перажытога ім за некалькі тыдняў; ён адчуваў у ёй затоенную злую трывогу, невыразнае чаканне бяды.

Як-колечы даскакаўшы на адной назе да свае кануры, Агееву адразу паваліўся на тапчан; гэтая невялікая вылазка зусім знясіліла яго, і ён успомніў, што сёння абыцала прыйсці Яўсееўна, паглядзець рану. Павязка зноў стала мокрая,

напэўна, яе трэба было памяняць, але ў яго па-ранейшаму не было ні бінтоў, ні лякарства, трэба было чакаць доктарку.

Праз нейкі час ён зноў ненадоўта заснуў і прачнуўся ад ціхага стуку ў хляве, дзвёры ў застаронках ціхенъка прыадчынліся, і Агееў адразу ўбачыў Малаковіча з казыркастай кепкай на галаве.

— Ну, добры дзень. Як вы тут?

Малаковіч быў не адзін, за ім у застаронак ступіў нізенькі хударлявы хлопец у акулярах, які сціпла спыніўся ля парога і са скаванай насцярожанасцю ўставіўся ў Агеева.

— Ляжу,— няпэўна сказаў Агееў, трохі здзіўлены гэтым паяўленнем незнаёмага хлопца. Малаковіч між тым нешта вымаў з тугіх кішанёў пінжака і клаў на скрынку ў нагах. Хударлявы хлопец бокам прыгінуўся да сена каля парога; дзвёры за гасцямі з таго боку клапатліва прычыніла Бараноўская.

— Доктарка была?

— Была,— сказаў Агееў. — Распаласавала нагу да клуба.

— Гэта яна ўмее.

— Яна што — хіург?

— Майстар на ўсе рукі,— сказаў Малаковіч. — А наогул яна акушэрка.

— Да-а...

— Ну, а як ваша адчуванне? — падышоў да яго Малаковіч. Ён звяртаўся да Агеева на «вы», у той час як той нядаўна стаў называць яго на «ты». Гэта, можа, было і не зусім па правілах, але ўвогуле не ўпывала на іх узаемадносіны — усё ж Агееў па званні і па ўзросту быў крыху старэйшы.

— Ды што адчуванне! Ляжу во... Як там? Што чуваць? Дзе фронт?

— Фронт, мяркуючы па ўсім, за Смаленскам,— уздыхнуўшы, сказаў Малаковіч.

— Чорт пабяры!

Агееў паспрабаваў устаць, але ад неасцярожнага руху нагой боль працяў яго тупым магутным ударам, і ён у знямозе адкінуўся на падушку. Малаковіч прысеў на канец тапчана ў нагах.

— Прывёў сябрука пазнаёміцца,— кіўнуў ён на госця. — Харошы хлопец. Кісякоў прозвішча. Разам у школе вучыліся. Ён эфір служае.

— Прыёмнік? — трываючы боль, запытагаў Агееў.

— Прыёмнік. Старэнкі, праўда,— ціха азвайся Кісякоў.

— Гэта добра. Дык што там?

Сціпла месцячыся на краёчку сена, Кісякоў сморкнуў кароценъкім вострым носам і складна, як завучаны ўрок, паведаміў:

— Зводка за дваццаць сёмае. Нашы войскі пасля цяжкіх і ўпартых баёў пакінулі горад Талін. Адзін наш бамбардзіроўшчык тараніў нямецкі юнкерс Ю-88. Цяжкія бай на Смаленскім напрамку...

Агееў выслухаў яго моўчкі. Ён ужо ведаў, што калі ў зводцы Інфармбюро гаварылася пра бай на Смаленскім напрамку, дык Смаленск, напэўна, ужо застаўся ў немцаў, зводкі заўжды спазняліся. Мяркуючы па ўсім, наступленне немцаў працягвалася.

— Як усё абярнулася, усё пакацілася, хто б сказаў, хто б яшчэ нядаўна падумаў! — злосна забедаваў Малаковіч.

— Да, абярнулася, чорт бы яго пабраў! Ну, а што ў мястэчку?

— Ды што ў мястэчку? У мястэчку разбой. Немцаў, можна сказаць, яшчэ і не было, дык паліцыя свірэпствуе. Аднекуль з'явіўся ўжо і начальнік. Драздзенка нейкі. Бачыў яго ўчора, як вешаць гэтых вялі...

— Каго вешаць?

— Двое акружэнцаў павесілі каля базара. Аказалі супраціўленне пры затрыманні.

— Паліцаі, канечне, брэшушць,— ціха ўставіў Кісякоў. — Узялі іх, сонных, у будачніка на пераездзе. Ноччу зайшлі, ну, і заснулі. А ранкам паліцай Стасевіч заскочыў на пераезд і пабраў іх сонных, як курапатак.

Агееў уважліва слухаў, узіраючыся ў невясёлыя твары маладых хлопщаў, жыхароў гэтага мястэчка. Напамінак пра павешаных акружэнцаў датычыў яго непасрэдна, бо і ён жа цяпер, па сутнасці, быў акружэнцам і яму пагражала тое ж. Праўда, ім быў і Малаковіч, хіба што з той розніцай, што жыву цяпер у сваёй хаце і тым не парушаў нямецкіх парадкаў, а беспрытульнага Агеева чакаў палявы лагер ваеннапалонных. Гэта ў лепшым выпадку, калі без супраціўлення, з высока паднятымі рукамі.

Малаковіч між тым рассказваў:

— Стасевіч гэты — сусед мой. Цераз агарод хата. У калектывізацыю з вёскі перабраўся да родзічаў жонкі. У прамкамбінаце майстрам рабіў, у бандарным цэху. Наўродзе і няжепскі сусед быў, з ягоным Міколам у школу хадзілі, той годам пазней пайшоў, цяпер на Далёкім Усходзе служыць. А гэты ўчора прыпёрся, маўляў, праведаць франтавічка. Бутэльку прынёс. «Ваша песня скончылася, таварышы чырвоныя камандзіры, цяпер пад Гітлерам будзем». — «Ну, гэта яшчэ як паглядзець», — кажу. А ён: «Няма чаго глядзець, ідзі ў паліцию, пакуль возьмуць, а то позна будзе. Во наш начальнік у Чырвонай Арміі капітанам быў, а цяпер на немцаў працуе, жыдам чоху дае!» Ну, вы разумееце? Як мне, лейтэнанту, слухаць такую агітацыю?

— Ну, і што ж ты яму адказаў? — стрымана спыталаў Агеёў.

— Я? Анічога. Я прамаўчаў. Але дужа мне хацелася ў яго мой ТТ разрадзіць.

— Во маладзец! — здзекліва сказаў Агеёў. — Так бы яны і цябе разам з тымі двума. Трэцім.

Малаковіч, здавалася, без увагі да яго здзеклівасці трохі цішэй паведаміў як аб чымсь канчаткова вырашаным:

— Я яго ўсё роўна стрэлыну. Ён жа маю настаўніцу арыштаваў. Адправілі ў горад. Во гэта і будзе мой асабісты ўклад у барацьбу з акупантамі. Шлённу і змылося. Нельга нам тут доўга заставацца.

Агеёў змоўчаў, ён быў гэткай жа думкі, толькі не хацеў гаварыць пра тое пры гэтым староннім хлопцу. Хто ведае, кім стаў гэты Малаковічаў сябра за час вайны.

— Як тваё плячо? — спрабаваў Агеёў перавесці размову на іншае.

— Плячо загоіцца. Яшчэ дзень — другі, і зніму павязку.

— Ну, дык вось. Пакуль не знімеш павязку, не рыпайся. А то сам па дурасці ўліпнеш і маші падставіш.

— Ну, матка як-небудзь абыдзеца. А брацельнік сам лезе супраць іх што-небудзь выкінуць. Вунь у Кісялкова болей — чацвёра з маткай, і то не дрэйфіць, радыё слухае.

Мусіць, ніякавата паёргаўшы на сваім мяккім сядзені, Кісялкоў выглумачыў:

— Баяцца — не тое слова. Страшна, канечне. Але ж трэба. Каі паддацца страху...

— А ваш бацька дзе? — запытаўся Агееў.

— Бацьку мабілізавалі. У першы ж дзень.

— Самога не прызывалі?

— Не. Я ж нягодны па зроку.

— Ён жа студэнт, — ціха сказаў Малаковіч. — У Мінску ў дзяржуніверсітэце вучыўся. Скончыў два курсы...

— Ды што там,— махнуў рукой Кісякоў, і яго вастроносы тварык зрабіўся надта самотным. У ранішнім паўзмроку ён здаваўся цяпер заўчасна састарэлым хлопчыкам, гэткім сарамлівым, разумненъкім гномікам.

— Да-а. Ну, а што людзі кажуць? Як настрой у народа?

Ад гэтага пытання Агеева Кісякоў заклапочана нахмурыў лобік і пачаў ахвотна тлумачыць:

— У асноўнай масе людзі настроены патрыятычна. Але ўсе чакаюць. Гэтыя поспехі немцаў, безумоўна, не маглі не выклікаць некаторай разгубленасці. Але гэта часова. Хутка пачнецца ўсеагульнае выступленне. Асабліва калі будуць працягвацца рэпрэсіі. А яны, несумненна, будуць працягвацца, таму што пашырыцца супраціўленне. Гэтыя рэчы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

— А што ж кіраўніцтва рабёна? Інтэлігенцыя?

— Тут, бачыце, якая сітуацыя: з парткіраўніцтва амаль нікога няма. Інтэлігенцыі таксама. Каго мабілізавалі ў першыя дні, хто ў іншыя месцы падаўся. Настанкі, напрыклад. Але, я так думаю, ёсць недзе арганізаванае падполле. Таксама як і партызанскія атрады.

— Гэта павінна быць. Гэта абавязкова! — з жарам падхапіў Малаковіч. — У нас тут у грамадзянскую славуты партызанскі атрад дзейнічаў. Атрад Макоўчыка. Недзе яны і цяпер ёсць. У Сырамятаўскім лесе, мабыць.

— Яны знаюць — дзе,— ціха сказаў Кісякоў.

— Было б нядрэнна звязацца,— зазначыў Агееў. Але Малаковіч не пагадзіўся.

— Гэта нашто нам? Нам партызаны не трэба. Што, я ў партызанах ваяваць буду? Маё месца ў арміі. Я ж сярэдні камандзір усё-такі

— На ўсякі выпадак,— сказаў Агееў.

— Не, гэта не для нас. Гэта для вясковых дзядзькоў. Няхай яны ў лес ідуць, шалашы будуюць. Маё дзела на фронце. У полк нам трэба, я так думаю,— гарачыўся Малаковіч.

— Ты добра думаеш,— з уздыхам сказаў Агееў. — Але во заселі мы тут, і яшчэ пасядзець прыйдзеца. Фронт вунь дзе, а я пакуль не хадок, сам разумееш. Яшчэ з тыдзень, напэўна, правалаюся...

— А то і болей,— сказаў Малаковіч і з прыкрасцю ляпнуў сябе па калене. — Ну што ж, можа, за гэты час вайна не скончыцца...

Ён ускочыў з тапчана, захінуў на грудзях куртаты свой пінжачок, надзеты на ablэзлуу, у палоску, кашулю,— зусім не падобны на сябе нядаўняга, лейтэнанта — высокі, худы і тонкі, вясковага выгляду хлопец з рашучым выражам загарэлага твару.

— Да, забыўся сказаць: заўтра тут сабантуй намячаецца. Усім яўрэям загадана сабрацца каля царквы, кудысь перасяляць будуць.

— Куды перасяляць? — не зразумеў Агееў.

— А чорт іх ведае — куды.

— Загадана ўзяць ежы на троє сутак, каштоўныя рэчы,— дадаў Кісякоў.

— Значыць, кудысь пагоняць. Можа, у канцлагер ці яшчэ куды. Іх хіба зразумееш, фашистаў. Ну, дык папраўляйцеся, таварыш начбой. Я буду забягатць, калі што...

Калі іхнія крокі сціхлі на падворку, Агееў адкінуўся плячыма на падушку і доўга ляжаў так, стомлены невясёлай размовай, сваімі думкамі, цъмянымі прадчуваннем горшага. Усё было трывожна і незразумела. Праўда, трывог хапала з самага пачатку вайны, ён пачаў ужо прывыкаць да іх, шмат у чым спадзяючыся на сябе, на сваю сілу і кемлівасць. Але да нядаўняга часу ён быў бадай што салдат, не надзелены правам прымаць вялікія рашэнні — рашэнні прымалі другія, яму ж належала іх выконваць. Тут жа ён апынуўся ў становішчы, калі сам стаў начальнікам і падначаленым у адной асобе, сам мусіў прымаць рашэнні і сам выконваць іх, што аказалася трудна і нязвыкла. Асабліва ў такіх вось абставінах, калі нічарта як след невядома і кожны промах можа абырнуцца пагібеллю. Добра яшчэ, калі б пагібеллю цябе аднаго. А то вось кола залежных ад яго людзей рабілася ўсё шырэйшым, быў адзін Малаковіч, цяпер за некалькі дзён да яго далучыліся Бараноўская, доктарка, Кісякоў. У выпадку, калі ён дзе памыліцца, ім не паздаровіцца таксама.

Лежачы і думаючы так, Агееў усё паглядваў на пакінутыя Малаковічам гасцінцы — загорнуты ў старую газету добры кус сала, некалькі яек, лусту чорнага, мабыць, хатнай выпечкі хлеба. На душы ў яго было вельмі пагана, начны неспакой стаў яшчэ большы. Але ён дацягнуўся рукой да скрынкі і, адламаўшы ад лусты кавалак хлеба, пачаў яго есці. Здаецца, апетыт да яго вяртаўся, і ён падумаш, што, можа, пойдзе цяпер на папраўку. Яшчэ пару дзён, і ён збярэ ў сабе сілы, каб вылезці з гэтага хлява, а там знайдуцца сілы і на большае. Штосьці ўсё ж трэба было рабіць. Ён выразна адчуваў, што бяздзейнічаць у такі час азначала амаль што злачынства. Калі вайна ўвачавідкі рабілася ўсенароднай бядой, ён не меў права сядзець склаўшы руکі. Хоць бы і паранены. У яго для таго не хапала вытрымкі, і ніякія меркаванні маральнага парадку не маглі апраўдаць таго, што ён выбыў з барацьбы. Ён выдатна разумеў нецярпенне Малаковіча, хаця і баяўся, каб той, пагарачыўшыся, не нарабіў глупства і не загубіў яго і сябе. Пагібелъ магла быць апраўдана толькі ў барацьбі, а да барацьбы ён быў яшчэ не гатовы. Яму трэба было справіцца з ранай.

Увесе гэты дзень мінуў для Агеева ў самотным, трывожным раздуме пра лёс вайны, народа, пра ягоны ўласны няўдалы лёс. Дужа прыгнітала думка, што ён не там, дзе ўсе, дзе фронт і армія, што ён гэтак недарэчна выбыў з барацьбы, якая лютая гримела цяпер на просторах Расіі. Народу было цяжка, цяжка было гарадам і вёскам, але, мабыць, трудней за ўсіх было арміі якая была абвязана і не магла спыніць ворага. З першых жа сутычак з немцамі Агееў зразумеў, што галоўная іх сіла ў агні. Як ні адпрацоўвала наша армія сваю агнявую вывучку, у немцаў яна была лепшая — іх мінамёты засыпалі поле бою асколкамі, кулямёты і аўтаматы падівалі яго свінцом, іх авіяцыя гаспадарыла ў небе з ранку да вечара, бурачы ўсё, што можна было разбурыць. Цяжка было стрымаць гэта агнянае страшыдла, яшчэ трудней адступаць у якім-небудзь парадку. Ягоныя танкі прарывалі, расстрэльвалі, абыходзілі і абганялі — ад іх не было паратунку ні на дарогах, ні ў полі, ні ў горадзе. Як і дзе пашэнціць спыніць іх, калі яны ўжо за Смаленскам?..

Агееў неружома ляжаў на спіне, калі расчышніліся дзвёры і цётка Бараноўская прынесла яму абед — чыгуноч маладой

бульбачкі, вялікую кварту малака. Паставіла ўсё на скрынку, уздыхнула.

— Во паесці. Каб хутчэй паправіся.

— Дзякуй, хазяюшка,— крануты яе клопатам, сказаў Агеёў і, зірнуўшы на малако, запытаў: — А ў вас хіба ёсць карова?

— Няма каровы. Гэта суседка, дзякую ёй, прынесла. Я ў мяне нічога няма. Апроч курачкі. Для разводу. Ды вунь яшчэ кот Гулттай.

— Там мне прынеслі сала і гэта... Дык вазьміце, падзелімся.

— Не, што вы! — страплянулася гаспадыня. — Гэта вам. Вы хворыя, вам трэба папраўляцца.

— Скажыце, а яшчэ хто-небудзь ведае, што я ў вас? — запытаўся Агеёў і насцярожыўся, чакаючы адказу. Бараноўская з-пад цёмнай, нізка завязанай хусцінкі здзіўлена зірнула на яго.

— Ну што вы! Як можна! Я нікому — нічога. У такі час, што вы...

— Ну, дзякуй,— з палёгкай сказаў Агеёў. — Вы ўжо прабачце за мяне такога. Можа, хутка папраўлюся. Я вас пастараюся не падвесці, цётка.

— Ды я нічога, ляжыще. Я ж разумею. У мяне ж таксама сын быў, зрэшты, вельмі на вас падобны. Такі вось чубаценъкі. Дваццаць шосты гадок...

— Быў?

Бараноўская журботна патупілася, ражкамі хусткі дакранулася да вачэй. Агеёў сцяўся ў прадчуванні кепскага і пашкадаваў, што задаў гэтае пытанне.

— Быў. Загінуў Алежка.

Яна ўсхліпнула адзін толькі раз, тут жа, аднак, перасіліла сябе, уздыхнула і загаварыла спакайней, усё стоячы ля парога:

— У Заходній працаваў. Ён жа чыгуначны інжынер быў, інстыгут скончыў. Толькі гадок папрацаваў у Вайкавыску, усё мяне клікаў, збіралася, праўда, хоць паглядзець, як ён там. У мяне ж, апроч яго, нікога не засталося. І во не паспела, усё гарод парадковала. А як усчалася вайна — ні слуху ні духу. Тыя, каго не мабілізавалі ў армію, дадому вярталіся, а Алега ўсё няма і няма. Чакала, чакала яго, ужо прадчувала нядобрае. Аж і праўда, тыдзень назад жанчына адна прыйшла са станцыі, да

маці вярнулася, тожа ў Заходняй рабіла, дык кажа: няма вішага Бараноўскага, на дарозе самалёт бомбамі накрыў, раніла яго ў грудзі і памёр у яе на руках. Партфель яго перадала, я адразу пазнала, той самы, з якім некалі дамоў прыязджаў, колькі разоў харчы туды пакавала. Адкрываю, а там яго сарочкі,— трохі збліжана Бараноўская зірнула на Агееvu, і той ураз сцяміў, чыя гэта кашуля на ім. — Дзве сарочкі, ну, і бялізна там, кніжкі, дакументы. Аказваецца, разам яны ішлі, ад немцаў ратаваліся, і вось папаў пад бамбёжку.

— Да, шмат людзей пагінула,— памаўчаўшы сказаў Агееў, каб неяк парушыць тужлівую паўзу. — І ваенных, і цывільных.

— Пагінула. І яшчэ пінуць. Во ў нас у мястэчку... Ненасытная яна, гэтая вайна, мусіць, такой яшчэ не было.

Агееў маўчаў. Што ён мог сказаць ёй, чым памагчы яе гору? Страціць дарослага сына — што можа быць горай для маці? Нават уласную пагібель нельга параўнаць з такой стратай — ён ужо бачыў што-колечы на вайне, ды і да вайны ведаў, як гэта жахліва наогул. Цяпер ён зразумеў, чаму ў яе такі жалобны выгляд і такі спакутаваны голас. Сапраўды, нібы ў манашкі.

— Вось тут хачу вам паказаць,— сказала Бараноўская, трохі спакайнеючы, і палезла кудысь за сена. — Во, калі што, тут адна дошачка паднімаецца. Во, ад самага нізу. А там за сцяной маліннік, гарод і бульбоўнік да самага рова. Раптам калі што... Час такі, самі разумееце. Вы ўжо пррабачце...

— Усё зразумела. Дзякую вам, цётачка,— амаль расчулена сказаў Агееў.

Яны ціхенъка выйшла — выслізнула з ягонай нарый, і ён з горкай усмешкай падумаў: сапраўды настала часіна! Замест таго каб ён, камандзір Чырвонай Арміі, бараніў ад ворага гэтую цётку, aberagaў яе спакой і жыццё, дык яна сама мусіць aberagaць ягонае жыццё і клапаціцца пра яго бяспеку. Цяпер ён цалкам пад яе ўладай і залежыць ад яе ласкі і клопату. Вядома, ён вельмі ўдзячны ёй, і ўсё ж... Не проста было яму прыняць як належнае яе клопат і адboleць пачуццё ўласнай ніякаватасці, невыразнага сораму нават.

Ён адразу пазнаў гэтае добра знаёмае яму водгулле нямецкіх дызельных рухавікоў, якое аднекуль выплыла ў ранішняй цішыні над мястэчкам, прагырчэла здалёку і змоўкла,

мабыць, у цэнтры, на плошчы. Зараз жа прагнаўшы рэшту дрымоты, Агееў напружыў слых — усё ж хата Бараноўскай была бліжэй да ўскраіны, і водгукі таго, што рабілася ў цэнтры мястэчка, не адразу дасягалі яе. А там сапраўды рабілася штось незвычайнае, данёсся якійсьці прыглушаны вокрык, можа, каманда, невыразная гамана людскіх галасоў, якую часам заглушаў рыклівы роў аўтамабіляў. І раптам рэзка і выразна ў цішыні прагучачу лямант жанчыны паблізу, можа, нават у канцы гэтай вуліцы. Ён яшчэ не заціх, гэты голас роспачны, як там жа раздаўся тоненыкі дзіцячы крык: «Мама! Мама!! Мамачка!!!» Агееў павярнуўся на бок, сеў на тапчане, асцярожна, каб не прычыніць сабе болю, выцяг парапеную нагу. Праз шчыліны сцен ледзьве прабіваўся сіняваты водбліск світанку, на дварэ стала ўжо віднець. І тады аднекуль справа, з дальняга канца мястэчка, пачаў наплываць шматгалосы трывожны гул — Агееў не адразу сцяміў, што гэта — плач, гоман ці, можа, супадная малітва сотняў людзей. Але тое, што гэты гул утварала мноства галасоў, не выклікала сумнення: глухое рознагалоссе, аб'яднанае рытмам і тонам, здалося, злівалася ў адзін прыглушаны адлегласцю стон, які то заціхаў трохі, то мацнеў, паволі сунучыся ў прасторы справа налева. Агееў, аднак, здагадаўся, што там адбывалася, гэта было падобна на жах — масавы здзек ці забойства, калі сотні людзей, паднятых бязлігаснай злой воляй з наседжаных спрадвеку гнёздаў, некуды ішлі — куды іх гналі пад страхам, без веры і надзеі. Са скамянелым тварам ён слухаў, стараючыся не прамінуць ніводнага гуку, які далягаў да ягонага сковішча, каб зразумець і запомніць усё. У думках яго з глыбінь пачуцця з'явілася і пульсавала адно толькі слова: «Гады, ах гады!..» І ў гэтым слове-праклённе сканцэнтравалася яго няяўісць і яго разгубленасць перад злом, якое абрыйнулася на мястэчка.

Мінула, мабыць, не надта шмат часу, але ўжо добра развіднела, і мястэчка, чутна было, стала нібы растрывожаны пчэльнік. Ужо цяжка было вылучыць асобныя гукі ў гэтым жалобным працяжным хоры, які складаўся з ляманту і стону, што быццам мацнеў, то часам цішэў, то рассыпаўся на асобныя гнёзды гора і роспачы. І тут зусім побач, мабыць, на гэтай вуліцы, прагучала чутна і выразна:

— Шнэль, шнэль...

— Не штурхай, гніда, сам пайду!..

- Ідзі быстра, шнэль, чаво стала?..
— Пан паліцэйскі, нельга ж так хутка, я стары чалавек...
— Шнэль, юда паршывая!..
— О божа, о святы заступнік...

Зноў паблізу ўсё сціхла, напэўна, людзі павалакліся на сваю апошнюю галгофу, змоўк і канваір. І рагтам, як маланка ўначы, узляцеў да самага неба крык малення і роспачы:

— Мама! Мама!! Мамачка!!!

І — ціхла. Ні слова ў адказ, ні крыку. Агееў увесь сцяўся на тапчане ў абсолютным зняменні — што там? Што там здарылася — гукі не выглумачылі яму нічога. Але трагедыя навокал прадаўжалася, і ён быў яе нябачным сведкам, бяссільным яе ўдзельнікам. Або няўдзельнікам, што, зрэшты, азначала адно і тое ж, таму што было нясцерпна пакутна ўсё гэта чуць і не магчы нічога.

Тым часам тое, што чулася зводдалъ, што даносілася да яго гулам і пошумам, памалу падкаціла бліжэй і рассыпалася на асобныя галасы, крыкі, плач. Успыхвалі і знікалі рэзкія слова каманд, сэнс якіх, аднак, цяжка было зразумець адсюль. Дзесьці, можа, на суседній вуліцы, трывожна бляяла каза — па казляннятах, ці што. Некалькі разоў глуха прамычэла карова. Там жа пачуліся злосны вокрык і лаянка, падобна, гэта выганялі кудысь жывёлу. Агееў падумаў, што быццам яшчэ не забіваюць нікога, як тут жа за вуглом гулка ляснуў віントовачны стрэл, і некалькі курэй з кудахтаннем кінуліся па вуліцы. Раздаўся здзеклівы мужчынскі рогат, і ён зразумеў: гэта завіхалася паліцыя. Ён і яшчэ чакаў стрэлаў, але іх не было болей, здаецца, пачаў ціхнуць шум здалёку, і ў гэтай паўзе цішыні рагтам выразна пачулася харектэрная, быццам картавая нямецкая гаворка. Прыйемна сцішаны, амаль спакойны мужчынскі голас нештага сказаў па-нямецку, але Агееў зразумеў толькі некалькі слоў: «Дзі арганізаціон, абенд...» Несумненна, гэта былі немцы, яны прайшли за дваццаць кроку адгэтуль па вуліцы, ён бы мог змяць іх з пісталета, калі б мог згледзець. Трымаючыся за тапчан, ён зірнуў у адну шчыліну ў сцяне, у другую — за сцяной была гушчэча малінніку, бульбяныя барозны і далей выгыркаўся вугал суседскае хаты. Болей там нічога не было відаць.

Тым часам шум людскіх галасоў пакаціўся хвалямі з нейкага аднаго месца, наўкось цераз вуліцу, мабыць, з плошчы

ў цэнтры мястэчка. Цяпер ён заставаўся ў адноўкавай сіле, не мацнеючы і не слабнучы болей. Агорнугты трывогай, Агееў чакаў і слухаў. Слухаць гэта так доўга было пакутна нават для яго, запёртага ў гэтай клетцы, а як жа там, на плошчы, падумаў Агееў. І тут зусім не ў лад са сваім настроем ён адчуў у сабе злосць: як жа можна было дапусціць такое? Трэба ж было нешта зрабіць, можа, уцякаць ці хавацца, але напэўна не падпрадкавацца, зрабіць ўсё, каб сарваць немеры фашыстаў. «Вось толькі што можна зрабіць?» — падумаў ён. Заўжды зручна меркаваць збоку, здаля — там жа, пад рулямі аўтаматаў, мабыць, усё было болей трудна і страшна. Асабліва калі падумаць, колькі там малых і старых, дзяцей і жанчын. Той, хто мяркуе здалёку ці праз нейкі час, заўжды мяркуе болей разумна, але ці болей сумленна — во ў чым пытаннe.

Калі людскі шум у мястэчку пачаў сціхаць, зніклі паасобныя крыкі і плач, паблізу пачуліся іншыя, звычайнія галасы, і ён зразумеў: гэта забіralі жывёлу. Насупраць цераз вуліцу нешта грузілі ці, бывае можа, выносілі з хат барахло, сцягвалі ў адно месца, і ён чую: «Стой, куды прэш?.. Пашла, пашла... Трымай... Паварочвай ты жывей... Што ў цябе, вочы павылазілі?.. Хведар, а Хведар, забярэш рэшту». Ішла гаспадарчая работа, збор і адпраўка маёмасці, і займаліся ёю, відаць па ўсім, паліцаі ці хто пад іхнім наглядам. Гэтая мітусня па дварах і хатах працягвалася ўсю раніцу, здаецца, не абыцаючы калі-небудзь скончыцца, водгукі яе даносіліся то з аднаго, то з другога боку, то чуліся паблізу, то здалёку.

Толькі, можа, у абед усё стала сціхаць; і нарэшце жахлівая, мёртвая цішыня агарнула мястэчка. Агееў нерухома сядзеў на тапчане і думаў: на колькі яшчэ дзён і гадзін хопіць ягонай вытрымкі, колькі прадоўжыцца яго пакутнае выпрабаванне? Ён адчуваў сябе на лязе нажа, на парахавой бочцы ў час пажару — у гнятлівым прадчуванні бяды не сёння, дык заўтра. А можа, і трэба разлічваць на менавіта такі канец, думаў ён. Але навошта тады сядзець тут, бавіць час і цешыць сябе дурнымі надзеямі? А калі не сядзець, дык што зрабіць у ягоным становішчы? Дачакацца, калі прыйдуць, і пусціць у ход пісталет? Ці самому выйсці з пісталетам на вуліцу і загінуць з музыкай?

Пакуль, аднак, мінаў час, а па яго ніхто не прыходзіў. Не ішла нават цётка Бараноўская, і ён пачаў непакоіцца: ці не здарылася бяда і з ёю? Можа, і яе пагналі разам з яўрэямі?

Бараноўская прыйшла надвячоркам. Абвостраным слыхам Агееў яшчэ здалёку ўчуў яе таропкія крокі ў двары, дзвёры застаронка нешырокіа прыадчыніліся, і яе маленъкая цёмная постаць з'явілася на парозе.

— Фу! А я ўжо думала... Так непакоілася!..

Махнуўшы з палёгкай рукамі, яна апусцілася на высокі парог і заплакала, ледзь чутна хліпаючы і вышіраючы вочы ражкамі цёмнай, у кропачкі хусцінкі. Агееў маўчаў, ён ужо здагадваўся аб прычыне яе плачу.

— Ой, што яны з людзьмі робяць! Яны ж усіх іх сабралі... Усіх, усіх... Нікога не пакінулі, усё іхняе пагрузілі... Гэта ж і мяне заставілі збожжа іх выграбаць... У каго якое засталося, усё выграблі.

— А куды іх пагналі? — панылым голасам запытаў Агееў.

— А хто ж іх ведае?! Кажуць, на станцыю. Кудысь адпраўляць будуць. А некаторыя кажуць: паstraßeляюць у Гарэлым балоце.

— І што — ніхто не ўцякаў?

— Як жа ўцячэш? Яны ж з віントукамі на ўсіх вуліцах і гародах. Дваіх маладых застрэлілі за тое, што не падчыніліся, казалі. І Яўсееўну з імі...

— Яўсееўну? — амаль спалохана перапытаў Агееў.

— Яўсееўну таксама. У яе ж маці старэнкая. Так з маці і пагналі.

Агееў пра сябе ціха вылайўся. З учараашняга дня ён чакаў акушэрку — трэба было зрабіць перавязку, з-пад бінта пачало падцякаць на штаніну, і, горш за ўсё, яму ўвесь час здавалася, што ў ране варушацца, ядуць яго цела белыя чарвякі, адна думка аб якіх вымушала яго скаланцацца. Але ён нічога не мог зрабіць, каб памагчы сабе, у яго не было ні ваты, ні бінта, ні лякарства. Будзе клопату, калі зноў не заладзіцца з ранай, падумаў ён. Бараноўскай, аднак, ён не сказаў нічога, той за сённяшні дзень і без яго хапіла трывогі, і ціха сядзеў на тапчане, выцягшы на сеннічку сваю бедалагу-нагу. Трохі супакоіўшыся, гаспадыня выщерла вочы і ўздыхнула.

— Пайду. Бульбачкі ж трэба зварыць на вячэру.

— Ці да вячэры тут,— сказаў ён грубавата

— Ну як жа! Трэба ж вам скарэй на ногі ўстаць.

— Яноб не шкодзіла.

Бараноўская выйшла з застаронка, а ён пачаў думаць, як выбрацца з гэтае пасткі, у якой яго цяпер пэўна ўжо не чакала нішто добрае. Перш была хоць якая-небудзь надзея на доктара, яго дапамогу і лякарства, а цяпер вось і гэтае спадзяванка прапала. Нешта трэба было рабіць, штосьці прыдуманаць. Але што? Ён увесы час напружана думаў, ламаў галаву ў пошуках выйсця, але выйсця не было, параненая нага скавала яго магчымасці і працягвала трymаць у тупіку безвыходнасці. Яму нават пачало здавацца, што ён адгэтуль не выберацца, бо недзе прамінуў адзіны свой шанец, прамарудзіў ці зрабіў не так, як трэба было зрабіць у яго няпростым становішчы, і цяпер заставалася адно — чакаць расплаты.

Праўда, у яго быў Малаковіч.

Не дачакаўшыся доктаркі, Агеёў пачаў чакаць Малаковіча, усё ж той меў большыя, чым ён, магчымасці ў гэтым мястечку, лепш ведаў абставіны і мог яму памагчы. Мінулы раз яны не дамовіліся аб сустрэчы, і цяпер Агеёў пачаў спадзявацца, што той хутка прыйдзе, яны парайшца аб іх становішчы і нешта прыдумаюць. Калі ў хляве за сцяной пачуліся асцярожныя крокі, ён так і падумаў, што гэта ідзе Малаковіч, таму што з кім жа яшчэ магла там ціхенька гаманіць яго Бараноўская? У гэтую пару на дварэ яшчэ, можа, толькі змяркалася, а ў застаронку стала амаль ужо цёмна. Агеёў ледзьве бачыў квадрат нізкіх дзвярэй, якія ціхенька адчыніліся, аднак шырэй, чым калі іх адчыняла гаспадыня, і ў застаронак нехта ўвайшоў, яўна не Малаковіч, хтосьці грувасткі і незнамы. Агеёў насцярожана ўскінуўся, але з-за шырокіх плячэй чалавека пачуўся спакойны голас яго гаспадыні:

— Дык вы ўжо ўдвух тут. Я на двары пабуду.

— Да, паглядзіце там...

Сказаўшы гэта, чалавек tym жа густым, ніzkім голасам стрымана павітаўся і, зрабіўшы некалькі няпэўных кроکаў між тапчаном і сенам, усёўся на высокім парозе. Курыща, што ўвесы дзень спакойна сядзела ў кутку на покладзе, трывожна пракудахтала і сціхла. Агеёў патроху спакайней, зразумеўшы, што чалавек гэты — не вораг, ворага Бараноўская не прывяла б сюды. Але хто гэта быў, аб tym ён не меў уяўлення. Яны

нядоўга памаўчалі, Агееў чакаў, госьць, падобна было, услухоўваўся ў гнятлівую цішыню, якая ўладкоўвалася пад ноч у мястэчку.

— Даўно вы тут... адпачываеце? — запытаў нарэшце чалавек.

Агееў умеў з першых слоў па тэмбры і гуках голасу вызначаць характеристар чалавека. У арміі звычайна імкнулася паказаць у голасе цвёрдасць і энергічнасць, незалежна ад таго, ці былі яны на самой справе, ці таму, хто гаварыў, хацелася, каб былі. Так ці інакш, але ў голасе шмат значылася, трэба было толькі ўмець слушаць яго. Голас жа гэтага госця, несумненна, выдаваў у ім чалавека цывільнага, не надта маладога, які, можа, перажыў нават нешта труднае, і Агееў скуча азваўся:

— Тры дні... адпачываю.

— Да, адпачынак, канечне... Не дай бог!

— Вот іменна.

Яны зноў памаўчалі. Агееў чакаў, а госьць, мабыць, усё не наважваўся пачаць размову, дзеля якой ён, несумненна, і прыйшоў сюды.

— Я тожа на гэтым тапчане тыдзень правалаўся. Да вас.

— Во як!

Агеева гэта здзвіла: тут ужо яўна праглядвалася нейкая агульнасць іх лёсаў, якая, аднак, патрабавала некаторага ўдакладнення.

— Што, па раненні?

— Прадстаўце сабе. Хаця і не ваенны, але вось нарваўся на кулю.

— Ах, во што! — трохі расчараўана сказаў Агееў.

— На станцыі, ведаецце, пры эвакуацыі. І мусіў застацца. Але вось у чым праблема — у райкоме рабіў. Усе тут мяне ведаюць. І паліцыя тожа. Дзякую вось Бараноўскай: прыюціла, выхадзіла.

— Мяне тожа выхаджвае.

— Яна такая. А вы — у баі?

— Прый прарыве з акружэння. У нагу.

— Да-а. Акружэнцаў цяпер ідзе ой колькі. Усе — на ўсход.

— На ўсход, куды ж яшчэ. За фронтам. Я тожа, калі б во не нага...

— З раненай нагой, канечне, далёка не пойдзеши.

— Зноў жа, быў і асколак. Дзякую — выцягнулі.

— Яўсееўна? — жыва здагадаўся госьць.

Агееў памаўчаў, не ведаючы, ці можна назваць імя яго доктаркі. Але госьць, пэўна, зразумеў усё і так.

— Яўсееўна, яна тут шмат каго на ногі паставіла,— сказаў ён у цемры. — Але на тым кропка. Забралі сёння разам з яўрэямі.

— Іх што — панішчаць?

— Падобна на тое.

— Жах!..

— Жах — мала сказаць. Злачынства! Палова мястэчка як вымерла. А яны ж тут жылі стагоддзямі. Тут на могілках дзесяткі іх пакаленняў...

— І нічога нельга было зрабіць?

— А што ж зробіш? Не гатовы мы былі да таго. Ды і сілы пакуль не тыя. Барацьба ж толькі разгортаеца.

— Партызаны? — жыва здагадаўся Агееў.

— І партызаны, і яшчэ нехта. Асвойваем розныя метады,— трохі няпэўна адказаў госьць і запытаўся: — Вы — бальшавік?

Агееў неяк сумеўся, аднак ужо разумеючы, што трэба адказваць праўдзіва і адкрыта. Здаецца, настаў менавіта такі момант, калі ўхіляцца ад прамога адказу ці тым болей хлусіць было недарэчы.

— Кандыдат,— сказаў ён проста і змоўк.

— Што ж, гэта добра, гэта амаль што член. Тады будзем знаёмы. Я Волкаў, сакратар райкома.

Госьць падаў руку, Агееў трошкі паціснуў яе — моўчкі замацаваў поўны невядомага, але, мабыць, значнага сэнсу іх тайны саюз. Агееў яшчэ не мог уявіць сабе, але ўжо цымяна адчуў, што менавіта з гэтага знаёмства пачынаецца новая паласа ягонага жыцця, наўрад ці спакойная, але ўжо з зародкам менавіта таго, чаго яму дасюль не хапала. Ва ўсякім выпадку, было зразумела, што ён пазбываўся адзіноты і няпэўнасці, далучаўся да арганізаванай сілы, адсугнасць якой ён так хваравіта адчуваў усе апошнія дні іх блукання па німецкіх тылах ды і ў гэтым мястэчку таксама.

— А вы што ж, жывяще тут? — запытаў ён трохі здзіўлены тым, што сакратар райкома знаходзіцца ў мястэчку.

— Не, жыву я не тут. Вось прыйшоў спецыяльна кагонікаго праведаць. Ды ў нас ёсць да вас прапанова. Ці просьба. Разумейце, як хочаце. Як вам спадружней.

Агееў настярожыўся. Увогуле было няцяжка ўявіць хараکтар гэтай прапановы-просьбы, хоць і без падрабязнасцей. Праўда, ён хацеў спачатку давесці, што ягоныя магчымасці абмежаваны, таму што ён пакуль не хадок і можа быць карысны хіба праз тыдзень-другі, у залежнасці ад таго, як павядзе сябе рана. Але Волкаў, нібы зразумеўшы ягоныя думкі, сказаў:

— Яно зразумела, у вас рана, і мы вас пакуль з месца не рушым. Лячыцца... Але перш за ўсё трэба легалізавацца.

— Як — легалізавацца? — не зразумеў Агееў.

— Гэта проста. Бараноўская дасць вам дакументы свайго сына. Ён загінуў, і яго тут мала хто ведае. Але гэта болей фармальна, для паліцыі. Вы вярнуліся дадому, не зусім здаровы, працуецце ў гаспадарцы.

— Да, але... Як — у гаспадарцы?

— Ну, у двары, у гародзе. Дровы там... Разумееце, нам трэба мець свайго чалавека ў мястэчку. Нашых, разумееце, усе тут ведаюць, нашых адразу раскрыюць. Вы ж па дакументах інжынер, беспартыйны спецыяліст. Зноў жа — сын папа.

— Якога яшчэ папа?

— Папа. Бараноўскага. Цётка ж Бараноўская — былая пападдзя. Яна на поўным даверы ў паліцыі.

— Во як!

— А чаму гэта вас здзіўляе? Пападдзя, ага. Але яна сумленная жанчына, яна нас не выдаст. А вы ж камандзір, зброю ведаецце...

— Як не ведаць — начальнік боепітання.

— Тым больш. Нам менавіта такі і патрэбны. Зноў жа тут, разумееце... Подступы да хаты Бараноўской надта зручныя. З рова і ў двор.

— Подступы сапраўды...

Далей Агееў кепска слухаў гэтага вячэрняга госця. Хаця ён і быў гатовы выканаць ўсё, што яму даручалася, але не чакаў для сябе такога даручэння і цяпер таропка абдумваў яго, не цямячы яшчэ, як спалучыць гэта з яго армейскім становішчам. Усё ж ён быў кадравы камандзір з арміі, ніхто яго не зваліняў, і ён не мог не адчуваць на сабе няпросты цяжар

вайсковага абавязку, перапыненага хіба што няўдачамі на фронце і яго раненнем.

— Мы вельмі разлічваем на вас,— націснуў тым часам сакратар райкома.

— Ну што ж! Хіба што да прыходу нашых. Я ж павінен пайсці ў армію. На фронт.

— Ох, фронт, фронт! — гаротна прамовіў Волкаў. — З фронтам бяда, таварыш. Здаецца, нашы Смаленск здалі.

Сапраўды, чорт ведае, што рабілася на фронце, што вытваралася ў акупациі! Канечне, у такі час было б злачынствам спакойна ляжаць на гэтым тапчане і чакаць, калі цябе вызываляць ад нямецкай улады. Барацьба з гэтymі вылюдкамі не спынялася, тут, можа, толькі яшчэ наладжвалася, значыць, ён быў абавязаны і не меў права ўхіляцца ад удзелу ў ёй. Але гэта калі абстрактна, амаль тэарэтычна. Тэарэтычна ўсё было проста і ясна і, несумненна, лягчай, чым на справе. На справе ж яму трэба было перастаць быць старшим лейтэнантам Агеевым, а зрабіцца сынам пападзі Бараноўскай, жыць па чужых дакументах ды яшчэ легалізавацца перад паліцыяй. Чорт ведае, што такое!..

— Пакуль што фронт коціца на ўсход,— змораным голасам заклапочанага чалавека гаварыў Волкаў. — Да Масквы коціца. Але, я так думаю, нядоўга яшчэ будзе каціца. Недзе павінен адбывацца пералом. Недзе ім дадуць у зубы.

— Трэба б!

— А тут ідзе фармальны разбой. Павылазілі розныя гады. Ды і нашы некаторыя. Начальнік паліцыі — армейскі камандзір. Сам прыйшоў, добраахвотна.

— Такіх свалачэй страліць трэба,— сказаў Агеев.

— А вам прыйдзецца мець з ім справу.

— Гэта горш.

— Горш, але трэба. Неяк трэба паладзіць, на гэта мы і разлічваем. Будзеце трывамаць сувязь толькі са мной. Волкаў, канечне, мой псеўданім. Прыйдзе хто, мужчына ці жанчына, скажа: ад Волкава. Значыць, ад мяне. Ваш сябар Малаковіч будзе працаваць на станцыі.

— Гэтак? — узрадаваўся Агеев. — Вы з ім гаварылі?

— Ну, ведама. Рабацёнка ў яго не надта прыемная — у качагарцы. Але нам так і трэба. Ён як чалавек? Надзейны?

— Харошы хлопец.

— Мы таксама думаем. Будзеце працаваць парай. Бараноўская паможа. Яна ў курсе.

— Ну, дзякую,— трохі заклапочана сказаў Агееў. Ён ужо думаў пра тое, што яму рыхтуе гэты паварот у ягоным жыщі.

Усё ў ім разварушылася ад гэтай размовы, нечаканыя клопаты і апасенні абрушыліся на яго патокам, выклікаючы лавіну неспакойных думак, усё круга мяняючы ў ягоным становішчы. Ранейшаю заставалася хіба што яго рана, якая ўладарна напамінала пра сябе пры кожным неасцярожным руху.

Яны падрабязна абмеркавалі сваё супрацоўніцтва, дамовіліся пра галоўнае і, калі Бараноўская прынесла вячэр, сядзелі моўчкі, поўныя сваіх невясёльх думак. Агееў без ранейшага смаку паеў бульбы з гуркамі — цяпер усе яго клопаты былі скіраваныя ў будучае, у сферу новых для яго і нязвыклых адносін з Волкавым і, што асабліва непакоіла яго,— з ворагам, у дачыненні з якім ён павінен адмовіцца ад сябе ранейшага і прыняць новае імя і новае ablічча. Як гэта ў яго атрымаецца? І чым можа скончыцца? Зрэшты, чым можа скончыцца пры няўдачы, ён разумеў выдатна, але ходу назад ужо не было, трэба было рыхтавацца да ўсякай нечаканасці. Усе гэтыя тыдні пасля разгрому палка ён не мог пазбыцца ліпкага адчування вінаватасці, што так недарэчна выпаў з вайны, выбыў з часці, якая, магчыма, перастала існаваць наогул. Але ж існавала армія, а з ёй заставаўся ў сіле ягоны абавязак, вызначаны калісці дадзенай ім прысягай. Праўда, ён быў паранены, і гэтая акалічнасць апраўдвалася ў яго лёсце многае, хоць далёка не ўсё. Нават будучы параненым ён не меў права на спакойнае жыццё пад немцам, бяздзейнасць і чаканне перамены да лепшага на бязлігасным фронце барацьбы. Ён адчуваў, што, калі яму суджана будзе пррабіцца да фронту, там прыйдзецца нешта тлумачыць і ў чымсьці апраўдвацца — усё ж у яго заставалася зброя, якую ён павінен скарыстаць супраць фашизму. Зразумела, тое, што яму прапаноўваў цяпер Волкаў, толькі прыблізна было падобна да ўзброенай вайны з захопнікамі, але што рабіць: мабыць, іншая вайна апынулася за межамі яго рэальных магчымасцей. Пасля таго як вячэрні госць развітаўся і пайшоў, Агееў ляжаў з расплюшчанымі вачмі і думаў. Як заўжды, яго насцярожаны слых быў надта чуйны, пранікаючы ў зманлівую цішыню ночы,

у якой таілася рознае. Малаковіч так і не прыйшоў сёння, і Агееў думаў: ці не здарылася ўжо з ім што кепскае? У такім ягоным становішчы страціць Малаковіч было б болей чым кепска. Хаця ў гэты момант ён ужо і не адчуваў сябе надта адзінокім, як раней, усё ж Малаковіч заставаўся яго галоўнай апорай — юны лейтэнант звязваў яго з іх нядайнім вайсковым мінульым, няшчасным палком, цяжкімі баямі і стратамі, мінульым, якое хаця і не стала прадметам іх гонару, але і не давала прычыны саромеца. Свой баявы абавязак яны выканалі як толькі маглі, і не іх віна, што ўсё абярнулася такім драматычным чынам.

Пад ноч зноў разбалелася рана, у глыбіні якой стала калюча тузаш; боль аддаваўся ў клубе, і ён, каб зручней уладкаваць на сенніку нагу, круціўся на тапчане і так, і гэтак. Напэўна, Бараноўская пачула з падворка яго валтузню і прыйшла ў застаронак.

— Як вы тут? Можа, прынесці чаго?

— Не, дзякую. Нічога не трэба.

— І я во спаць не магу. Пасля ўсяго, на што наглядзелася, чаго начулася...

— Жахліва! Што і сказаць.

Мабыць, яна не спяшалася нікуды, у цемры ён амаль не бачыў яе, толькі адчуваў яе далікатную прысутнасць і сказаў без асаблівай настойлівасці:

— А вы пабудзыце са мной.

— Пабуду, ага. Знаеце, адной цяпер немагчыма. Проста не хапае выгрымкі.

— Сапраўды, у такі час трэба процьма выгрымкі. Скажыце, гэты Волкаў... Ён гаварыў з вамі?

— Антон Сцяпанавіч? А як жа, гаварыў. Вы не бойцеся, я ж вам расказвала, што сын мой быў дужа падобны на вас. І ўзростам такі ж.

— Як яго звалі? Алег?

— Алег. Алег Кірылавіч Бараноўскі. Так што вы цяпер Бараноўскім будзеце. Замест сына.

— Ну, дзякуй. А што, муж ваш быў папом? — раптам без усякага пераходу запытаў Агееў і адчуў у цемры, як гаспадыня трохі напружылася, уздыхнула і адказала не адразу:

— Муж быў свяшчэннікам святадухаўскай царквы. Той, местачковай, што ля базарнай плошчы. Хаця вы ж не ведаецце...

— Не ведаю, не бачыў.

— А я ў народным вучылішчы служыла. Даўно гэта было,— гаротна сказала яна і змоўкла.

— Ну, як даўно? Да рэвалюцыі?

— І пасля рэвалюцыі. Айцец Кірыл быў настаяцелем да самага закрыцця царквы ў трыццаць другім годзе. Я перастала служыць гадоў за дзесяць да таго. Ужо нельга было. Самі разумееце — пападдзя, якая ж настаўніца.

— Вы і родам адсюль?

— Не, я родам з Дзвінска, нейкі час жыла ў Вільні, там скончыла Марыінскае вучылішча. Бацька быў банкаўскі служачы, служыў у Вільні, у Палацку, у Дзвінску. А сюды я прыехала з айцом Кірылам, тут жа ў яго радня. А, гэта даўняя гісторыя, як і даўгое жыццё. Расказваць усё падрабязна — не хопіць каляднай ночы, не тое што жнівеньскай.

— Труднае было жыццё?

— У наш час лёгкага наогул не было. І не магло быць. Але нам дасталося асабліва катаржнае. І цяпер вось... Быў адзін сын, усё маё спадзяванне, здавалася, жыву для яго толькі, ды во і яго не засталося. Адна! Вось думаю: навошта жыла? Які сэнс жыць далей? Ды яшчэ ў такую вайну. Усё страшна, трудна, скалечана. Думаю часам: можа, дзе няўдала зрабіла выбар, памылілася ў чым? Не, бышцам нідзе. Заўжды імкнулася жыць у згодзе з сумленнем, з дабром, нават з перадавымі ідэямі веку. Але, як назло, менавіта мяне век і не прыняў. Можа быць, запозна ці рана ў яго з'явілася, у гэты шалёны наш век. Сяброўка ў мяне была, Любачка Чарнова, слáунная дзяўчынка, разам музыкаі займаліся, талент у яе не бог ведае які, але кансерваторыю скончыла, у Москве някепска прыжылася, выйшла замуж за саўработніка. А мне музыкі было мала — я рвалася ў народ, каб несці яму разумнае, добрае, вечнае, аблегчыць ягоны лёс, прасвяціць, адкрыць светлы шлях ведаў. Бацька мой не адабраў усё гэта, ён шмат што з таго, што тады лунала ў паветры веку, не адабраў, меў старыя погляды, быў падазроны да новага чыноўнік. Але мая мама, мілая наўнай мамачка, яна горача падтрымала мой выбар прафесіі народнай настаўніцы, яна сама ўсё жыццё прагнула вучыць, прасвяшчаць: да прыслупі ставілася заўжды як да мілых родзічаў, заўжды песціла і задарвала яе на кожнае свята. Толку ад таго было няшмат, яны толькі грубелі, гэтыя Фрузы, Архіпкі,

Ганкі, ляніліся, апускаліся, а пры выпадку маглі і ўкрасці, што дрэнна ляжала. Але ў мацеры гэта не лічылася хібам, яна ўсё таумачыла іх цемнатой, неадукаванасцю, і яна іх прасвяшчала, чытала ўвечары на кухні Талстога, Някрасава, вучыла грамаце. Скончыўшы вучылішча, і я пайшла вучыць грамаце вясковых хлопчыкаў у глухім павеце Віцебскай губерні. Не скажу, што тыя гады былі самыя горшыя ў маім жыцці, можа, наадварот: хлопчыкі мяне люблі, ды і я прывязалася да іх — нічога не шкадавала, ні сілы, ні працы, далучала да культуры і элементарных ведаў, сама перабівалася з хлеба на квас, наймала куткі ў местачковых яўрэяў. Але ў тым я бачыла свой абавязак перад народам і выконвала яго з захапленнем. Самі разумееце, у маладыя гады гэтага захаплення бывае праз меру.

— І вы тут, у мястэчку, работалі? — запытваўся Агееў.

— Не, не тут, у розных месцах. Але больш за ўсё ў Дрысенскім павеце. Адзін год пад Дзвінскам, за дзесяць кіламетраў ад горада. Там і сустрэлася з айцом Кірылам.

— А ён што — ужо і тады быў свяшчэннікам?

— Толькі што канчаў духоўную семінарыю, збіраўся атрымаць прыход, можа, не самы горшы ў епархіі. Але, ведама, народ, як і ўсюды, быў бедны, жыў у цемры і невуцтве, і айцец Кірыл з не меншым імпэтам, чым я, узяўся за яго духоўнае выхаванне. Гэта цяпер так кажуць, што рэлігія — опіум для народа, а тады так не думалі, большасць лічыла наадварот, што вера ўзвышае, далучае да ісціны і святла. Праўда, і тады былі атэісты, такія, што лічылі яе далёка не самым важным у жыцці грамадства, на першое месца ставілі асвету, патрэбу ў ведах. Я таксама належала да гэтых апошніх.

— Як жа вы тады замуж выйшлі? За папа? — усміхнуўшыся ў цемры, запытваўся Агееў.

Неяк наперакор настрою ён слухаў Бараноўскую з усё большай для сябе цікавасцю, спакваля адкрываючы ў гаспадыні зусім іншага чалавека, чым той, які яму здаўся ўпачатку. Гэта было нечакана і нават здзіўляла. А ён яе прыняў за звычайную вясковую кабету, гэтую выпускніцу віленскага Марыінскага вучылішча, жонку прыходскага свяшчэнніка.

— У тым і справа, і я збіралася расказаць вам, як гэта сталася ў маім жыцці — усё насуперак перакананням, схільнасцям. Розныя мы мелі перакананні, а вось палюбліся, не ведаю нават — чаму. Хаця закахацца ў айца Кірыла было

няцяжка, ён быў такі відны, высокі, з русявай бародкай, вочы сінія— сінія, пагляд быцца наіўны, змройлівы, а голас... З голасу ўсё і пачалося. Першы раз пачула яго ў царкве, зайшла другі раз, а пасля сустрэліся з ім у іспраўніка на каляды, а на масленую ён ужо прасіў маёй рукі. Бацькі былі побач, у Палацку, але я ўсё рашыла сама, і павянчаліся ў той жа ягонай царкве. Бацька мой, даведаўшыся, нічога не сказаў, а мамаша закаціла істэрку — такога яна не чакала. Але гнеў яе хутка мінуў: варта было ёй пабачыць майго сінявокага свяшчэнніка, як гнеў змяніўся на міласць — Кірыл чараваў кожнага перш за ўсё сваім пакорлівым выглядам, пасля асанкай, ну, і розумам, канечне. Апроч святых канонаў ён някепска ведаў літаратуру, разбіраўся ў мастацтве — сучасным, заходнім і візантыйскім, ды і да праваслаўнай царквы адносіўся ўмерана крытычна, бачыў у ёй не толькі плюсы, але і рад мінусаў. Аднак ён не хацеў асабліва ганьбіць руку, «хлеб дающую», і абавязкі свае выконваў старанна.

У пятнаццатым годзе ў нас нарадзіўся Алежка. Я жыла тады ў бацькоў у Палацку, Кірыл быў на фронце, ён служыў палкавым свяшчэннікам у Галіцьі, часта пісаў пра пакуты рускага салдата-акопніка ў той вайне. Праз год улетку прыехаў на пабытку, падарыў на кароценькае шчасце і паехаў. І тут я, ведаецце, неяк бы падрасла ці пасталела, можа, пад ягоным упрыгожваннем ці таму, што стала маці, але менавіта з того лета ў мяне мала што засталося ад дэмакратызму маёй маладосці і ўпершыню прыгадкрылася вялікая таямніца бога. А можа, таму, што час перамяніўся — насталі доўгія гады разруші ў тыле, няўдач на фронце, людскіх трагедый. Якраз улетку таго года загінуў у бое пад Рыгай мой стрычэчны брат Юра, каторага я так любіла. Слаўны быў, чысты хлопчык, пайшоў з патрыятычных перакананняў вольнаапрадзяляючымся ў артылерью, але паступова расчараўваўся ў вайне, незадоўга да пагібелі пісаў поўныя ўпадку пісьмы і загінуў, ратуючы батарэю ад непрыяцеля. Помню, мяне тады ўразіла гэта — зненавідзеў вайну, франтавыя парадкі, начальства, а калі настаў час — праявіў геройства і загінуў, да канца выканаўшы свой абавязак. І я думала: што гэта — вышэйшая доблесць ці хлапечас глупства? Я ўсё прымервалася да харектару брата і не магла зразумець, ці здолына я на такое...

— Ну, а вам нашто было прымервацца? Вы ж жанчына. Ды яшчэ маладая мамаша,— сказаў Агееў.

— Напэўна, у тым і ўся справа, што стала маці. Гэта, ці ведаецце, заўжды мяняе псіхалогію жанчыны, асабліва ў трудны час, прывязвае да дзіцяці, ведаецце, да мужа таксама. Я гэта зразумела, калі дачакалася нарэштэ Кірыла — прыйшоў неяк пад восень у семнаццатым, змораны, абвашыўлены, душэўна наддаманы. Кастрыйчніцкі пераварот ён сустрэў спакойна, без асаблівай радасці, але і без гора — сам ён паходзіў з сялян, ведаў жыщё бяднейшых класаў, блізка прымаў іх інтэрэсы і клопаты. Многае ў старым рушылася, бурылася, перайначвалася, але, здавалася, усё гэта рабілася дзеля выгады працоўных мас, для карысці народа. А калі для народа, дык якія маглі быць сумненні — народ мы паважалі з дзён нашай маладосці, для народа мы гатовы былі на ўсё. І калі ў нас разбурылі маёntак Бrotберга, спалілі бібліятэку, паламалі дарагую мэблю, скульптуру, Кірыл абурыўся — усё гэта дужа б спатрэбілася для новай народнай улады. Але маёntак няхай, маёntак, урэштэ, дзела нажыўное, а вось тое, што расстралялі дырэктара народнага вучылішча, які ўсім сэрцам і справамі служыў менавіта народу, гэта ўжо было чорт ведае што! А расстралялі толькі таму, што той спрабаваў не даць рабаваць маёntак, маючы на ўвазе перанесці туды вучылішча, дык яго расстралялі як абаронцу буржуазіі, а маёntак спалілі. І хто? Тыя самыя цёмныя, паднявольныя мужыкі, дзеці якіх вучыліся ў народным вучылішчы ў гэтага самага дырэктора Івана Іванавіча Посных. Можа быць, гэтыи выпадак упершыню, а пасля і многія да яго падобныя вымусілі мяне зразумець, што людзі дзеляцца не па саслоўнай ці класавай прыналежнасці, не па прафесіі і пасадах, а на добрых і злосных і што на аднаго добра га ў жыцці трапляе дзесяць злосных. І што дабрата немагчыма без бога, а са злом у чалавеку абавязкова пасяляеца д'ябал, якому ўжо ніхто не дасць рады.

Пасля грамадзянскай вайны Кірыл атрымаў прыход у родным мястечку. Да нас тут доўгія гады раскашаваў айцец Піліп Заяц, гэта, я вам скажу, быў далёка не лепшы са служак боскіх, ды і з сыноў чалавечых таксама. Тыповы поп-абірала, абібок і п'яніца, якіх тады нямала развялося ў правінцыі. Гэтыи ўмеў прыладзіць рэлігію да свае асобы, ды так спрыгна, нібы яна была для яго і створана богам. Пападдзя таксама папалася

ў пару да бацюшкі, такая ж прагная і карыслівая, зрэшты, яна і кіравала папом і прыходам — цёмная, злосная баба. Да рэвалюцыі прыхаджане штогод падавалі скаргі, ездзілі ў сінод нават, але Заяц, дзе трэба, умей прыкінуцца ягнём, а тым, хто паскардзіўся, пасля люта помсціў. Апошні раз скаргу на яго склада маладая фельчарка, дык ён давёў яе да самагубства — атруцілася морфіем. І мёртвай яшчэ помсціў — не даў пахаваць на могілках, закапалі за плотам каля дарогі. Але ўсё ж не скаргай, дык смерцю сваёй яна дамаглася, што Зайца знялі з прыхода, замест прызначылі айца Кірыла. Пераехалі мы ў гэтую во хату. Некалі тут мінула дзяцінства мужа, пасля прайшло дзяцінства нашага Алежкі. Я ў школе ўжо не работала, была простай хатнай гаспадыніяй, пападдзей, жылі мы пераважна з гарода ды з таго нямногага, што ахвяравалі прыхаджане. Трудна жылося. Але тады ўсім трудна жылося. Я палюбіла гэты дворык, і дом, і суседзяў на вуліцы — усе яны былі працавітыя, бясхітрасныя людзі. Я старалася з усімі жыць у міры і згодзе, чым магла памагала мнагадзетным, вулічным рабятам, у нас паявіліся сябры з простанараддзя. Інтэлігенцыя — настаўнікі, саўработнікі неяк з намі не надта вадзіліся, але бог і імі, я іх разумела. Пасля стала горш, айцец Кірыл захварэў, стаў кепска спаць, часта нерваваўся, хаця спраўна адбываў службу, ездзіў на трэбы, сумленна рабіў ўсё, што належала рабіць прыходскому свяшчэнніку. Але разгортвалася барацьба з рэлігіяй, і, як гэта нярэдка бывае, гэтая барацьба стала персаніфікавацца, набываць канкрэтныя характеристары. Панятна, што айцец Кірыл стаў першым аб'ектам гэтай барацьбы. Часта сталі парушаць парадкі абедні — то выкрайкі, то п'янай свара. Пасля сталі яго выклікаць — пераважна ноччу — у ГПУ, у сельсавет, а то на дыспуты з народам. Ён не працівіўся, паслухмяна хадзіў, удзельнічаў у дыспутах, дзе, канечне ж, верх браў не ён. Верх заўжды быў за Коськам Брытым — не ведаю дагэтуль, дзе тут ад мянушкі, а дзе ад прозвішча. Але аднойчы, калі айцец Кірыл расказваў аб пакоджанні святога Евангелля, гэты Коська Брыгы сразіў яго воклічам: «А ты сам бога бачыў?» Айцец Кірыл узяўся тлумачыць, што бога немагчыма ўбачыць, што гэта хутчэй нраўственнае паняцце, чым персона, але гэты Брыты дабіў яго рэплікай аб тым, што «нраўственнасць ці наравітасць — гэта ад кабылы, якая не хоча ісці ў аглоблі, а мы,

маўляў, людзі свабодныя, цяпер нам воля, і пляваць мы хацелі на бoga».

Усё гэта было даволі прымітывна, груба і абурала, але Кірыл умей сцішваць свой гнеў і яшчэ спрабаваў растлумачыць нешта, можа быць, больш папулярна, пакуль дvoе сябрукou гэтага Брыгага не ўзлезлі на сцэну і не насынулі на вочы свяшчэнніку шапку, тым закрываючы дыспут. Пасля было шмат рознага, болей кепскага: зламалі веснічкі ў царкоўнай агароджы, гадзілі на паперці, мазалі гноем вароты нашай сядзібы. А пра выкryкі, кryўдныя рэплікі на вуліцы, у крамах за спіной айца Кірыла і за мной я ўжо не кажу, я да іх прывыкла і старалася не заўважаць. Горш стала, калі малы Алежка пачаў прыходзіць з вуліцы са скаргамі на таварышаў — то абазвалі, то пакрыўдзілі, а то і пабілі. Памучыліся мы, пагаварылі, ды і адвезла я сына да бабкі ў Палацк. Там ён быў проста Алег Бараноўскі, пайшоў у школу, вучыўся, як усе, і толькі ўлетку прыязджаяў на некалькі тыдняў да маці з бацькам. Што тады рабілася ў маёй душы, гэтага не зразумець нікому. Нават муж не ведаў пра ўсе мае пакуты, тым болей што яму хапала сваіх...

Бараноўская гаварыла з набалеласцю ў голасе, часта спынялася, быццам прыслухоўваючыся між думак да невыразнага водгумля пражыгтых гадоў, і Агееў зразумеў, што гэта — не проста расказ, гэта споведź спакутаванага чалавека, рэквіем па жыцці. І ён уважліва слухаў, стараючыся зразумець у многім загадкавы сэнс чужога лёсу. Ніякіх асабістых адносін да гэтага лёсу ў яго спярша не было, як не было ні спачування, ні асуджэння, была толькі ціхая чалавечая цікаўнасць. Сам ён належала да іншага часу і ішоў зусім іншай сцяжынай жыцця. Часам слухаючы яе голас, ён пераставаў бачыць яе цяперашнію і ўяўляў у цъмяным абліччы мінулага — то дарэвалюцыйнага, то настаўніцкага, пасля mestachkovага, папоўскага быту. Хацелася ведаць, як усё было далей і што сталася з яе сінявокім свяшчэннікам.

— Айцу Кірылу зусім кепска стала, калі ў начальства над мястэчкам выбіўся гэты Коська Брыты. Ужо як толькі ён не здзекаваўся з нас! Ніводнага сходу, пасяджэння або спектакля ў народоме не праходзіла, каб ён не аблаяў бога, царкву і свяшчэнніка айца Кірыла. І мяне нямала здзіўляла цярпенне айца Кірыла, ён не азлобіўся, ні разу не закрычаў нават, трывай

усё, часам уступаў у дыспут, а часцей маўчаў, бо размаўляць з Брытым сур'ёзна было немагчыма, ён толькі пагражай і лаяўся. І вось справа скончылася тым, што неяк вясной царкву закрылі — якраз перад вялікаднем. Канечне, гэта выклікала крыўду сялян, некаторыя пісалі скарпі нават Калініну. Але ўсе скаргі вярталіся для разбору ўсё таму ж Коську Брыгаму, які пасля гэтага лютаваў яшчэ болей. Аднойчы, калі ўжо арганізавалася МТС, ён падагнаў да царквы два трактары, наш верхалаў у прымым і пераносным сэнсе Лёкса Семашонак узлез на купалы, зачапіў за крыжы канаты. Напэўна, сабралася паўмястэчка паглядзець, як трактары, тузаючыся, выламалі з купалоў крыжы і сцягнулі іх з даху. У непагадзь царкву пачало заліваць дажджом, убранства стала псоватца, так прадаўжалася з год, пакуль аднойчы камісія сельсавета не рэквізівала царкоўную маёмасць. Кнілі пацягнілі хлапчукі і доўга яшчэ з рукапісных пергаментаў рабілі змеяў, пускалі з пагорка на вецер. А з папоўскіх рыз прамарцель шыла цюбецейкі, і ўвесь раён шмат гадоў хадзіў улетку ў гэтых шыгтых золатам і срэбрам мусульманскіх уборах.

Айцец Кірыл ледзьве перажаў закрыццё царквы, аднойчы зусім заняпаў душой. Ніякай іншай работы ён не меў, ды ніякай яму і не давалі, і тады ён надумаў: папрасіў родзіча з Ленінграда прыслаць яму шавецкі інструмент, ну, там розныя калодкі, абцугі, малаткі, і пачаў рамантаваць абугак. Неяк трэба было жыць, сродкаў жа ў нас не было ніякіх. Канечне, шавец з яго атрымаўся няўмелы, зарабляў калі пяць яек у дзень, калі вядро бульбы ці капеек пяцьдзесят грашыма. З таго і жылі. Але і тое працягвалася нядоўга, рамеснікаў-адзіночак абкладвалі вялікімі падаткамі, нельга было займацца прыватным прадпрымальніцтвам. А ў шавецкую арцель яго не прымалі — шкодзіла сацпаходжанне. Што мы маглі зрабіць.

Бараноўская сціхла, перажываючы штось недасказанае ці недадуманае, можа, і Агееў запытваўся, імкнучыся, каб цішэй і далікатней:

— Ну, а як жа вы жылі?

— Дрэнна жылі, што і казаць. Парой здавалася, лёс замкнуў на нас сваю пастку, з якой не было выйсця. Рознае думалася, болей кепскае. Але людскі гонар і вера ўтрымлівалі нас ад апошняга кроку, а галоўнае — трymаў у жыцці Алег. Калі аднойчы ноччу не стала бацькі, а хутка зламаў сабе галаву

і наш мучыцель Коська Брыгты, у мястэчка прыехаў Антон Сцяпанавіч.

— Гэты самы Волкаў?

— Гэты самы. Несумненна, ён паходзіў з добрых людзей, як бы ні называўся і чым бы ні займалася на свеце. Алег скончыў школу, але, самі ведаецце, куды было яму падацца з такімі яго бацькамі? І вось я аднойчы пайшла ў райком, расказала Антону Сцяпанавічу пра ўсё, па шчырасці, як во щапер вам. Ён выслухаў, не варухнуўшыся за сваім сталом, не перапытаўшы ні разу, і сказаў: «Я вам памагу». І, ведаецце, ён даў такую паперу, што Бараноўскі Алег, будучы паходжаннем з сям'і свяшчэнніка, парваў з бацькамі, адмовіўся ад рэпрэсіраванага бацькі і сумленна жадае будаваць бяскласавае сацыялістычнае грамадства. Прызнацца, прачытаўшы такую паперу з пячаткай, я заплакала, а ён кажа: «Не плачце, так трэба. Для вас гэта самае прыдатнае выйсце». І праўда, аказалася прыдатным тое выйсце — Кірыл прапаў, а Алег паступіў у інстытут, скончыў яго і стаў спецыялістам. З'явілася ўжо надзея, што для яго пачынаецца новае жыццё, не тое, што пражылі мы,— але во ўсё рухнула.

Здаецца, яна ўрэшце паспавядалася і змоўкла, можа, трохі заплакала, і Агею неспакойна заварушыўся на тапчане.

— Да-а... Аднак... — не мог ён зразумець чагосыці. Драматычны сэнс гэтага лёсу не адразу, паступова, нібы штуршкамі, з перашкодамі даходзіў да ягонай свядомасці. — Рэлігія, яна, канечне, таго... Несумясціма...

— Справа не ў рэлігіі,— перапыніла яго Бараноўская. — Справа ў сумленні, якое далёка не з усім у нашым жыцці сумясціць можна было.

— Ведаецце, калі ішла класавая барацьба...

— Вось вы кажаце: барацьба! Але барацьба, калі двое адзін з адным боруцца. А мы хіба бароліся? Мы ж прынялі яе, новую ўладу. А вось яна нас не прыняла. Змагаліся з намі. І гэта хіба не крыйдна?

Чорт ведае, як было адказаць гэтай былой пападдзі: усё, што адбывалася тады ў краіне, было яму добра знаёма і тэарэтычна някепска абгрунтавана ў друку — канечне, калі глядзець збоку. Але вартага было вось хоць краем вока зазірнуць у душы гэтых дваіх служыцеляў культуры, як рабілася незразумела і крыйдна, гэта ён адчуў пэўна.

Бараноўская тым часам сказала:

— Ведаецце, мы былі абдзелены ў нашым жыцці дабрынёй, можа быць, таму так даражылі яе малаю рэштай, якая нам дасталася. І якой мы стараліся надзяліць іншых. Што ж яшчэ магло быць даражэй? Золата? Багацце? Іх у нас не было ніколі, а дабрыня была, да яе мяне далучыў муж, вечная яму памяць за гэта. Для сябе ўжо не трэба, мне што... Для іншых. Тым больш для харошых людзей. Каторым яна патрэбна.

Каторым яна патрэбна...

Калі яна выйшла, было, мабыць, ужо за поўнач, і ён усё думаў, што сталася б з ім, калі б не людская дабрыня, не хрысціянская, чалавечая ці якая яшчэ там міласэрнасць гэтай цёtkі— пападдзі? Колькі ўжо тыдняў ён жыў пад ворагам, карыстаючыся менавіта гэтай дабрынёй людзей — з харчаваннем, сковішчам, а цяпер яшчэ і з даглядам яго, параненага, не плоцячы за гэта нічым, усё беручы па праву... Па праву абаронцы, ці што? Але які ж з яго абаронца, калі немцы адхаплі ўсю Беларусь і дайшлі да Смаленска? Кепскі з яго атрымаўся абаронца. А во і не сорамна, нават у чымсьці адчуваецца перавага перад гэтай былой пападдзёй, якая корміць яго, даглядае, пільнуе.

Чым ён ёй адплоціць?

Ён верыў Бараноўской і не сумняваўся ў шчырасці яе споведзі, і ўсё ж недзе ў глыбіні душы часам торгала паганае адчуванне: як бы яна не падвяла яго, гэтая пападдзя. Усё ж яна належала да чужога класа, а рознасць класавах інтэрэсаў — ёсць вечная перадумова для барацьбы, гэта ён засвоіў яшчэ ў школе ды і з кароткага курсу таксама. Столькі нацярпейшыся ў жыцці, страціўшы мужа і сына, як можна адказваць за сваё гора нейкай там дабрынёй? Але, мабыць, можна, нездарма ж ёй даверыўся сакратар райкома, цяпер даверылі яго, Агеева. Значыць, ёсць у яе нешта вышэй за яе класавыя крыўды, а можа быць, і вышэй за прыроджанае імкненне да справядлівасці. «Штосыці дабрэйшае за дабрыню», — паўтарыў ён у думках, не знаходзячы адказу і адчуваючы, што засынае...

Раздзел трэці

Прачнуўшыся, як заўжды, на світанні, Агееў бавіў час ў спальніку, думаў. Дажджу, мабыць, ужо не было, ветру таксама. Верх палаткі спаквала сох, набрыньяльня вільгацю плямы вузел і знікалі. Ён разгублена глядзеў на крывыя абрысы гэтых плямаў, якія ранкам усё болей выяўляліся на парусіне, і ўспамінаў недарэчны сённяшні сон, імкнуўся разгадаць яго сэнс. Ён даўно ўжо навучыўся адгадваць блыганае прароцтва сваіх сноў, якія звычайна адносіліся да новага дня. Наогул гэта магло здацца смешным для кандыдата навук, і ён нікому не гаварыў пра тое, баючыся насмешак і кпінаў, але ў яго даўно ўжо склася свая сістэма разгадак, глыбока асабістая, хутчэй эмпірычная, чым колькі — небудзь навуковая. Але, кіруючыся ёю, ён мог нават сказаць, што з яго сноў збудзеца ў першай палове дня, а што ў другой. Усё ў яго снах мела дакладныя суадносіны з часам будучых сутак. Канечне, было ў іх і нямала невыразных, загадковых сімвалau, не да канца зразумелых значэнняў, але адно заставалася нязменным — кепскія сны заўжды азначалі кепскую яву і, наадварот, радасныя сны прадказвалі радасныя падзеі ў нейкі час наступнага дня.

На гэты раз усё было проста і коратка, але даволі брыдотна: ён убачыў сябе неапранутым, нават без бляізны, у мітуслівым нафтупе людзей, які бывае дя стадыёнаў перад пачаткам матча, на прывакзальнай плошчы пасля прыбыцця цягніка, на базары. Усе ішлі насустрач, а ён нічым не мог прыкрыцца і вельмі саромеўся, хоць і не разумеў, чаму так сталася. Сон доўжыўся, можа, некалькі хвілін ночы, але сапсаваў настрой надоўга, і ён думаў: якую яшчэ гідоту рыхтуе яму гэты дзень? Ён зусім не сумняваўся, што гэтая гідота здзейсніцца, цяжка было толькі вызначыць яе сэнс і значэнне. Зрэшты, пра тое ён думаў не доўга, з учараашняга дня яго чакала звыклая праца, ён і так страціў процьму часу, які хутка палынна мінаў, нічога не праясняючы з таго, што ён прагнунуў для сябе зразумець. Скаланоючыся ад вільготнай стыласці ранку, ён надзеў сваю сінюю куртку і, узяўшы рыдлёўку, пайшоў да абрыву.

Нярадасны выгляд кар'ера, які пасля ліёню адкрыўся яму ўчора, амаль не змяніўся за ночь: вялізныя лужыны на дне кар'ера па-ранейшаму былі поўныя жоўтай вады; гара глею і

пяску, што рухнула з краю абрыву, развалілася сярод адной з іх шырокай гаццю, па-ранейшаму палохаючы яго сваім аб'ёмам. Гэта колькі спатрэбіца дзён, каб перакідаць яе ўбок. Ці, можа, зноў папрасіць бульдозер, падумаў Агееў. Але цяпер бульдозер сюды, мабыць, не сунецца, бульдазерыст не стане рызыкаваць машынай. Ды і што карысці з бульдозера, які можа перагарнуць сотні кубоў, але нічога не зрабіць там, дзе ўсё трэба перабраць рукамі.

Агееў з пагорка сышоў на дарогу і пратаптанай ім у быльнягу сцежкай, месцамі слізгаючы нагамі па мокрай зямлі, спусціўся ў самую глыб кар'ера. Зляжалы пясчана — гравійны گрунт тут не надта паддаўся дажджу і там, дзе не было лужын, добра трymаў чалавека. Вада ў лужынах стаяла густая і жоўтая, бы апельсінавы сок, і ў глыбокіх мясцінах, мабыць, дасягала яму да пояса. Крыўднае было ў тым, што лівенъ амаль цалкам затапіў самае патрэбнае яму месца пад навіслым абрывам, на якое ў дадатак да ўсяго яшчэ і рухнула глыба گрунту. Агееў нерашуча ступіў на край гэтай глыбы і на ёе беражку ля вады зледзеў нешта такое, што змусіла яго ўпусціць з рук рыдлёўку.

Гэта быў абмыты дажджом, зморшчаны і пагнуты жаночы туфель няпэўнага колеру на высокім абцасе, з адкрытым наском і вузенъкім раменъчыкам на гузічку — зусім такі, якія перад вайнай звалі лодачкамі. Ён амаль сатлеў, доўга праляжаўшы ў зямлі, раскіс ад вільгаці, ледзьвye захаваўшы сваю перашапчатковую форму, але ўсім сваім выглядам прымусіў Агеева адчуць нечаканае хваляванне, амаль разгубленасць. Праўда, па меры таго, як ён узрушана круціў заходку ў руках, мацаюча слізкую скuru, напаўадарваны абцас з рэштаю ржавых цвікоў, хваляванне яго стала марнець пад напорам цвярозых думак: ці мала тут магло знайсціся кінугата абутку, яму ўжо трапляліся і кірзавыя халавы ад ботаў, і дзіравыя дзіцячыя галошыкі, цяпер гэты туфель... Але ж туфель! Ён не запомніў тады, які ў яе быў памер, але іх знаёмства ў тым далёкім годзе пачалося менавіта з туфляў, здаецца, светла-бежавага колеру, якія яна прынесла яму, самазваному mestachkovamu шаўцу. Ён яшчэ не ўмей як трэба падбіць абцасы да мужчынскіх ботаў, а яна папрасіла залапіць насок, і ён нямала папрацаваў тады — у вузкі насок пралазілі толькі два яго пальцы, паспрабуй далезці туды з іголкай! Можа, каму іншаму ён бы адмовіў у гэтым нязручным рамонце, але ёй

адмовіць не мог: гэтая дзяўчына прыглянулася яму з першага погляду.

Мабыць, туфель — чыстая тут выпадковасць, трапіў у кар'ер, можа, некалькі гадоў таму, наўрад ці ён мог захавацца тут з сорак першага года, з мешаным пацуццём расчараўання і палёгкі падумаў Агееў і, адклайшы знаходку, узяўся капаць. Ён капаў і адкідаў прэч вільготны шчэбень, пільна акідваючы позіркам кожны камяк зямлі. Але нічога болей там не было — усё той жа шчэбень, пясок без прыкмет чаго-небудзь іншага, нават звычайнага смецця цяпер там не было. Накапаўшы немалую кучу, прытаміўшыся і спатнёўшы, ён убіў у зямлю рыдлёўку і, адышоўшыся на сухое, прысёў адпачыць.

Неяк вяла і нерашуча пачынаўся дзень, з ночы не было дажджу, але ранак наступіў хмарны, у небе над кар'ерам вісела мяккая малочная смуга, праз якую нідзе не пррабівалася сонца. Цяжка было згадаць, якім выдасца дзень — ці прасвятле да абеду, ці зноў пойдзе дождж і зусім затопіць кар'ер. Тады будзе зусім кепска. Можа, упершыню за праведзены тут час у яго прамільгнула здрадлівая думка: колькі ж можна? Ну, зразумела, яму стала неабходна гэта, спярша цікаўнасць, а пасля і неадольная патрэба паднялі яго з дома і пагналі за сотні кіламетраў у гэты закінуты кар'ер, але ж колькі можна выкладвацца? Ён патраціў тут большую частку лета, змарнаваў столькі сваіх немаладых сіл, напаткаў столькі расчараўанняў і столькі перахваляваўся дарма, а чаго ён дамогся? Ранейшая загадка, якая гадамі трывожыла яго свядомасць, ні на сантиметр не наблізілася да сваёй разгадкі, нарадзіла новыя сумненні і новыя праблемы. Ён перавярнуў тут гару зямлі, усё чакаючы ўбачыць хоць штосьці, што магло зберагчыся ў зямлі за чатыры дзесяцігоддзі і што з пэўнаю долей дакладнасці можна было б аднесці да яе: гузік, грабенічык, спражку ад паяска, косць, нарэшце. Але нічога такога яму не траплялася, апроч во гэтага туфля, які мог належаць ёй з такой жа падставай, як і тысячам іншых жанчын. У глыбіні душы гэта нават радавала, бо прадоўжыла няпэўнасць і тым самым давала надзею. З самага пачатку надзея была для яго жаданым працягам, яна давала магчымасць жыць, працаваць, пакідаючы хоць маленкую шчылінку для выйсця ў будучыню. Але павінна ж яна ўрэшце набыць хоць маленкакае, але пераканаўчае аргументаванне, гэтая надзея. Менавіта для надзеі

трэба было выключыць з сумнення гэты кар'ер, на якім замкнулася для яго самае важнае, не пераадолеўшы якое немагчыма было разлічваць ні на якую пэйнасць.

Не, не зважаючы ні на што, ён мусіў капаць.

Галоўнае ён ужо зрабіў: ён перакапаў вялізны завал, перацёр у пальцах кубаметры зямлі, засталося меней. Мабыць, ён бы скончыў усё праз тыдзень або дзён праз дзесяць, калі б не гэты нечаканы лівень. Лівень яму сапсаваў усё. Што цяпер рабіць?

Аднак стала падобна на тое, што сёння ён прыгаміўся заўчасна, пачало калаціцца сэрца: можа, прычынай таго была не праца, а яго хваляванне ад гэтай знаходкі? Падобна, аднак, ён стаў расклейвацца, магчыма, ад доўгага напружання пачалі здаваць нервы, што ўжо нікуды не вартага. Можа, не трэба было так выматваць сябе працай, адпачыць сёння, расслабіцца, думаў ён, седзячы на яшчэ сыраватым адвале зямлі. Усё седзячы так, ён неўзабаве пачуў галасы і, падняўшы галаву, паглядзеў на дарогу. Да сярэдзіны заслоненых зараснікам дзядоўніку на ўваходзе ў кар'ер, нягучна размаўляючы між сабой, стаялі трох чалавекі, позіркамі шукаючы штосьць у глыбіні кар'ера. Агееў паволі падняўся, імкнучыся зразумець, што ім тут магло спатрэбіцца. Гэта былі двое мужчын і жанчына. Пярэдні ўрэшце згледзеў яго ў кар'еры, кіўнуў астагнім, і яны адно за адным, асцярожна, баючыся паслізнуцца на мокрай зямлі, павалакліся ў глыбіню кар'ера.

Пакуль яны прабіраліся да яго, Агееў паспей разгледзець кожнага, але так і не зразумеў, што гэта былі за людзі. Пярэдні, хударлявы мужчына ў кепцы і шэрым пакамечаным пінжачку са зморшчаным каўняром, дробнымі крокамі тупаў па сцежцы, здаля пазіраючы на яго маленъкім, з вясёлым прыжмуром вачмі. Трохі адстаўшы ад яго, цяжка пыхкаў немалады таўстун у чорным расхінутым плашчы і ў летнім капронавым капелюшы. Левай рукой ён часам узмахваў у паветры на слізкай мясціне, а правай прыціскаў пад пахай тонкую кардонную папку з матузамі— завязкамі. Апошній ішла таксама немаладая цётка ў стракатай сукенцы, якая туга абцягвала яе аб'ёмістыя грудзі і круглыя плечы. Яна амаль нерухома несла на іх сіаватую галаву з сабранымі на патыліцы рэдкімі валасамі і ні на каго не пазірала.

— Во, як тут наліло! — сказаў пярэдні, згледзеўшы пад абрывам лужыны. — Хоць карасёў запускай.

— Для карасёў не падыдзе,— каб не маўчаць, сказаў Агеёў. — Высахне, напэўна.

Ён ужо зразумеў, што гэта — да яго, магчыма, ад якой арганізацыі ці пассавета, і стрымана адказаў на прывітанне таго, што быў у капелюшы.

— Не, хутка не высахне,— сказаў худзейшы. — Цяпер да восені. А ўвосень тут будзе возера. Легась, як замерзла, мае тут на каньках каталіся,— паведаміў ён, звяртаючыся, аднак, да свайго спадарожніка, які моўчкі, усё пыхкаючы і хакаючы ад знямогі, разглядаваў кар'ер. Стоячы на невялікім узлобку, ён паварочваўся ўсім целам то ў адзін, то ў друпі бок, усё вывучаючы грунтоўна і тоячы загадкова-надзьмуты выраз на азызлым твары.

— Вы раскапалі? — нарэшце ва ўпор запытаяў ён у Агеева. Поля яго калянага плашча шырока расхінуліся, і Агеёў убачыў на левым лацкане пінжака рад каляровых планак узнагарод. Здаецца, для яго нешта стала праясніваща.

— Я,— сказаў Агеёў нягучна.

— Дазвольце запытанаць: з якой цэллю вы робіце тут раскопкі?

Цяпер ужо ўсе ўтраіх уставіліся на Агеева: гэты з камандзірскай строгасцю ў сцюдзёных вачах, худы — з некаторай нават цікаўнасцю. Жанчына, бокам павярнуўшыся да яго, пазірала ваўкавата і падазронна, і Агеёў сказаў жартойна:

— Даи во паглядзець, якая зямля. Парадак залягання пластоў і так далей.

Уважліва выслухаўшы яго, госці крыху памаўчалі.

— Гэта з навучнай цэллю ці як? — пацікавіўся хударлявы.

— Чакай, Шабуня,— начальніцкім тонам перапыніў яго тоўсты. — Няхай гражданін аб'ясніць членарараздзельна. Калі з навучнай, то павінен прад'явіць дакумент. Ад якой арганізацыі?

— Хаця б ад НДІ Белгаспрома,— падпусціў туману Агеёў.

— Навукова-даследчы інстытут,— растлумачыў ён. Гэтае тлумачэнне, аднак, зусім не спадабалася тоўстаму, які амаль увачавідкі пакрыўдзіўся.

— Панімаем, што такое НДІ, граматныя. У мяне ў самога ўнук у НДІ пад Москвой працуе. У Дубне. Так што не сумнявайцесь. Прад'явіце дакумент!

— Які дакумент?

— Дакумент на права раскопак,— удақладніў ён, і ўсё ўтраіх зноў уставіліся на Агеева.

Агеёу у думках вылаяўся — прыгнала ж іх гэтым раннем на яго галаву — як цяпер ад іх адчапіцца?

— А вы хто будзеце? Каб патрабаваць дакументы, спярша трэба прад'явіць свае,— сказаў ён, пераймаючы строгую важнасць іхняга тону.

— Мы ўпаўнаважаныя. Падпалкоўнік у адстаўцы Еўсціненеў, таварыш Шабуня з гаркамгаса і во таварыш Казлова, прадстаўнік аблігатніцтва, — важна адрэкамендаваў калег падпалкоўнік у адстаўцы.

— Вельмі прыемна. Дацэнт Агеёу,— сказаў Агеёу і рашуча працягнуў руку, якую падпалкоўнік з яўнай неахвотай трохі паціснуў потнымі пальцамі. Пасля ён падаў руку Шабуню і крыўдліва насупленай Казловай. — Бачу, ад вас проста не адчэпішся,— сказаў ён, ўсё яшчэ не ведаючы, як быць. Усе трое з насцярожаным чаканнем у позірках глядзелі на яго, і Агеёу, уздыхнуўшы, кінуў угору, у бок могілак. — Пайшлі да палаткі.

Лезучы па адхоне да свайго стойбішча, ён ўсё не мог даўмецца, што сказаць ім, як растлумачыць свае раскопкі ў гэтym кар'еры. Вясной, прыехаўшы ў пасёлак, ён ненадоўга зайшоў у выканком пассавета і не так, як хацелася, таропка хвіліну пагутарыў са старшынёй, які кудысьці спяшаўся: ля ганка яго чакала «Волга» з прадстаўнікамі ад вобласці. Але, мабыць, старшыня ўсё ж зразумеў сутнасць ягонай справы і не запярэчыў. Зрэшты, ён яму і не казаў пра раскопкі, ён сказаў толькі, што трэба нешта паглядзець у кар'еры. І вось цяпер гэтыя ўпаўнаважаныя. Відаць, нехта ўжо наскардзіўся ў пассавет або вышэй. Цяпер вось апраўдваецца.

Падышоўшы да палаткі, ён развязаў уваход і, пакуль падпалкоўнік з астагнімі выбіраўся з кар'ера, выцягнуў з-пад адзення рукзак і разгарнуў празрысты пакет з дакументамі. З пайтузіна кніжачак і корак ён выбраў зялёнае пасведчанне ветэрана вайны і дыплом кандыдата тэхнічных науک, падумаў, што гэтыя дакументы, мабыць, павінны зрабіць нейкае ўражанне на прыдзірлівага адстаўніка. Ён сунуў іх у руки

падпалкоўніку, які затым нетаропка адшукаў у шматлікіх кішэнях акуляры ў тонкай аправе, зачапіў дужкі за вушы. Пасля ён абмахнуў спатнелы азызлы твар капелюшом і толькі тады пачаў вывучаць дакументы. Гэтае вывучэнне доўжылася некалькі хвілін, Шабуня таксама спрабаваў нешта там разгледзець, аднак хутка адвярнуўся, буркнуўшы: «Халера, без акуляраў не бачу», і хітравата падмігнуў Агееву. Казлова, стоячы наводдаль, засяроджана пазірала кудысьці яму пад ногі, усім сваім ваўканаватым выглядам выказваючы маўкліве асуджэнне.

— Документы ў парадку! — нарэшце рашуча аб'явіў падпалкоўнік. — Удзельнік ВАВ, кандыдат навук. Але што вы шукаеце ў гэтым кар'еры, дазвольце ўзнаць? І чаму без разрашэння ўлады?

— З уладай дамоўлена,— трохі ўзбадзёрана сказаў Агеев.

— Была размова з таварышам Безбародзькам.

Падпалкоўнік з Шабунем неяк загадкова пераглянуліся.

— Безбародзька месяц як не работае ў выканкоме. Зняты за нарушэння,— аб'явіў падпалкоўнік.

— Можа быць,— пагадзіўся Агеев. — Але гэта нічога не мяняе.

— Абсалютна нічога. Так што трэбуеца пісьмовае разрашэнне.

— Пісьмовае разрашэнне на што?

— На вядзенне земляных раскопак.

— Якіх жа раскопак? — трохі фальшыва здзівіўся Агеев.

— Хіба гэта раскопкі?

— А што ж, дазвольце ўзнаць? — тэатральна махнуўшы тонкаю папкай, падпалкоўнік развязаў матузы. — Вось, калі ласка. Пачаў з восьмага іюня. Дзевятнаццатага іюня з прымяненнем бульдозера. З восьмі трыццаті ўтра да дванаццаті дваццаті. Ітаго тры часа пяцьдзесят мінут mechanізаваных раскопак.

«Аднак усё правільна. Менавіта столькі працаваў бульдозер,— здзіўлена адзначыў сабе Агеев. — Правільна падлічылі. З хранометрам...» Вельмі яму не хацелася тлумачыць з сапраўдных прычын ягонай цікавасці да кар'ера, але ён ужо зразумеў, што жартамі адгаварыцца, мабыць, не ўдасца. Гэта адстаўнік хапаў трэніраванай хваткай бульдога, ухліцца ад якой было не проста.

— Ну, вось што! — сказаў ён трохі мякчэй. — Справа ў тым... Справа ў тым, што ў гэтym кар'еры восенню сорак першага расстралялі группу падпольшчыкаў...

— Гэта нам ізвесна. У цэнтры пасёлка ім памятнік.

— Ну. Хавалі. Памятаю, як асвабадзілі... такая духата стаяла,— успомніў Шабуня і чамусыці махнуў рукой.

— Дык вось, ведаеце, колькі там пахавана? — холадна запытала Агееў.

— Ну, троє.

— А тут,— ён паказаў на кар'ер,— тут расстраляна пяцёра.

— Ну да? — усумніўся Шабуня. — Было троє, я сам бачыў. Не пахаванні тады, як я з лесу прыйшоў. Тры грабы стаялі.

Яго ўвогуле дабрадушны, у дробных зморшчынах твар зрабіўся недаверліва пакрыўдженым, здавалася, Шабуня гатовы быў абурыцца ад пачугай яўнай бязглуздзіцы.

— Згодны. Сапраўды, там пахавана троє. Але... Вось перад вамі чацвёрты...

— Ха! — няпэна выдыхнуў падпалкоўнік.

— Ну да? — здзівіўся Шабуня, а Казлова зводдаль прамармытала нешта ад здзіўлення ці недаверу — было не зразумець. Агееў жа не стаў болей нічога тлумачыць, ён і так сказаў надта многа.

— Во дзіва! — збянтэжыўся Шабуня і ссунуў на патыліцу кепку, агаліўшы белы, зусім не загарэлы лоб. — А дзе ж пяты?

— А во пятага я і шукаю,— сказаў Агееў.

Ён зноў пачаў хвалявацца, як там, у кар'еы, і, пакуль хаваў у мяшэчак дакументы, яго агрубелья, у свежых мазалях пальцы па-здрадніцку прыкметна трэсліся. Падпалкоўнік тым часам штось напружана думаў з яўнай пакутай на азызлым, спатнелым твары. Але вось ён нарэшце ажывеў і вышчаяў яго нечаканым пытаннем:

— Чым вы дакажаце?

— Што — дакажу? — не зразумеў Агееў.

— Што былі чацвёртым? І што быў пяты?

— А я і не збіраюся даказваць. Я ж ні на што не прэтэндую. Нічога не прашу.

— А раскопкі?

— Даліся вам гэтыя раскопкі! — пачаў нервавацца Агееў.

— Вам што, шкада гэтага смецця? Ці гэтай гразі ў кар'еры?

— Нам не шкада, таварыш Агееў. Але калі кожды пачне капаць дзе захоча, што будзе? Форменны неперадак будзе. А задача абшчэственнасці падтрымліваць парадак. На кожнае дзействіе должно быць разрашэнне. А ў вас яго няма. Таму мы абавязаны саставіць акт. На факт нарушэння.

— Ваша справа! Можаце складаць,— сказаў Агееў і, адышоўшыся ўбок, сеў на перакулене пластмасаве вядзерца. Гасцям тут сесці не было на што, але ён не стаў іх рассаджваць — хай уладкоўваюцца самі. У яго зноў закалацілася сэрца, краявід непрыемна паплыў у вачах, і ён на хвіліну прыжмурыўся, каб саўладаць з сабой, стрываць пры гасцях без таблеткі. Прыступ быў, аднак, не доўгі, і калі ён зноў зірнуў на гасцей, тыя, адышоўшыся да могілак і расклайшы на камяннях агароджы кардонную папку, узяліся складаць акт. Прадстаўніца грамадскасці Казлова стаяла зводдаль, насуплена пазираючы на яго.

— Імя, вогчества ваша? — гучна запытаў здаля падпалкоўнік, па-над акулярамі зірнуўшы на Агеева.

— Павел Пятровіч.

— Дзе пражываеце?

— У Мінску.

— Адрес. Вуліца? Дом?

Ну во, толькі гэтага і не хапала! Як на злачынцу. Яму вельмі хацелася зрэзаць гэтага барацьбіта за парадак якой-небудзь калючай рэплікай, але ён ужо ведаў з практикі, што ў такіх выпадках лепш не пачынаць сваркі, змаўчаць. Сабе ж дзешавей абыдзецца, як казаў калісь Валерка Сініцын, ягоны саслужывец па інстытуце:

Складанне акта цягнулася даволі доўга, падпалкоўніка некалькі разоў перапыняў працу. Ён яўна пакутаваў ад задышкі і патлівасці і раз за разам скідаў каплюш, абмахваўся ім, ціха бубніў сам сабе:

— Ведзёт... ведзёт раскопкі... Нет! Праізводзіт раскопкі, так лепш, а, таварыш Шабуня?

— Ага, так лепей,— не надта ўпэйнена пагаджаўся Шабуня.

— ...Саставілі гэты акт... Нет! Настаяшчы акт... — папраўляў сябе падпалкоўнік, і Шабуня згаджаўся:

— Настаяшчы, ага.

— Ну вот. Цяпер падпісаць. Прадлагаем вам падпісаць,— угнуўшы галаву, са спушчанымі на носе акулярамі звярнуўся ён да Агеева.

— Няма вам чаго рабіць,— з прыкрасцю сказаў Агеёў, усё яшчэ не могучы зладзіць з сэрцам. Але сапраўды рабіць яму не было чаго, ён падняўся і, з натугай перастаўляючы ногі, падышоў да агароджы. — Каму пашкодзілі мае раскопкі?

Пры гэтых ягоных словах раптам неспакойна заварушылася апатычна да таго Казлова і ўпершыню загаманіла грубым мужчынскім голасам, які здаўся Агееву надта знаёмы. І ён тут жа здагадаўся, што гэта — гаспадыня жоўтага дома за дарогай насупраць. Як ён не пазнаў яе адразу?

— А вот і пашкодзілі! — працяжна загаманіла яна. — Заняў тут выган, распалажыўся... А гусі ў патраву ходзюць. Тут не ходзюць, пугаюцца... У патраву ходзюць.

— Ах, гусі!..

Цяпер усё стала зразумела. Неяк ранічкай, неўзабаве пасля того, як ён паставіў тут палатку, з боку ад дарогі паявілася чарада гусей, і магутны прыгажун — гусак, які вёў чараду, здзіўлена спыніўся перад яго палаткай. Агеёў лагодна паклікаў гусака, але той абурана засіпеў, выгнуў шыю і павярнуў назад. За ім у абход кар'ера павярнула ўся чарада, дзе, мабыць, і зрабіла нейкую патраву. Цяпер давядзецца яму адказваць і за гэта. Агеёў узяў папку з густа і няроўна спісаным аркушам паперы. Мабыць, трэба было прачытаць, што там сачыніў гэта адстаўнік — падпалкоўнік, але без акуляраў ён таксама няшмат што бачыў, а вяртгацца па іх у палатку не захацеў і абы-як распісаўся ўнізу пад птушкай, клапатліва пастаўленай складальнікам акта.

— Калі ласка,— сказаў ён, з націскам прыстукнуўшы шарыкавай ручкай.

Падпалкоўнік схаваў акт у папку, зняў з носа акуляры, сунуў іх у нагрудную кішэнью пінжака і раптам запытаўся ў Агеева ціха, амаль па-сяброўску:

— У шахматы гуляеце?

— Што? — не зразумеў Агеёў.

— У шахматы, кажу, гуляеце?

Агеёў пакруціў галавой — якія там шахматы! Ужо ці не прапануе гэты законнік пасля ўсяго, што здарылася, згуляць з

ім партыю? Але падпалкоўнік не прапанаваў, ён толькі клапотна ўздыхнуў і сказаў:

— Вы гэта... Не крыйдуйце, таварыш Агееў. Парадак ёсць парадак, і ўсё трэба рабіць як паложана.

— Гэта канечнэ,— паспяшаўся згадзіцца Агееў, бо спрачацца з ім не было ніякай ахвоты.

Упаўнаважаныя грамадскасці чамусыці падышлі да абрыву, зазірнулі ў кар'ер. Рухавы Шабуня абабег яго зверху да палавіны, усё нешта тлумачачы і паказваючы. Але Агееў не слухаў і не стаў іх праводзіць да дарогі, ён зноў апусціўся на сваё вядро, на якім часам сядзеў надвячоркам ля касцярка, і, трываючы сардэчныя перабоі, думаў. Думкі яго былі адпаведныя яго настрою. Як мала трэба, думаў ён, каб збэсціць гэтых настрырных прадстаўнікоў грамадскасці, ён іх не баяўся, бо не бачыў у сваіх дзеяннях нічога колькі-небудзь ганебнага ці недазволенага. А вось на душы стала кепска. Ён зусім не апасаўся, што іх дурному акту можа быць дадзены нейкі ход, ды і заставалася яму тут яшчэ некалькі дзён пакалупацца ў гэтым кар'еры, і ён паедзе, хутчэй за ўсё так нічога і не прайсніўшы для сябе, не знайшоўшы нічога. (Марная справа, мусіць, знайсці што-небудзь праз сорак гадоў.) Але во ён расказаў ім пра тое, пра што не меў звычаю нікому расказваць — чаму ж не ўтрымаўся? Тое, што з ім тут здарылася, датычыла толькі яго аднаго, ну, і яе, канечнэ, таксама. Вось перад ёй ён абавязаны быў даць адказ, але ні перад кім болей. Ды яе даўно не было, не было нават яе белых костачак, якія, магчыма, даўным-даўно сталі попелам дзе-небудзь у крэматорыях Дахаў або Асвенціма, а ён шукае іх тут. Але, каб дапусціць штосьці іншае, перш трэба было ўпэўніцца, што яна ў ту ю восень не засталася ў кар'еры. Пасля можна меркаваць усё, што хочаш, але толькі выключыўшы з меркавання кар'ер. Калі ж яму гэта не ўдасца і выявіцца, што яна ўсё ж апынулася тут, тады ўсё. Тады поўны глухі тупік. Тады для яго поўная фініта ля камедыя і нічога больш, як любіў паўтараць усё той жа Валера Сініцын.

Калі трохі адпусціла сэрца, ён усё ж сышоў у кар'ер, узяў рыдлёўку. Але капаць сёння ён, мабыць, не мог, дрогкая слабасць у грудзях упартая не хацела выпускаць яго са сваіх ватных абдымкаў. Пастаяўшы трохі, ён падняў знойдзены

ранішай туфель, абчысціў яго ад гразі, спаласнуў у вадзе. Усё ж гэта не яе туфель, рашыў ён. Там, дзе скура захавалася лепей, было прыкметна, што ён афарбаваны ў чорны колер — яе ж лодачкі былі светлыя, гэта ён запомніў выдатна. Туфель ён, аднак жа, не кінуў, падняўшыся да палаткі, зачапіў абцасам за вяроўку расцяжкі — хай сушыща.

Тым часам ранак непрыкметна перайшоў у дзень, і, хоць сонца так і не паказалася ў небе, стала цёпла, ад волкай зямлі ўзнімалася душная пара. Дыхалася трудна, атмасферны ціск, мабыць, упаў, Агееў адчуваў гэта па вялай рабоце сэрца, якое ледзьве варушылася ў грудзях, часта губляючы рытм. Ён чакаў, што слабасць мінецца, раней для таго варты было пасядзець у спакоі, можа, залезці ў палатку, адлежацца. Але ён усё сядзеў ля яе, думаў. Успомніў свой сон і журботна ўсміхнуўся: усё так і ёсць, як наваражыла ноч, дзень пацвердзіў, брыдота адбылася. Трэба было сходзіць па ваду ў другі ад канца вуліцы двор, дзе быў калодзеж, але не хацелася ўставаць, напружвацца, здавалася, ён страціў сёння здольнасць нават да невялікага намагання, і расслабленая бавіў час ля палаткі. У поўдзень з-за кар'ера, з поля павеяла лёгкім ветрам, які разагнаў парнасць і патрывожыў лісцяны спакой велічных дрэў на могілках. Агееў з натугай падняўся і ўзяў пластмасавы бітончык, каб сходзіць па ваду. Але толькі адышоўся ад палаткі, як убачыў на рагу каменнай агароджы ля могілак знаёмую постаць Сямёна — здаровая рука таго размашыста адлятала ўбок у такт шырокаму кроку, за ёй дзіўнаватым палавінным рухам варушылася яго кульця. Сямён быў усё ў той жа жоўтый трыкатажнай тэнісцы, якая непаслухмяна вылазіла з-пад дзягі, што слаба сядзела на яго талі.

— Прывет! Што не капаеш? Ці перакур? — бадзёра загаманіў Сямён.

— Перакур.

— Во і добра! У мяне тожа. Зранку пайку зграбаў, а тут баба пагнала па хлеб. Ды чортэ з два пацалаваў замок. Кажуць, прывязуць пасля абеду. Во прагуляюся, думаю.

— Ну і добра,— стрымана сказаў Агееў і нагой пасунуў госцю вядзэрца. — Сядай, адпачні.

— Ты сядай. А я — там, дзе стаю.

Ён няспрытна ўзмахнуў кульцёй і, не выбіраючы месца, апусціўся на дробную, ужо сухую пасля дажджу траўку, звыкла

склаўшы пад сабой доўгія, у растаптаных сандалетах ногі.
Здаровай рукой адразу палез у кішэню па курыва.

— Камісія прыходзіла,— ціха сказаў Агеев.

— Якая камісія?

— Падпалкоўнік у адстаўцы, пасля адзін з райкамгаса і вунь суседка Казлова.

— Якога ражна ім трэба? — прыкуруваючы ад запальніцы, здзівіўся Сямён.

— Склалі акт на раскопкі без дазволу.

— А, дык гэта Еўсцігнеў! Ён заўжды акты складае. З папкай такі, ага?

— З папкай.

— Гэты заўсёды — акты. Ля забягалаўкі хто паскандаліць — акт. Хто вуліцу перад хатай не падмяще — акт. У яго такіх актаў дома шэсць папак.

— Навошта яму яны?

— А каб па начальству хадзіць. Во складзе і — у райком. Пасля ў выканком. У міліцыю. У таварыскі суд. За парадак ваюе. Заўжды пры дзеле. На віду. Без дзела не можа. У шахматы гуляць клікаў?

— Клікаў! — прыпомніўшы, здзівіўся Агеев.

— Во, трэба было згуляць. І прайграць. Дужа любіць выігryваць. Бяда, аднак, яму рэдка праігрываюць. Хіба што Скараход. Але той з разлікам — дужа хітры. Ёсьць тут адзін такі... ваяка,— злавіўшы недаўменны позірк Агеева, растлумачыў Сямён.

— І яшчэ Казлова з імі.

— Казлова? А гэтай што трэба? — у сваю чаргу здзівіўся Сямён.

— Ды во гусям яе перашкодзіў.

— Во-во! Такім усё на свеце шкодзіць. Таму што шмат хочуць. Цераз край. Скажу табе, з глузду з'ехалі людзі. Як перад канцом свету. Усё чагось дамагаюцца, пра нешта хлапочуць, дастаюць. Ужо чаго не хапае толькі! Як тое золата. Год таму такія чэрпі былі, натоўпы! І ў пасёлку, і ў горадзе. Быў, бачыў. У кожнай бабы і тут, і тут паначэплены. Нашто? І во — мінуў год — як адрэзала. Вунь у магазіне ляжыць, бяры хоць кіло. Дык нікому не трэба. Што гэта? Не сквапнасць? — абурана гаварыў Сямён, быццам выгаворваючы за тое Агееву. — Скажу табе,

шмат бяды з тае прычыны, што баб распусцілі. Шмат ім дазволена.

— Ты тожа сваёй дазваляеш?

— Дазволіш, куды дзенешся.

— Строгая?

— Язва! — корагка кінуў Сямён і зацягнуўся «Прымай».

— Бачыш, напэўна, дазваляем таму, што самі не без граху. У сямі ці на службe. Во яны і карыстаюца гэтым, крыгтыкуюць нас,— паспрабаваў усміхнуцца Агееў.

— Ох крыгтыкуюць! — сур'ёзна падхапіў Сямён. — Калі крыгтыка ў адзін бок, чаму не крыгтыкаваць? Здачы ж не дасі. Ого, паспрабуй! Яна адразу ў мясцком, у партком, у міліцыю. К суседзям, к сяброўкам, да родзічаў. І ёй вераць. А ты куды пабяжыш? Табе бегчы няма куды. Калі ледзь што — крыгтыць: выпівае! А калі выпівае, дык і ніякай размовы. А я хоць і выпіваю, але, можа, болей сумлення маю, чым яны ўсе разам. Куркулі гэтых хірапістый.

— Эта магчыма,— уздыхнуў Агееў.

Ён таропка прысёў на вядро, зноў адчуўшы подступ слабасці ў грудзях, баючыся ўпасці на зямлю, напалахаць госця. Але слабасць не міналася, і ён выняў з заднай кішэні трыко металічны пенальчык з таблеткамі.

— Што — сціснула? — насцярожыўся Сямён.

— Трошкі...

— Можа, доктара паклікаць? Калі што — гавары. Я — мігам. У бальніцы мяне ведаюць.

Агееў запіхай пад язык невыносна смярдзючую таблетку валідолу, хвіліну падумаў.

— Абыдзецца, можа. Лепш вадзіцы прынясі, калі ласка. Вунь у тым доме.

— Да ведаю...

Сямён падхапіў пластмасавы бітончык і без лішніх слоў прыпушціў уніз, на дарогу. Агееў, ледзьве адольваючы слабасць, глядзеў перад сабой і амаль спалохана думаў, што, здаецца, не пашэнціла яму грунтоўна. З вопыту ведаў, што такое мінае не хутка, прыйдзецца залегчы або ісці ў бальніцу. Але і тое, і другое было яму зусім недарэчы, і ён не ведаў, як быць, што рабіць...

Неяк ранкам, на пяты ці шосты дзень свайго жыцця ў Бараноўскай, Агееў не стрываў, зняў павязку. Зрэшты, яна

сама знялася — ноччу спаўзла да калена, адкрыўшы рану, якая хоць і не крывяніла, але ваўсю смуродна гнаілася. Разматаўшы мокры, у гнойных плямінах бінт, Агееў сядзеў на тапчане, не ведаючы, што рабіць, калі ў застаронак увайшла Бараноўская. Ён памкнуўся прыкрыць нагу кажушком, але гаспадыня а сразу пра ўсё здагадалася і, адкінуўшы палу кажушка, зірнула на рану.

— Гнаіца? Гэта дрэнна. І баліць?

— Не вельмі. Унугры толькі тузае.

— Трэба перавязаць. Я пашукаю што-небудзь. А вось лякарства няма ніякага. І Яўсееўны няма. У тарфяніках усіх пастролялі.

— У тарфяніках?

— У старых распрацоўках. Усіх да аднаго.

— Гэтага і трэба было чакаць! — паныла сказаў Агееў. —

На што было спадзявацца?

— Чалавек заўжды спадзяеца. Нават наперакор розуму. Што ж яшчэ застаецца асуджанаму? — сказала гаспадыня і выйшла.

Хутка яна вярнулася з белаю анучкай у руках, стрэсшы якую пачала рваць на палосы.

— Знаеце, я во думаю... У вас сала засталося?

— Засталося,— сказаў ён, зірнуўшы на стол-скрынку, дзе, прынесены Малаковічам, ляжаў загорнуты ў газетку кавалак сала.

— Яно салёнае?

— Салёнае быццам.

— Некалі, памятаю, пасля той вайны, салёнае сала прыкладвалі да скулля. Памагала. Сама пераканалася.

Што ж, сала дык сала, ён быў гатовы на ўсё, толькі б хутчэй саўладаць з гэтай праклягай ранай, якая так недарэчы падкасіла яго. Бараноўская нарэзала на паперцы тоненъкія пласцікі сала і пачала абкладваць імі набрыньялю ад гною рану са счырванелымі краямі, у куточках якой бялелі малюсенькія чарвякі, што змусілі Агеева гідліва паморшчыцца.

— Што, баліць?

— Чэрві.

— Чэрві — гэта не страшна, казала Яўсееўна.

Агееў недаверліва хмыкнуў: мабыць, гэтая Яўсееўна была тут вышэйшым медыцынскім аўтарытэтам, і ён падумаў, што

аспрэчваць яе будзе недарэчы. Ён даўся гаспадыні абкласці ўсю рану салам, пасля яна туга абвязала нагу мяккім кужэльнымі паскамі. Было балюча, але кратаць нагой стала зручней, востры боль мінуўся, і ён сабраўся выйсці на двор. Тым больш што яго там чакала праца, нелегальнае яго жыхарства ў гэтym застаронку скончылася. Учора Бараноўская хадзіла ў паліцыю прасіць за сына Алега, які бытцам вярнуўся дадому і хадайнічае перад паліцыяй аб адкрыцці майстэрні па рамонту абутку. Каб легалізавацца, Агееву трэба было ўладкавацца на нейкую працу, інакш яму пагражала прымусовае ўладкаванне праз паліцыю. Зноў жа, ён павінен быў нешта есці, бо харчовыя магчымасці яго гаспадыні былі надтa мізэрныя: апрач гуркоў і бульбы з гарода, яна нічога болей не мела. Агеёў заўважаў, як кожны раз, каб накарміць яго, яна аддавала апошняе, часам бегла цераз вуліцу пазычыць акраец хлеба, і гэта пазычаны ёю кавалак кепска лез яму ў горла. Яму было дужа няёмка за сябе, няпрошанага яе нахлебніка, і ён усё думаў, як памагчы ёй і сабе пракарміцца. Так паступова высpeў у яго галаве гэты, можа, і дурнаваты, план пра майстэрню. Бараноўская, падумаўшы, з ім пагадзілася, заставалася атрымаць дазвол у паліцыі. І вось начальнік Драздзенка, са скептычнай ухмылкай выслуходзіўшы жыхарку мястэчка, прыкінуў штось і дазволіў. Толькі ў канцы размовы дадаў, што прыйдзе сам пазнаёміцца з новым шаўцом. Канечне, ён мог бы выклікаць яго ў паліцыю, але Бараноўская сказала, што сын хворы і не можа хадзіць, пашкодзіў нагу па дарозе з Ваўкаўскa. Начальнік паліцыі крыва ўсміхнуўся, але не сказаў нічога, і яна з лёгкім сэрцам пабегла дадому.

Хуткую перамену ў сваім лёсе Агеёў успрыняў, аднак, без асаблівае радасці, калі не сказаць болей — у думках ён ужо праклінаў той час, калі пагадзіўся завярнуць у гэтае мястэчка. Але ўся бяда ў тым, што нічога больш прыдатнага яму не выпадала, вельмі проста ён мог апъніцца ў палоне ці загінуць дзе-небудзь у сутычцы з немцамі. Так што з самага пачатку выбар у яго быў невялікі, і ён мусіў пагадзіцца на тое, што прапанаваў начны госць Волкаў і нарыхтаваў яму яго недарэчныя ваенны лёс.

Зрэшты, гэты варыянт, можа, быў не самы найгоршы. Агеёў меў даволі ўмелыя рукі, з ранніх гадоў прывучаныя да

дрэва і няхітрых сялянскіх інструментаў, да армейскай службы яму даводзілася мець справу і з абуткам, праўда, далей дробнага рамонту ягонае майстэрства не ўзнялося, і пра тое, як пашыць боты, ён меў цъмянае ўяўленне. Але тут шыць боты, мусіць, не давядзеца, трэба будзе рабіць якую-небудзь драбноту — падбіць абцасы ці прышыць лапік, на большае ён і не замахваўся. Ля самага выхада з падворка касабока мясцілася старая, крыгая гонтам альтанка, некалі прыстасаваная для сушкі агародніны; тры яе бакі былі абшыты аполкамі, а чацвёрты, што выходзіў у двор, заставаўся адкрыты. Менавіта гэтую альтанку-паветкую Агееў і абраў для майстэрні; учора яны з Бараноўскай зацягнулі туды невялічкі кухонны столік, адну табурэтку. Інструменты айца Кірыла захаваліся ўсе цэлыя, і былая пападдзя ледзь звалакла з гарышча цяжкую скрынку з чыгунаі лапай, абтугамі, малаткамі, калодкамі — усё гэта Агееў расклаў і развесіў у альтанцы. Заставалася, аднак, галоўнае — змайстраваць шыльду, бо якая ж майстэрня без шыльды? І ўвесь гэты дзень да вечара Агееў вырэзываў нажом з фанеры вялікія літары. Вядома, літары лепш было б напісаць, але ў Бараноўскай не знайшлося ні фарбы, ні патрэбнай для таго тканіны. Тады ён успомніў падобныя шыльды, што бачыў да вайны ў Беластоку, і падумаў, што можна зрабіць не горш. Праўда, літары атрымаліся надта крывыя, тупы нож дрэнна рэзаў старую фанеру, якая месцамі расслаілася і ламалася. За час, пакуль ён завіхаўся ў альтанцы, па вуліцы прайшло, можа, чалавек пяць, кожны з якіх уважліва прыглядзеўся да яго, мабыць, не разумеючы, хто гэта калупаецца ў двары былога папоўскага сядзібы. І ён з неспакоем думаў: ці прызнаюць яго тут за папоўскага сына, ці ён хутка засыплецца тут з недарэчнай сваёй легалізацыяй. Але так ці інакш, адступаць не было куды, даводзілася іграць ролю, на якую змусіла яго вайна.

Сонца пайшло на заход, калі ён прыматацаў гэтую дошку-шильду да вулічнага боку альтанкі. Атрымалася, канечнэ, даволі прымітывуна, літары цяжка было размясціць у адну лінію, і яны трахі сваволілі, стаўшы на дошцы як каторай захочацца. Але ўвогуле з вуліцы можна было прачытаць, што тут «Рамонт абутку», у альтанцы ляжалі раскладзены на століку інструмент, клубок тоўстых нітак і ўсохлая бярозавая калодка для драўляных цвікоў — падбіаць падэшвы. Скончыўшы з

уладкаваннем, Агееў усеўся на табурэтцы з кінугтай на яе ватоўкай, хваравіта вышыянуў пад сталом сваю бедалагу-нагу.

Аднак вуліца была пустая, за якую-небудзь гадзіну ніводны чалавек не прайшоў каля хаты, толькі за плотам у суседнім двары паказалася і знікла жаночая галава ў белай хусцінцы. Бараноўская, якая ўвесь дзень завіхалася ў двары, некуды знікла — мабыць, пайшла на гарод накапаць бульбы, і ён, прыгаміўшыся, сірагліва сядзеў на табурэтцы, адчуваючы, што ў такі пазнаваты час яго сядзенне будзе без карысці. І калі ён наважыўся ўжо вылезці з-за стала, што з хворай нагой аказалася не дужа лёгка, у канцы гэтай кароценькай вуліцы пачулася размова і паказаліся дзве дзяўчыны. Адна была худзенькая, сярэдняга росту, у светлым, аблезлым сарафане з голымі да плячэй рукамі і кароткай стрыжкай светлых валасоў. Яна ціхеняўка засмяялася, звяртаючыся да сяброўкі — таго ж узросту, але трохі ніжэйшай і таўсцейшай дзяўчыны, на галаве якой свежа бялелася касынка, завязаная па-гарадскому — вузельчыкам на патыліцы. Абедзве яны раздумна памахвалі на хаду невялічкімі кошыкамі ў руках і пра штосьці гутарылі, пакуль не згледзелі яго ў алтанцы. Відаць, ягонае з'яўленне тут здзівіла іх, дзяўчата прымоўклі і памалу ішлі, азіраючы пераробленую за дзень алтанку. Трохі не дайшоўшы да яе, меншая ціхеняўка, але так, што ўсё ж данеслася да яго, сказала сяброўцы:

— Ой, Марыя, не глядзі на яго так пільна.

Вышэйшая неўпрыцям піхнула локцем сяброўку, вымушаючы яе змоўкнуць, а сама, не адрываючы позірку, ўсё ўглядзалаася ў яго, і ў гэтым яе позірку яму здалося штось хоць і няпэўнае яшчэ, але ўжо значнае, змястоўна-прапроочыстае, ці што. Быццам яна, радуючыся, паволі пазнавала яго. Ён, аднак, не пазнаваў іх — гэтых дзяўчат ён бачыў упершыню і толькі праводзіў іх паглядам — паўз алтанку да суседнай хаты на вуліцы. Аднак ля суседняга падворка дзяўчыты нерашуча спыніліся, нядоўга парайліся аб чымсьці, і адна рагучым крокам вярнулася да алтанкі.

— Вы і сапраўды рамантуюце абутак? — запыталаася яна ў Агеева, сарамліва ўсміхнуўшыся.

— І сапраўды рамантую, — з прыгоенаі усмешкай сказаў Агееў.

— І нядорага бераце?

— Нядорага, Марыя.

— Ой, адкуль вы ведаеце маё імя? — здзівілася дзяўчына.

— Я ўсё ведаю,— сказаў ён, ужо адкрыта і шырока заўсміхаўшыся.

— Не, праўда! Я тут раней вас не бачыла.

— А я тут нядаўна.

Яна памаўчала трохі, што сьці абдумваочы і ўспамінаочы.

— Дык можна прынесці туфлі? У мяне, ведаеце, ад падэшвы неяк адарвалася...

— Прыносьце, пабачым.

— А плаціць рублямі ці як?

— Як хочаце. Можна рублямі, а можна прадуктамі.

— Во добра! — узрадавалася Марыя і, павярнуўшыся, паклікала сяброўку: — Вера, ідзі сюды!

Сяброўка неахвотна, быццам з недаверам нават, прайшла ля шгакетніка і спынілася ля ўвахода ў двор.

— За прадукты рамантую. Я ўжо дамовілася, можа, прынясём нашы туфлі?

— Мне не трэба,— махнула рукой Вера і з яўнай настаярогай паглядзела на Агеева.

— Дык я свае прынясу. Заўтра? Ці можна сёння?

— А калі хочаце. Можна і сёння.

— Не, лепш заўтра,— рашыла Марыя. — А пакуль што — вось вам...

Сунуўшы руку ў прыкрыты анучкай кошык, яна дастала адтуль жменю чарніц.

— Во вам задатак. Частуйцеся.

У падстаўленыя прыгаршчы Агеёў прыняў маленъкую жменьку ягад, ніякавата падзякаваў; яна міла ўсміхнулася на развітанне і хуценька выйшла праз незагароджаны, без веснічак, выхад на вуліцу. Трохі пасядзеўшы ў роздуме, ён пачаў есці па адной чорныя, з шызым налётам ягады. Аб гэтай сваёй першай заказчыцы ён стараўся не думаць. Падумаеш, пачаставала чарніцамі і адарыла ласковым позіркам у дадатак — ці да ласковых яму позіркаў? Знайшоў пра што думаць...

Стараўся не думаць, але ўсё ж наперакор жаданню думаў, бо яна ўсё стаяла перад вачыма такой, якой толькі што з'явілася — імклівы пнуткі стан з загарэлымі нагамі, абутымі ў старэнкія разношаныя басаножкі. Страсянуўшы капешкай

густых валасоў, яна падхапіла тады пад руку сяброўку, і яны, памахваючы кошыкамі, скаваліся за вуглом суседскае хаты.

Агеёй праседзеў яшчэ паўгадзіны ў пустой сяк-так абсталяванай майстэрні і нікога не дачакаўся. Ніхто да яго не ішоў з абуткам, прахожых на вуліцы паяўлялася няшмат, і тыя, напэўна, былі суседзі з гэтай або бліжніх вуліц. Пачатак яго новай, шавецкай кар'еры яўна атрымаўся комам, без адзінага намёку на ўдачу. Калі чакаць далей не было сэнсу, ён вылез з-за стала і, абаپіраючыся на выразаны ўchora ляшчынавы кіёк, пашкандыбаў у двор.

Двор быў прыгожы, амаль маляўнічы ў сваёй даўняй і мілай занядбанасці ва ўсім. Закрыты з аднаго боку цесным радам будынкаў, зверху ён амаль увесь захаваўся пад разложыстым голлем старога клёна, таўшчэны камель якога трохі крывабока мясціўся каля алтанкі. За клёнам на гародзе за кустоўем парэчак расло некалькі старых сукаватых аблынь і стаяў радок маладых вішань па-над сцяжынай, дзе неўзабаве і паявілася яго гаспадыня з вядром свежай бульбы. Не дайшоўшы да дзвярэй у хлеў, яна паставіла вядро на сцежку і азірнулася.

— Тут нікога? Там гэта.. Каля раўка вас чакаюць.

— Хто чакае? — вырвалася ў Агеева.

Але гаспадыня не адказала, толькі заклапочана паглядзела на вуліцу, і ён здагадаўся: не трэба пытгацца. Ён звыкла тузануў пад вузкім раменъчыкам падол сацінавай кашулі і з дрыготкім сэрцам патупаў па сцежцы паўз хлявы на зады гародаў.

Тупаючы, ён углядаўся ў кустоўе ўзлеску не краі ўзроўка, што гублялася ў паўзмроку пад вольнай і высокай сцянай старых вязаў, але там нікога не было бачна. Не было нікога і на скошанай палосцы пажні за плотам, у адным канцы якой скасабочана цямнелася невялікая капешка сена. Менавіта з-за гэтай капешкі хтосьці махнуў рукой, даючы яму знак падысці, і Агеёй збочыў са сцежкі. Ён ужо спадзяваўся ўбачыць тут Малаковіча або Волкава, але пад капешкай ціха сядзеў хударлявы хлопчык у сіней трыкагажной кашулі з акулярамі на кароценькім носе. Гэта быў яго нядауні знаёмец, студэнт Кісякоў, і Агеёй стрымана павітаўся.

— Ну, як вы? Як нага? — пацікавіўся Кісякоў.

Агееў не спяшаўся адказаць, добра разумеючы, што не нага ў першую чаргу цікавіла гэтага хлопца.

— Я ад Волкава. Волкаў гаварыў з вамі?

— Гаварыў,— не адразу сказаў Агееў.

Дык ён перадаў, каб вы былі ў двары, днямі прывязуць груз.

— Які груз? — насцярожыўся Агееў.

— Не ведаю — які. Трэба схаваць. А пасля мы забярэм.

— Вы?

— Я і тыя, хто будзе са мной. Больш каб нікому,— сказаў Кіслякоў, узіраючыся кудысь на сцяжынку, якая бегла ў роў. На Агеева, здаецца, ён і не зірнуў ні разу.

— Панятна, што ж,— сказаў Агееў.

Ён, канечне, зробіць усё як трэба, толькі яму было крыху няёмка падпарадкоўвацца гэтаму хлопчыку, яго самалюбства было ўсё ж прыніжана такім падначаленнем. Але, мабыць, так трэба. Або інакш нельга, падумаў ён і запытаўся:

— А як Малаковіч?

— Малаковіч на станцыі. Але тут справа такая: вы не павінны з ім бачыцца. Калі што трэба, я перадам.

— Во як! А калі што... Дзе мне цябе шукаць?

— Савецкая, трынаццаць. Толькі гэта на крайні выпадак. А наогул мы незнамыя.

— Што ж, будзем незнамыя.

— І гэты, што прыйдзе, скажа: ад Волкава. І дадасць: Ігната.

— Панятна.

— Вот такія справы,— сказаў Кіслякоў і ўпершыню адкрыта, бышцам па-сяброўску, зірнуў на Агеева.

— Што там на фронце? — запытаў Агееў.

— Перамога пад Ельняй, гэта за Смаленскам,— сказаў Кіслякоў. — Нашы разграмілі восем нямецкіх дывізій.

— Ого! Во добра. Можа, цяпер пачнецца,— узрадаваўся Агееў.

Сапраўды гэта было вялікаю і нечаканай радасцю для яго, які ўсё лета сохнуў нутром з-за няўдач на фронце, і цяпер гэты хударльвы, вастраносы студэнцік з яго навіной здаўся яму найлепшым, самым жаданым сябрам.

— Ты ўсё слухаеш? — запытгаў ён з нечаканай цеплынёй у голасе, і Кіслякоў знізу ўгору сарамліва ўсміхнуўся.

— Слухаю. Кожную ноч.

— Ну, і што там яшчэ?

— Яшчэ кепска. Цяжкія бai пад Кіевам.

— А Кіеў не здалі?

— А хто яго... Незразумела нейк.

Агееў не супраць быў і яшчэ пагутарыць з Кісяковым, але той, мабыць, сказаў усё і ўскочыў з-пад капешкі на ногі.

— Дык мы незнáёмыя. Не забудзьце,— напомніў ён перад развітаннем.

— Ну як жа! Запомню.

— Дык я пайшоў.

Прама ад капешкі ён павярнуў у равок і хутка знік у алешнікам хмызніку пад вязамі. Агееў, дужа кульгаючы і штораз азіраючыся, пайшоў па сцежцы ў двор.

Растрывожаная за дзень нага востра балела пры кожным руху, але цяпер ён мала прыслухоўваўся да болю, можа, упершыню за некалькі дзён аддаўшыся радасці — усё ж восем разбітых дывізій — гэта была хоць і невялікая перамога на фронце, але, можа, яе прадвесце. Па крайняй меры, вельмі хацелася, каб было менавіта так, і недзе ў глыбіні душы адчувалася, што так яно і будзе. Фронт пакоціца на захад, нашы нарэшце збяруць сілы, і ваенны лёс пераменіцца па справядлівасці. І тут перад ім зноў паўстала Марыя — яе ўсмешыста-уважлівы позірк, які ласкай і дабром пранікаў у душу, спакутаваную ад няўдач і адзіноты, у няспраўджаных надзеях, сумненнях, бязлітасных выпрабаваннях вайны. І зусім незразумелай для яго была сувязь гэтай франтавой весткі з маленъкай сустрэчай на зыходзе дня. Хіба шчаслівым абяцаннем таго, што ўсё неўзабаве пераменіцца да вялікай, сапраўднай радасці.

Вячэралі таго дня на цесненькай кухні Бараноўскай. У якасці сына гаспадыні Агееў мог не хавацца, хаця і лішні раз вылазіць на людзі таксама было недарэчы. Маленъкая, абклееная шэрымі шпалерамі кухня рабіла прыемнае ўражанне чысцінёй, нейкай ненатуральнай у такі час акуратнасцю: падлога, два гнутыя крэслы і падаконнік былі чыста выскрабены нажком, цёмны буфет засланы вязанай белай сурвэткай, акно да палавіны завешана марляй. На дварэ змяркалася, і яны ў цьмяным вечаровым святле, з адзінага аженца ў двор, сядзелі за вялікім круглым столом з толькі што

зваранай і перасыпанай у гліняную міску бульбай. Побач ляжалі свежыя агуркі на талерцы, хлеба быў адзін чэрствы акрайчык, ад якога Бараноўская ашчадна адкроіла тры тонкія лустачкі. Ніzkія дзвёры на двор гаспадынія запчапіла на кручок, двое другіх дзвярэй, адны з якіх вядлі ў свягліцу, а другія, абклененыя шпалерамі,— у цесненікую кладоўку-баковачку, былі таксама зачынены. На сцяне ў жоўтай бегетавай раме вісеў нейкі зімовы пейзаж, ад гарачай пліты ішло прыемнае хатніе цяпло. Уся гэтая спакойная вечаровая абстаноўка спрыяла раздуму або ціхай размове, і Агееў сказаў:

— Варвара Мікалаеўна, скажыце па шчырасці... Вось вы мяне тут корміце, aberагаеце... Гэта як — па сваёй волі ці таму, што гэты... Волкаў загадаў? — запытаўся Агееў, разразаючы напалам агуровк. Ён даўно збіраўся запытаць аб гэтым у гаспадыні, каб даведацца аб сутнасці яе да яго адносін.

— А чаму вы думаеце, што мне загадаў Волкаў? З якой нагоды ён мне будзе загадваць? — здзівіліся Бараноўская.

— Ну, аднак жа вось вы мяне прыгулі. І нават болей — далі дакументы сына. А хіба вы мяне ведаецце?

— Чаму ж не ведаю? Ведаю. Вы — камандзір Чырвонай Арміі. Паранены ў баі з немцамі. Вы ж загінеле, калі вам не памагчы. Хіба не так?

— Можа, і так...

— Дык як жа я магу адмовіць вам у дапамозе? Гэта ж было б не па-людску, не па-боску. А я ж хрысціянка.

— Скажыце, вы дужа ў бога верыце?

— А ў што ж мне яшчэ верыць?

— І моліцесь? Ну, там і другія абраады выконваеце?

— Абраады тут ні пры чым. Верыць у бога — зусім не значыць старанна маліцца ці рэгулярна выконваць абраады. Гэта хутчэй — мець бога ў душы. І паступаць адпаведна. Адпаведна сумленню, гэта знычыць па-боску.

Яна змоўкла, седзячы за сталом насупраць, і ён падумаў, што ўсё ж, мабыць, не надта разбіраеца ў гэтай рэлігіі, ад якой пачаў гутарку. Сапраўды, што ён пра яе ведаў? Хіба тое, што яна — опіум для народа.

— Вы святое Евангелле чыталі? — запытала Бараноўская, уставіўшыся ў яго ўважлівым паглядам нябачных у прыщемку вачэй.

— Не, не чыгаў. Таму што...

— Ну зразумела. А, напрыклад, хоць бы Дастваўскага чыталі?

— Дастваўскага? Чуў. Але ў школе не праходзілі.

— Не праходзілі, канечне. А гэта ж вялікі рускі пісьменнік. Нароўні з Талстым.

— Ну, пра Талстога я ведаю, у Талстога было шмат памылак,— сказаў ён, узрадаваўшыся, што ўжо тут трохі ведае.

— Напрыклад, непраціўленне злу.

— Далося вам гэтае непраціўленне. Толькі гэта і запомнілі ў Талстога. Хаця і непраціўленне ў многім справядлівае, але спрэчнае, дапусцім. А вось калі б вы прачыталі Дастваўскага, дык бы ведалі, што калі ў душу не пусціць бога, дык у ёй аваўязкова паселіцца д'ябал.

— Д'ябла мы не баймся,— усміхнуўся Агееў.

— Д'ябла мы не баймся, гэта канечне. Але вось немцаў мусім баяцца. А яны для нас і ёсць увасабленнем д'ябла. Гэта значыць злой, разбуральны сілы.

— З сілай нельга не лічыцца.

— Во! А як процістаяць гэтай сіле?

— Супраць сілы — толькі сілай, зразумела.

— Ну, дык гэта армія — супраць арміі. Там, канечне, дзве сілы. І хто — каго. Гэта вайна. А вось нам, мірнаму насељніцтву, як? Мы што можам? Дзе наша сіла?

Яна задавала яму нялёгкія пытанні, блытана адказваючы на якія ён адчуваў недастатковасць сваіх ведаў і напружваў думку, каб знайсці і найлепш выказаць сваю праўду, у якой быў упэўнены. Хаця гэта было няпроста.

— Трэба не падчыніцца акупантам.

— Не падчыніцца, канечне! Але як? Вунь усіх яўрэяў знішчылі. Як яны маглі не падчыніцца? Для непадчынення патрэбна хаця зброя, а дзе яе ўзяць?

— Ну, і што ж рабіць, па-вашаму? — запытаўся ён, сам не знайшоўшы адказу на яе пытанне.

— Калі нічога немагчыма зрабіць, трэба сабраць сілы, каб застацца сабой. Не мітусіцца душой, як некаторыя — з разліку ці ад страху. Вось я хачу застацца сабой, няхай сабе ў адпаведнасці з хрысціянскай мараллю, каб памагчы бліжняму. Вам ці Волкаву, бо вы маецце патрэбу ў дапамозе і ваша, вам богам дадзенае жыццё знаходзіцца пад пагрозай. Зноў жа, я не магу не памятаць, да якога народа належу сама, якія пакуты

стрываў на фронце мой муж у тую, мікалаеўскую, вайну. Ад чылій руکі загінуў мой брат. І я бачу, што робіцца цяпер. Як жа я могу сядзець склаўшы руکі.

— Але ж вы разумееце, што пагражае за гэта?

— Слава богу — не маленъкая. І тут я ўжо нічога не могу зрабіць. Што будзе, тое і будзе. Ад лёсу не ўцячэш. Не надга разумна, але суцяшальна ўсё ж. А чалавек заўжды мае патрэбу ў суцяшэнні.

— Гэта вядома,— пагадзіўся ён. — А я, прызнацца, апасаўся...

— Гэта чаго? Мабыць, таго, што я пападдзя?

Ён прамаўчаў, але яна ўсё зразумела і з уздыхам ціха сказала:

— Гэта, вядома, мне непрыемна. Тым больш што даўно ўжо не пападдзя. Але бог вам суддзя. Я разумею вас.

— Вы ўжо даруйце, што я загаварыў пра тое,— сказаў Агееў, сапраўды пашкадаваўшы, што ўсchaў гэтую размову. Але, можа, і добра, што ўсchaў, яны высветлілі штосьці важнае паміж імі, і хоць Агееў не ва ўсім разабраўся, але, здаецца, вызваліўся ад сваіх сумненняў наконт гаспадыні — мабыць, ёй можна верыць. Чалавек з такой цвёрдасцю поглядаў заўжды што-небудзь значыць і міжволі выклікае давер. Можа, яму яшчэ і пашэнціла на гаспадынню, падумаў ён, хаця і без асаблівай упэўненасці. Але — час пакажа.

Ён даеў бульбу, і яна першай узнілася з-за стала, пачала прыбіраць посуд. Памаўчаўшы, сказала:

— Мне трэба будзе адлучыцца дні на тры. З'ездзіць у адно месца. Думаю, вы тут без мяне управіцесь.

Сказала яна гэта ціха, амаль спакойна, але за гэтым яе спакоем Агееў адчуў ледзьве прыгоенае напружанне і насцярожыўся.

— Думаю, управіцесь. Цяпер, калі вы ўжо шавец, з голаду не памраце. Айцец Кірыл паўтара года з ботаў карміўся.

— Ды я што... Я калі ласка. Калі трэба, дык трэба,— паспешліва сказаў ён, аднак чакаючы, што яна растлумачыць прычыну яе нечаканай адлучкі. Яна ж, нічога больш не таумачачы, сказала толькі:

— Спаць можаце ў хаце. Калі там холадна стане.

— Дзякую.

— Бульбы капайце, колькі вам трэба. Хлеб я ў Казловічавых купляла. Гэта во цераз дарогу насупраць. Яны могуць і пазычыць. Я ім сказала.

— Добра. Дзякуй.

Агееў асцярожна вылез з-за стала, пашукаў у прыщемках ля парога свой ляшчынавы кіёк. Усё ж нага балела, і ён падумаў, што заўтра перавяжка рану. У застаронку яшчэ заставаўся чысты ласкун — можа, хопіць на адну перавязку.

— Даік мы яшчэ ўбачымся? — спыніўся ён ля парога. Бараноўская з ручніком у руках выцірала талеркі і жвава павярнулася да яго ў прыщемках кухні.

— А як жа! Абавязкова. Бог дасць — пабачымся.

Ён паставаў трохі, зразумеўшы, што яна надала іншы сэнс ягонаму пытанню, і хацеў перапытгаць, ці ўбачацца яны да яе адлучкі на трэй дні, але стрымаўся. Усё ж нязручна было набівацца з пытаннямі, калі чалавек не хоча нешта сказаць адразу. Пасля ён неаднойчы пашкадуе аб tym, але што ўпушчана, таго ўжо не вернеш. Пажадаўшы ёй добрай ночы, Агееў выйшаў на двор, паставаў трохі ў звечарэльым цемрыве і пашкандыбаў у свой застаронак. З наступнага дня для яго пачыналася новае жыццё — яго шавецтва дзеля кавалка хлеба ці для маскіроўкі — для чаго больш, ён сам толкам не ведаў. Адно ён адчуваў, што вайна заганяе яго ўсё далей у кут, з якога ці знайдзецца хоць калі выйсце — хто скажа?

Назаўтра, прачніўшыся ранкам, ён трохі паляжаў з расплюшчанымі вачмі, прыслухоўваючыся да рэдкіх гукаў знадворку, але не злавіў нічога трывожнага ці колькі-небудзь вартага ўвагі. Дзесь побач у дзядоўніку за сцяной варушыліся суседскія куры, ціхенъка закудахталі, мабыць, патрываражаныя Гультаём; пачуліся прыглушаныя галасы людзей — з суседскіх двароў, а ўвогуле было ціха. Пасля нядайна перажытага мястэчка бы вымерла, затайліся ў страху перад невядомасцю, якая не абяцала нічога добра, уздень і ўначы гразілася нямецкім строгасцю і карай за кожнае парушэнне, рэпрэсіямі за непаслухмянства. Агееў чакаў, як заўжды, адзнакі таго, што Бараноўская паднялася ўжо, яна звычайна зранку пачынала калупацца ў гародзе, бразгала ланцугом у калодзежы, ціха паствукала палкамі на дрывотні. Пасля яе паднімаўся ён, бо не хацеў раней часу непакоіць гаспадынню дома. У гэты ранак, апрач усяго, ён меў намер папрасіць яе паглядзець нагу, каб

удваіх перавязаць рану, бо ён проста не ведаў, як быць з гэтым яе лякарствам — салам: ці прыкладваць яго зноў, ці можна абысціся без сала? Але замест звыклых і сцішаных знакаў ранішняга гаспадарання на падворку ён пачуў нецярплівы голас, ад якога ў яго сцялася сэрца:

— Ёсьць тут хто — у канцы-та канцоў?!

Двойчы прагучаяўшы, гэты нецярплівы мужчынскі вокліч даў Агееву зразумець, хто сюды з'явіўся. З такой патрабавальнасцю маглі паявіцца толькі прадстаўнікі моцнай, упэўненай, несумненна нямецкай улады.

Дужа патрывожкі ўшы рану, Агеёў падхапіўся з тапчана, не адразу трапляючы здаровай нагой у штаніну, надзеў штаны. Недараўальна прамарудзіўшы некалькі хвілін і на хаду зашпільваючыся, без кійка вышкандыбаў з варот хлява. На дварэ ўжо развіднела, і каля алтанкі, шырока расставіўшы ногі ў бліскучых хромавых ботах і такіх жа, як і ў яго, камандзірскіх дыяганалевых брыджах з чырвонымі кантамі, стаяў нейкі высокі мужчына з дубчыкам у руцэ. На яго шырокіх плячах шчыльна сядзеў цёмна-сіні танкісцкі фрэнч са слядамі ад споратых пятліц на кароткіх бартах. За ім на выхадзе з двара застыў, мабыць, чакаючы, невялічкі худаваты чалавек у шызым расшпіленым плашчы, з паголенымі, прыкметна старэчымі шчокамі і тонкай зморшчанай шияй, што выгыркалася з надта шырокага для яе каўняра мундзіра; на галаве яго ганарліва сядзела высокая афіцэрская фуражка. Агеёў толькі зірнуў на яго, звыклым позіркам вайскоўца перш азіраючы пагоны, і нібы апёкся аб іх вітое срэбра, што цъмяніа і страхавіта бялела на абодвух плячах. Гэты стары немец быў, аднак, высокага чыну, і сэрца ў Агеева трапягнулася ў кепскім прадчуванні. Ззаду на вуліцы стаялі, не заходзячы ў двор, чалавек пяць немцаў і троє паліцэйскіх з белымі павязкамі на рукавах пінжакоў. Бліжні паліцэйскі, нецярпліва паляскваючы дубчыкам па халяве бота, сказаў:

— Ты, сапожнік, ану, пасабі Oberstu! Там у боце нешта...

Адчуўшы, як спакваля сплыве з яго вачэй гарачы туман, Агеёў дашкандыбаў да алтанкі і сеў на табурэтку. Оберст прысеў побач на лаўку пад клёнам, і мардаты немец у кароценъкім, з разрэзам мундзіры, валюжаючы тоўстым задам, лёгтка і ашчадна здзеў бот з яго тонкай напі, перадаў Агееву. Бот быў шыкоўны, амаль новы, з цвёрдай бліскучай халявой і

высокім заднікам; з жоўтага нутра яго яшчэ пахла свежавырабленай скурай. Цвік быў у самым наську, ледзь выступаў з падэшвы, і Агееў падумаў з палёгтай, што забіць яго — раз плюнуць. Пакуль ён даставаў лапу, на якую надзяваў бот, стары оберст, паліцай у танкісцкім фрэнчы ды і ўсе, колькі іх было, немцы пільна назіралі за яго таропкім рухамі. Не ў лад са сваімі пачуццямі ён раптам зласліва падумаў: во цяпер бы гранату на ўсіх вас! Але толькі падумаў так, не паднімаючы ад бота позірку і баючыся, каб тыя не адгадалі ягоныя думкі.

Некалькіх удараў малатка сапраўды хапіла, каб забіць цвік, і ён падаў оберсту яго бот, які, аднак, тут жа падхапіў тоўсты немец, мабыць, дзянішчык, з мноствам пярсцёнкаў на пальцах. Недаверліва памацаўшы рукой у боче, ён буркнуў «гут» і кінуўся абуваць оберста. Той напружана адхінуўся на лаўцы, выцяг перад сабой нагу, на якую дзянішчык ашчадна нацягнуў бот. Пасля оберст слаба прытупнуў ім па зямлі і картава штосыці сказаў па-нямецку.

— Устань! Ты! Слыши! — падхапіўся паліцэйскі ў фрэнчы, і Агееў марудна ўстаў з табурэткі. — Сюды, сюды! Перад панам оберстам...

Стараючыся не кульгаць, Агееў няспрыгна ступіў трох крокі з алтанкі і выпрастаўся, падумаўшы, што оберст, мабыць, хоча яму падзякаваць. Той і на самай справе картава сказаў нешта, старэчы твар яго з пачырванелымі, бы ад бяssonня, вачмі паспрабаваў усміхнуцца, але раптам сцюдзёна знерухомеў, і немец строгім голасам загаманіў да паліцая. Той, скалануўшыся, выцягся і нешта скуча адказаў таксама па-нямецку, што нават здзівіла Агеева: глядзі ты — умеё! Але ён ужо адчуў, што размова зайдла пра яго, і зноў насцярожыўся.

— Пан оберст пытаетца: ты — ваеннаслужачы Чырвонай Арміі?

— Я? Не. Я чыгуначнік,— панылым і агідным для самога сябе голасам сказаў Агееў, падумаўшы: здаецца, уліп!

— Ён пытаетца: чаму кульгаеш? Паранены?

— Няшчасны выпадак. На чыгунцы,— адолеўшы першую збянтэжанасць, знарок бадзёра сказаў Агееў і міжволі напяўся, нібы па стойцы «смірна» перад начальнікам. Але тут жа зауважыў гэта і расслабіўся, адну руку сунуў за дзяжку на вышытай кашулі — так, нібы ніколі ў жыцці не меў справы з арміяй і яе парадкамі. Вось толькі яго дыяганалевыя брыджы з

кантамі выдавалі ў ім вайскоўца, і Агееў унуграна сцяўся, стараўся ўгадаць: зразумее што оберст ці не?

Оберст, аднак, ужо не глядзеў на яго — усё больш злуючыся, ён строга гергетаў нешта паліцаю ў фрэнчы, і той, ляiskaючы абцасамі, таропіў у яго пагляд вузка пасаджаных вачэй, раз за разам паўтараючы адно толькі слова «яволь!». Агееў не разумеў, што раззлавала гэтага дзеда-оберста, але адчуваў, што гаворка ішла пра яго, і ў напружанай увазе чакаў развязкі. Нарэшце немец, здаецца, выгаварыўся, ягоны гнеўны напор пачаў слабнуць, ён выцяг з кішаня блішчасты, з мудрагелістым упрыгожаннем партсігар і тонкімі худымі пальцамі выбраў з яго цыгарэтку. Як толькі ён ступіў да выхада з двара, усе, што стаялі побач, расступліся, даючы начальству дарогу і дружна кіруючы следам. Каля суседняга дома на вуліцы іх чакала легкавая машына з шэрым парусінавым верхам. Застаўшыся каля алтанкі, Агееў глядзеў, як яны там рассаджваліся, падумаўшы — няўжо абышлося? Але поўнай упэўненасці ў тым яшчэ не было, оберст яшчэ пагрозліва памахаў пальцам перад паліцаем у танкісцкім фрэнчы, што сцы вымаўляючы яму, і той, мабыць, дзеля свайго апраўдання зредзьчасу ўстаўляў кароткія слова па-нямецку. Здавалася, гэта доўжылася бясконца. Пакуль немцы не паехалі, Агееў не мог адчуваць сябе ў бяспечы, цъмяная трывога не міналася, і ён, можа, упершыню зразумеў, на які цяжкі шлях ступіў з гэтым сваім шавецтвам. Ён уздыхнуў толькі, як згледзеў, што ззаду за машынай падняўся пыл і яна порстка пакацілася па вуліцы, але тут жа і вылаяўся ад прыкрасці: тры паліцаі засталіся і, счакаўшы, пакуль машына схавалася за паваротам вуліцы, усе павярнулі назад. Яны зноў кіравалі на яго падворак.

Першы ўвайшоў усё той жа паліцай у фрэнчы, стомлена сагнаў з твару выраз нядайней заклапочанаасці.

— Ну, паняў? — рэзка, ва ўпор запытаў ён Агеева. Той адмоўна пакруціў галавой. — Не паняў? Які непанятлівы! У лагер цябе загадаў справадліць! Як ваеннапалоннага.

Вымашчаны дол у двары хіснуўся перад вачамі Агеева, ён зірнуў у бок вуліцы, выхад на якую, аднак, перагарадзілі ўжо два паліцаі з вінтоўкамі.

— Скажы мне — дзякуй! Паручыўся за цябе, ясна? — кінуў паліцэйскі і, быццам у роздуме, моўчкі пакрочыў у глыб падворка.

— Што ж, дзякуй,— въщіснуў з сябе Агеёў, не ведаочы, што яшчэ сказаць. І нават што падумаць з гэтага поваду.

— Во так! Што ж, думаеш, гэта проста? Думаеш, ён адразу і паверыў? — павярнуўшыся, сказаў паліцэйскі.

Мабыць, усё яшчэ перажываочы непрыемную размову з немцам, той хвіліну пахадзіў сюды-туды па двары. Агеёў стаяў на адным месцы, адчуваочы, што сённяшня выпрабаванні, мабыць, яшчэ не скончыліся. Яшчэ нешта яму рыхтуеца. Нарэшце паліцэйскі кінуў свой дубчык і рашуча сеў на лаўку пад клёнам.

— Ладна, чорт з ім! Ты гэта... Паглядзі заадно мае боты.

Рэзка тузануўшы, ён садраў з нагі, мабыць, цеснаваты хромавы бот, сунуў яго Агееву, і той падаўся на сваё месца ў альтанцы. Паклаўшы нагу на нагу, паліцэйскі ўважліва паглядзеў на яго.

— Ты — даўно?

— Што? — павярнуўся Агеёў.

— Што, што... Ранены, кажу, даўно? — гыркнуў паліцай.

— Не панімаеш?..

«Чорт бы цябе ўзяў з тваёй панятлівасцю!» — злосна падумаў Агеёў, не ведаочы, як лепш адказаць аб сваім раненні. Але, відаць, адказаць прыйдзецца папраўдзе, гэтага не ашпекаеш. Сам, мабыць, адтуль жа...

— Да нядайна. Як адступалі... Чырвоныя.

Паліцэйскі коратка рагатнуў.

— Чырвоныя! А сам ты хто — белы хіба!

— Я? Да так...

Адразу сагнаўшы з цвёрдага, валявога твару ўсмешку, паліцэйскі зірнуў на сваіх памочнікаў, якія цярпліва чакалі каля гародчыка, чуйна прыслухоўваючыся да іх размовы.

— Ладна цямніц! Не відаць па табе хіба! Думаеш, галіца перастаў, дык ніхто не пазнае? Камандзір? — раптам рэзка запытаў ён, пранізываочы Агеева вострым прыдзірлівым паглядам. — Камандзір, канечне. Во па чубу відаць. Радавога б абстрыгмі.

Выкладваючы са скрынкі інструмент, Агеёў маўчаў, усё яшчэ прыкідваючы, як паводзіць сябе, за кого выдаваць. Па дакументах Бараноўскага ён — інжынер-чыгуначнік, такую і засвоіў версію, але ж гэты не пытаемца яго дакументы. Спрактыкаваным вокам ён, мабыць, адразу ўгадаў у ім

вайскоўца, адмаўляцца ад чаго ў становішчы Агееva было рыхыкоўна. Толькі болей заблыгаетшя ці выклічаш падазрэнне ў чым— небудзь яшчэ больш падазроным.

— Ладна,— памаўчайшы, сказаў паліцэйскі. — Паглядзім, які ты шавец. Падбі касячкі. Як у немцаў. Каб ішоў і здалёку было чуваць: ідзе начальнік паліцыі, а не хрен сабачы. Паняў?

— Ясна,— страмана сказаў Агееву, ужо разумеючы, што, мяркуючы па ўсім, перад ім сам Драздзенка, пра якога ён чуў ад Бараноўскай. І гэта яго першыя кліенты — фашыст і ягоны прыслужнік з іх ерундовым рамонтам. Калі толькі справа сапраўды ў гэтym рамонце...

— Во бяда — новых касячкоў няма,— сказаў ён, пакапаўшыся ў бляшанцы з цвікамі. Сярод іржавых цвікоў выбраў трох таксама іржавыя, відаць, адарваныя ад старых абцасаў, касячкі. — Во такія падыдуць?

— Ладна, пайдуць,— сказаў Драздзенка і зноў зблізку пільна зірнуў Агееву ў твар. Той, робячы выгляд, што не заўажае гэтага позірку, прымерваў касячок на трохі збіты абцас начальніка паліцыі.

— Даўкі хто па званні? — раптам сцішана запыталаў той, абапёршыся локцем на калена разутай нагі. Абодва паліцаі з-за агароджы — адзін белабрысы, пажылы, у картузе і друпі малады, плячысты, у німецкай пілотцы — прыкметна навастрылі вушы, і начальнік паліцыі кінуў у іх бок строгі позірк.

— Эй, вы там! Расстрайцеся мне малачка папіць...

Застукаўшы ботамі, паліцаі кінуліся ў двор, але Драздзенка адразу спыніў іх зычнымі вокрыкамі:

— Не сюды, абармоты! Тут няма нічарта. У суседзяў!..

Калі паліцаі выбеглі і ў суседзяў трывожна забразгалі веснічкі, ён нахіліўся да Агеева:

— Даўкі званне якое? Лейтэнант? Старши?

— Старши,— сказаў Агееву.

— Не палітрук часам?

— Не, не палітрук. Начальнік боепітання.

— Ага, спецыяліст па вааружэнню? А я вось з танкавых войск. Быў начштаба батальёна.

— Што ж, вялікае начальніцтва,— прамармытаў Агееву, праклінаючы ў душы гэтага не ў меру праніклівага паліцая. Ён забіваў жалезныя цвікі ў абцас, бот скаланайся разам з

чыгуннай лапай, на якую быў надзеты, і кожны ўдар балюча аддаваўся ў яго распухлай назе. Начальнік паліцыі закурыў «Беламор», пускаючи дым у альтанку, і Агееў прагна ўдыхнуў знаёмы пах папярос, хоць сам не курыў ніколі.

— Было! — з уздыхам сказаў Драздзенка. — Было начальства і сплыло. Як дым, як утранні туман. Цяпер другое начальства, нямецкае. Хто б калі падумаў, га? Сказаў б год назад, што я стану начальнікам паліцыі, я б таму ў морду плюнуў. А стаў жа. Чаму? Ды таму, што за другіх пінущь не схацеў. Слухай, ты адкуль родам?

— Я? Ды тут, недалёка,— страмана сказаў Агееў. — А вы?

— А я тутэйшы. З мястэчка. Ну, і якія планы?

— Ды якія планы. Нага вось... — варухнуў збалелым каленам Агееў.

— Што, здорава саданула?

— Здорава,— сказаў Агееў, аддаючы бот. — Вось паглядзіце. Так добра?

Драздзенка ўзяў бот, агледзеў абцас і раптам сказаў са сцішанай злосцю:

— Гаўно ты, а не шавец. Хто ж так падбівае? Трэба ж было падкласці кавалачак скуры. А то ж крыва!

— Была б яна ў мяне, скура,— развёў рукамі Агееў. Ён і сапраўды не знайшоў у папоўскай скрынцы ні кавалачка падэшвеннай скуры — чым было падбіваць абцасы?

— Да-а... Ну, ладна, падбівай другі. Не хадзіць жа так.

За агароджай на вуліцы паказаліся абодва паліцаі, адзін застаўся з вінтоўкай на выхадзе, а другі ў выстаўленых руках нёс гарлач малака, які асцярожна падаў начальніку.

— Во, толькі падайлі. Сырадой,— белабрысы твар паліцая ўгодліва расплыўся ва ўсмешцы. Драздзенка aberуч аблапіў гарлач.

— Што ж, пап'ём сырадою. Кажуць, палезна для здароўя.

— Ага, дужа палезна,— яшчэ больш заўсміхаўся паліцай, закідаючы за плячо рамень вінтоўкі, і Драздзенка раптам скіраваў на яго пагрозлівы позірк.

— Паспытаў ужо? Хоць бы пысу вышчер, скаціна!

Са спазнелай паспешнасцю паліцай пачаў вышіраць тоўстыя вусны, а ягоны начальнік підліва апусціў гарлач.

— Во з кім працую,— паскардзіўся ён Агееву. — З такімі во курашчупамі. Ён жа ў войску і дня не служыў. Не служыў, га?

— Дык забракавалі па здароўі,— сказаў паліцай і пачухаў пад пахай.

— Бо крэцін. А ў паліцыю ўзялі. Бо — няма каму службу несці. Адказнасці гара, а магчымасцей крошкі. Ладна! Марш на вуліцу. І глядзець в оба, як інструкціраваў!

Патрымаўшы гарлач у руках, ён усё ж трохі адпіў малака і паставіў яго на зямлю каля лаўкі. Тым часам Агееву неяк прыбіў да абцаса і другі касяк, і начальнік паліцыі з натугай уздзеў бот на нагу.

— Во, іншая справа. Цвярдзейшы крок будзе.

Ён спружыніста пратупаў сюды-туды па падворку, звонка цокаючы абцасамі па камяніях бруку. Агееву пазіраў на ягоныя боты — першую сваю работу ў новай прафесіі, і складаныя пачуцці авалодалі ім. Ён амаль ненавідзеў сябе за гэтую ўгодлівую паслугу нямецкаму халую, ад якога, аднак, залежаў сам цалкам, тым больш што той раскрыў яго з першага погляду, можна сказаць, распрануў дагала. Менавіта гэтая яго распранутасць рабіла Агеева амаль безабаронным перад паліцыяй і перш за ўсё перад яе начальнікам у асобе гэтага былога танкіста. Як было з ім паладзіць, каб не наклікаць ягонае злосці і не загубіць сябе? Без жаднай патрэбы Агееву перакладваў інструмент на сваім хісткім століку, коса пазіраючы, як Драздзенка шпацыруе па яго падворку. І рагам той рэзка спыніўся насупраць:

— Як завуць?

Агеев увесь напяўся, думаючы, як лепш адказаць паліцаю — па сваёй чыгуначнай версіі ці як ёсць на справе.

— Ну, па дакументах я Бараноўскі...

— Хрэн з табой, хай Бараноўскі. Нам усё роўна. Пойдзеш працаваць у паліцыю.

З няўтоенай трывогай у вачах Агеев зірнуў у заклапочана-рашуучы твар начальніка паліцыі, які, сказаўшы гэта цвёрда тонам загаду, аднак жа чакаў яго адказу — згоды або адмовы. І Агеев варухнуў каленам хворай ногі.

— Якая паліцыя! Нага во. Ледзьве шкандыбаю па двары каля дома...

— Загоіцца!

— Калі гэта будзе? — сказаў ён амаль раздражнёна.

Драздзенка ссунуў набок сваю казыркастую шапку, азірнуўся ў глыб падворка.

— Ладна. Ану, зойдзем у дом.

Агеё не ведаў, дзе Бараноўская (зранку яна не з'яўлялася на двары), і, марудна ўстаўшы з-за стала, скіраваў да дзвярэй. Дзвёры на кухню былі не зашчэплены, пад чыстым ручніком на прыбраным стале стаялі міска, гарлач, побач ляжаў учараашні акраец хлеба — пэўна, яго сняданак. Гаспадыні нідзе не было чуваць.

— Тут што — нікога няма? — сказаў Драздзенка і расчыніў дзвёры ў свягліцу. — Нікога. Вось якая справа, — ён ушчыльнуў ступіў да Агеева. — Жышь хочаш?

Агеё ніякавата змоўчаў, не ведаочы, як адказаць на гэтае ідыёцкае пытанне, і не разумеочы, чаго ад яго хоча гэты няпрошаны заступнік.

— Ну як жа... Панятна...

— Я табе памагу! — жвава падхапіў начальнік паліцыі. — Памог раз, памагу і другі. Усё ж мы абодва вайскоўцы і павінны памагаць друг другу. Інакш... Сам панімаеш! Немцы ў бірулькі не гуляюць. Так што — лады?

— Ну, дзякуй, — няпэўна прамармытаў Агеё, адчуўшы, аднак, што гэта — толькі частка размовы. Галоўнае, мабыць, яшчэ наперадзе.

— Але і ты павінен нам пасабіць.

— Што ж, канечне, — паныльм голасам сказаў Агеё.

— Во і добра! — ажывіўся Драздзенка. — Тады гэта самае... Небальшая фармальнасць. Сядай!

Схапіўшы за гнуткую спінку адно крэсла, ён шырокім гаспадарскім жэстам падставіў яго Агееву, які, усё яшчэ няшмат што разумеочы, няўпэўнена сеў за стол. Драздзенка выцяг з кішаня фрэнча пацёргты, мабыць, яшчэ даваенны блакнот з малюнкам паруснай яхты на вокладцы.

— Так, небальшая фармальнасць. Немцы, яны, ведаеш, бюракраты болей за нашых. Ім каб было ўсё аформлена. Во чистая старонка, во табе аловак... Пішы!

Не адразу, яўна збянятэжана Агеё узяў з яго рук тупаваты аловак, пакруціў у пальцах. Ён ужо разумеў, што гэтае яго пісанне не прынясе яму радасці, але і не ведаў, як

было адмовіцца. Усё тое адбылося так нечакана, што ніякай прыдатнай прычыны для адмовы не знайшлося ў яго галаве.

— Пішы: я, Бараноўскі... як там цябе? Алег? Хай будзе Алег... Значыць, Алег Бацькавіч, настаяшчым абавязуюся сакрэтна супрацоўніцаць па ўсіх патрэбных пыганнях. Напісаў? Што — не згодны? — настырчыўся ён, углядзеўшы, што Агееў знерухомеў з алоўкам у пальцах. — Ты кінь дурьшь! Інакшага выйсця ў цябе няма. Фронт пад Москвой, а немцы на суседній вуліцы... Калі што — загрыміш у шталаг.

Амаль не слухаючи яго, Агееў ліхаманкава думаў, што рабіць. Вядома, ён не мог не разумець усёй згубы ад гэтай падпіскі, якая проста магла скалечыць ягонае жыццё. Але і адмовіўшыся цяпер падпісацца, ён рызыкаваў не менш проста развітацца з гэтам сваім жыццём. Драздзенка, аберуч упёршыся ў стол і навішы над ім, дыктаваў з напорам, не даючы перадыху, каб падумаць ці перадумаць.

— Пішы, пішы: сакрэтна супрацоўніцаць з паліцыяй, а таксама службай бяспекі і эсдэ. Во і ўсё! Напісаў? Цяпер подпіс і дату!

Ужо яўна ненавідзячы гэтага нямецкага халуя, надзеленага, аднак, уладай, яго запэцканы, са слядамі пальцаў блакнот, а таксама і сябе самога, Агееў паставіў у канцы нейкі кручок замест прозвішча і вывёў дату.

— Во і добра! — усміхнуўся Драздзенка. — Ты нам, а мы вам. У даўгу не застанемся. Толькі... Э-э, так не пойдзе. Фамілію пішы разборчыва. Ба-ра-ноў-скі! Во так. Цяпер другое дзела. Ну, а клічка? Якую клічку возьмеш?

— Якую яшчэ клічку?

— Ах ты, святая прастата! Не разумееш? Для канспірацыі, каб старонія не адгадалі. Ну, дык як назавесія?

Агееў паціснуў плячыма. Ён ужо кепска стаў цяміць — мабыць, за гэты ранак пачаў ператварацца ў ідыёта.

— Не панімаеш? Дурны? Скора паразумнееш. А пакуль што так і назавем: Непанялівы.

— Так, але... У чым я могу вам памагчы? — імкнучыся захаваць рэшткі спакою і здзюжыўшы дрыжыкі ў руках, сказаў Агееў. — Я тут нікога не ведаю, нідзе не бываю...

— Не мае значэння! — парыраваў Драздзенка, таропка запіхваючы блакнот у кішэнь сіняга фрэнча. — Ты шавец! У цябе будуць людзі. І яны будуць шукаць з табой сувязь.

— Хто — яны? — амаль шчыра здзівіўся Агееў.

— Бальшавікі, хто ж! Тыя, што з лесу. Цяпер яны ў лес перабазіраваліся. Во ты вечарком нам і стукнеш. Я буду наведвацца. Паняў?

— Але, разумееце...

Усё ў ягоным нутры пратэставала супраць гэтага здрадніцкага зняволення, вынікі якога было лёгка прадбачыць у будучым, але ён не знаходзіў слоў, каб адвесці бяду. Ды, мабыць, было ўжо і позна што-небудзь адводзіць. Блізка да пераносся пасаджаныя вочы Драздзенкі бязлітасна пранізвалі яго, бы імкнучыся пранікнуць у самую глыбіню яго растрывожаных думак.

— Што, дрэйфіш? Бальшавікоў баішся? Не дрэйф! У цябе абарона. Паліцыя ўсёй акругі. Эсдэ. Нямецкая армія. А бальшавікам усё роўна крышка. У самым хуткім часе.

— Але...

— Не але, а точна! Немцы акружаюць Москву. Да зімы вайна скончыцца.

— Да-а-а,— уздыхнуў Агееў, каб толькі парушыць гнятлівую паўзу ў гэтай не менш гнятлівой размове, і падумаў, што калі гэты чалавек не пакіне яго праз пяць хвілін, дык, мабыць, усё для абодвух і скончыцца на гэтай кухні. Ён ужо зірнуў у парог, дзе былі цяжкія рэчы — вілачнікі, качарга, ды згледзеў за рамай кухоннага акна белабрысую морду ўгодлівага паліца, які бесцырымонна заглядваў на кухню.

Драздзенка, аднак, хутка вымейся, паабяцаўшы неўзабаве наведацца, і нават зусім па-сяброўску патрос ягоную руку. Застаўшыся адзін, Агееў сеў на ўкананую пад клёнам лаўку і падумаў, што, здаецца, улез у гразь, з якой невядома як будзе вылезці. Праклятая рана, як яна звязала яго! Быў бы здаровы, ён бы цяпер апынуўся далёка ад гэтага злашчаснага мястэчка з яго паліцыяй, ад гэтага падонка з танкавых войск. Можа б, назаўжды лёг у сырную зямлю, затое ў яго было б чыстае сумленне і сумленнае імя, якое цяпер невядома як будзе адмыць ад фашысцкай гразі. Каторы раз ён з непрыязнью ўспомніў Малаковіча, які прапанаваў яму такі парагунак. Уратаваўся, называеца! Ад чаго толькі? Як бы гэта парагунак не стаў для яго горш за пагібел...

Мабыць, ён доўга прасядзеў пад клёнам, паныла перажываючы агідныя падзеі гэтага злашчаснага ранку. Ранак,

між тым, непрыкметна ператварыўся ў дзень, з-за дахаў суседніх дамоў выглянула і стала прыграваць сонца, хаця двор яшчэ ўвесь ляжаў у густым цяні ад дрэў. Бараноўская нідзе не паяўлялася, і ён падумаў, што, мабыць, яна паехала. Куды толькі? Але гэта яе справа, ён не меў німагчымасці, ні вялікага жадання ўлазіць у яе, відаць, таксама няпростыя клопаты — яму хапала ўласных. І калі на выхадзе з двара ціха паявілася дзяўчына ў вязаным зялёным жакете, ахоплены раздумнай самотай Агееў недаўменна зірнуў на яе, не разумеючы, што ад яго трэба.

— Во туфлі прынесла...

Толькі ўбачыўшы ў яе руках пару светла-бежавых туфляў, ён пазнаў сваю ўчараашнюю знаёмую і ўспомніў, кім ён нядаўна назваўся ў гэтym мястечку. Ён — шавец, і гэта накладвала на яго пэўныя абавязкі, якія, мяркуючы па ўсім, трэба было выконваць.

Яшчэ ўвесь растрывожаны апошнім падзеям, ён дашкандыбаў да альтанкі, моўчкі залез за стол. Ён нават не зірнуў на дзяўчыну, якая таксама моўчкі стаяла насупраць, і, усеўшыся на табурэтцы, працягнуў руку.

— Дайце, што там?

— Ды во, бачыце, трошкі прадралася...

Заклапочаны сваімі непрыемнасцямі, Агееў бегма азірнуў туфель: у наску каля падэшвы была невялічная дзірка, на якую трэба было накласці лапік. Ён пакорпаўся ў скрынцы айца Кірыла, знайшоў мяккі шматок скуры, з якога касым шавецкім нажом адкроў невялікі, з бярозавы лісцік, кавалак. Увесь гэты час дзяўчына стаяла насупраць, і ён сказаў:

— Ды вы сядайце. Зараз паспрабуем залапіць.

— З дапамогай шыла і нятоўтай дратвы ён прышываў лапік, а Марыя моўчкі сядзела побач, пільна назіраючы за яго працай. Праца, аднак, не дужа ладзілася, у вузкі насок туфлі пралазілі толькі два яго пальцы, якімі было нязручна ўхапіць іголку. Хутка ён балюча ўкалоўся, і Марыя сказала:

— Напарстак трэба.

— Які напарстак?

— Напарстак. З каторым жанчыны шыюць тоўстую тканіну.

Агееў з цікаўнасцю паглядзеў на яе лагодны, амаль не загарэлы твар з дробненъкімі завушнічкамі ў вушах і раптам

зразумеў, што яна нетутэйшая, зусім можа быць, як і ён, закінутая сюды жахлівымі шляхамі вайны.

— Даўно тут? — запытагаў ён ціха.

— Я? З чэрвеня. Ужо трэці месяц. А чаму вы пытаецца?

— Ды так. Бачу, нетутэйшая быццам.

— Ды і вы ж нетутэйшы. Адкуль пра мяне ведаецце?

— А адкуль вы ведаецце, што я нетутэйшы? — запытагаў ён, не паднімаючы галавы ад туфля.

— А мне Вера сказала. Тая, што ўчора са мной прыходзіла.

— Вера тутэйшая?

— Амаль тутэйшая,— уздыхнула Марыя, абцягваючы на каленях падол сарафаніка. — Настаўніца, у школе рабіла. А я з Мінска. Прыйехала на сваю галаву, а цяпер як выбрацца?

— Да родных прыйехала?

— Да сястры. Вера ж мая стрыечная сястра. Тут жыве ў бляхара Лукаша, вунь на суседніяй вуліцы. Мужа на вайну ўзялі, цяпер яна з двайма дзецьмі...

— Да, гэта нялёгка. У такі час ды з дзецьмі,— ціха сказаў Агеев, засяроджана калупаючыся ў туфлі. Ён хацеў зрабіць усё акуратна, але акуратна ў яго не атрымлівалася — сцяжкі выходзілі няроўныя, скура лапіка моршчылася, а галоўнае — прадзець у насок іголку было вельмі нязручна, і ён пакалоў усе пальцы. Марыя, мабыць, заўважыўшы тое, вінавата сказала:

— Кепска атрымліваецца? Нарабіла я вам клопату...

— Нічога, як-небудзь.

— Канечне, вы яшчэ толькі вучыщеся. Калі-небудзь і атрымаецца.

Ён з міжвольным здзіўленнем паглядзеў на дзяўчыну.

— Гэта чаму вы так думаеце?

— А што ж, хіба не відно? Які з вас шавец? Камандзір, напэўна...

Во табе і раз, падумаў Агеев з раптойнай непрыемнасцю ад тых яе слоў. Другі кліент запар сумняваеца ў яго шавецкім умельстве, з першага позірку бачыць у ім камандзіра — куды гэта варта? Трэба было штосыці прыдумаць, адпусciць даўжэйшую бараду, ці што? Ці ўдасканаліць гэтаяе праклятае рамяство, якое яму чамусыці нечакана трудна давалася.

— А ты ў Мінску чым займалася? — грубавата запыталаўся ён, трохі раззлаваўшы ад яе праніклівасці. Марыя, аднак, не пакрыўдзілася.

— Я ў педагогічным вучылася. Думала матэматыку выкладаць. Ды во, мабыць, не прыйдзеца,— сказала яна і нахмурыла светлыя броўкі.

— Нічога, як-небудзь. Галоўнае — спыніць яго,— сказаў ён даверліва, і яна горача падхапіла:

— Да? Вы так лічыцце? Кажуць, за Смаленскам ужо спынілі. Нейкі горад вызвалілі. А тут што робіцца!..

— Яўрэяў пабілі?

— Расстралялі ўсіх да аднаго. Спярша сказаў, у горад пагоняць, загадалі золата ўзяць, пярсцёнкі, грошы і на троє сутак прадуктаў. А саміх у той жа дзень у тарфяніках пастроўлялі. Нашто было браць прадукты?

— А каб не здагадаліся, куды гоняць,— сказаў ён, адразу зразумеўшы гэтую нямецкую хітрасць. Марыя здзівілася:

— Ой, як вы разгадалі! А я вось не магла. Усё думала: ну, яны ж не дурныя, рацыяналісты, усё ў іх прадумана да дробязей — нашто прадукты? Бо ўсё ж з забітymі пакідалі ў ямы.

— Дурное дзела няхітрае,— сказаў ён і, можа, упершыню за ранак уважліва паглядзеў на дзяўчыну. На яе далікатнымі твары паявіўся і прапаў выраз шчырага захаплення, у глыбіні шэрых, шырока раскрытых вачэй цямнела ся нейкае перажыванне, мабыць, ужо дасталося і ёй у гэтам мястэчку.

— Бацькі ёсць?

— Мама была. Семнаццатага чэрвеня паехала ў Стойрапаль. Не ведаю цяпер, ці паспела вярнуцца.

— Наўрад ці паспела.

— Не паспела. Хто думаў, што фронт так хутка адкощицца.

— Да, на фронце цяпер крывавая каша.

— А вас — на фронце? — кіўнула яна ў яго бок з раптоўнай цікаўнасцю ў позірку.

— Што — на фронце?

— Ну, параніла — на фронце?

— А адкуль ты ведаеш, што паранены?

— А з палкай. Учора бачыла. З вуліцы падглядзела.

— Во як! Ты ўжо і падглядваеш?

— Ды незнарок. Проста ішла па вуліцы, а вы — з палачкай. Так кульгалі, так кульгалі, што мне шкада вас зрабілася.

Агееў азадачана прамаўчаў. Сёння пасля ўсяго, што адбылося ў яго з гэтым начальнікам паліцыі, яму самому было шкада сябе, і нечаканае спачуванне Марыі амаль кранула яго.

— Нічога, нічога. Як-небудзь,— грубавата сущешыў ён дзяўчыну, але болей — самога сябе. Лапік ён ужо дашываў, на паношаныя абцасікі трэба было б набіць і набойкі, але ў яго не было чым набіць, і ён анучай старанна нацёр гладкія наскі туфляў.

— Ужо гатова? — узрадавалася Марыя і ўскочыла з лаўкі.

— Ой, як добра!

— Не надта добра,— прызнаўся ён, сапраўды мала задаволены сваёй працай, і ўсміхнуўся — упершыню за сённяшні дзень. — Можа, як-небудзь навучуся. Не пройдзе і месяца...

Стоячы насупраць і прыщіскаючы да грудзей адрамантаваныя туфлі, Марыя ціха сказала з прыкметным жалем у голасе:

— Напэўна, пакуль загоіцца рана?

— Іменна,— сказаў ён з націкам. — Пакуль загоіцца.

— А пасля?

— А пасля будзе відаць.

З нечаканым сумам у вачах яна перавяла позірк на вуліцу.

— Зайздрошчу вам. Калі б я ведала, куды... Ні дня б тут не засталася. Я б на фронт пайшла, я б іх забівала...

Гэта было ўжо сур'ёзна, і ён прамаўчаў. Штось зразумеўшы, яна змоўкла таксама, аднак не ідуучы з падворка і ўсё прыщіскаючы адрамантаваныя туфлі да маленъкіх, ледзьве прыкметных пад тоўстым жакетам грудзей.

— На фронце ёсць каму біць. А для вас і тут знайдзеца справа...

— Якая? — хуценъка запытала яна.

— А гэта трэба падумаць. Адпаведна аbstавіnam.

Яна яшчэ нядоўга пастаяла моўчкі, пра нешта думаючы ці, можа, чакаючы пачуць што ад яго. Але Агееў падумаў, што і так выдаў занадта, што яму трэба цяпер сцерагчыся, хто ведае,

ці не значыща і яе подпіс у блакноце начальніка паліцыі
Драздзенкі?

Напэуна, яна зразумела яго маўчанне па-свойму.

— Як вам заплаціць?

— А як хочаце. Можна хлебам ці бульбай. Ці яблыкамі.

— Ну, яблык у вас сваіх — вунь колькі!

— Тады пацалункам.

— Ну, скажаце!..

Трохі падумаўшы, яна без развітання павярнулася і выбегла на вуліцу. Ён яшчэ пасядзеў, яўна чакаючы яе. Вельмі хацелася яе бачыць, чуць яе то радасны, то сумны голас: чымсьці яна зачапіла яго панылую душу, нейкая душэўная еднасць стала паволі ды яўна збліжаць іх, гэтых дваіх розных людзей, воляю выпадку зведзеных разам. Калі праз чвэрць гадзіны Марыя вярнулася з туга накладзенай сеткай, твар яе ўжо без ценю нядайняй заклапочанаасці свяціўся лёгкай прыязнасцю, яна таропка стала класці на стол нейкія кавалкі і скруткі, загорнутыя ў клочча старых газет.

— Во, гэта вам за працу. Гэта — каб зажывалі раны...

Гэта варэнне, грыбы сушаныя...

— Нашто столькі! — запратэставаў ён. — Вы што на самай справе! За адзін лапік?..

— Во гэта масла. У цёткі ж каровы няма, дык спатрэбіцца...

— За адзін лапік! — ледзь не стагнаў Агееў.

— Не за лапік. За тое, што вы... Што вы ёсць такі...

Яна выклала ўсё на стол, на яго інструменты, і кінулася преч, радасна азадачыўшы яго сваёй мілай удзячнасцю за дробязнью, па сутнасці, паслугу. Але, мабыць, у гэтай паслуже яна бачыла штосьці большае, чым залаплены туфель, і гэтая яе абачлівасць міжволі адгукнулася ў ім зачаткам ціхай удзячнасці.

Нядоўга пасядзеўшы ў алтанцы, ён пашкандыбаў у застаронак і заняўся ранай, якая тупым болем увесь час непакоіла яго з ночы. Асабліва калі ён пачынаў хадзіць. Агееў разматаў абмяялу, са слядамі гнойных плям павязку, канец якой, аднак, надта прысох да раны, і ён аж спатнеў, пакуль з болем аддзіраў яго. На здзіўленне, аднак, пухліна пад каленам паменшала, балючыя тканкі абапал раны страцілі пухлаватую набрыніласць. Агееў выкінуў азызлыя лусты сала, падумаў, што

цяпер, можа, абыдзеца і так, туга абкруціў нагу старой павязкай, падклаўшы пад яе кавалак чыстай анучы. Далей трэба было перакусіць, ён даўно ўжо адчуваў згаладнеласць і выйшаў з хлява.

Каля ягонай алтанкі на лаўцы сядзела бабка ў цёмнай таўстай хусціне, з такім жа, як і ў яго, кійком у руках. Яна яўна чакала некага, і Агееў дашкандыбаў да яе ззаду.

— Вам каго, бабка?

Бабка нетаропка павярнулася, паўзіралася ў яго пільным позіркам старэчых, глыбока запалых вачэй.

— Мне во чаравічкі ўнучты... Каб пачыніць... Адна ўнучка засталася, ні бацькі, ні маткі. Дык сказалі, тут чыняць, у папоўскай хаце.

— Чыняць, ага. А што, чаравічкі дужа разбітыя?

— Ды разбітыя... Во! Новых жа няма, дзе я вазьму. Цяпер жа не купіш.

— Цяпер не купіш.

Ён узяў з яе рук звязаныя вузлаватымі шнуркамі дзіцячыя чаравічкі, надтга разбітыя, з дзіравымі падэшвамі і скрыўленымі заднікамі, з дзіркамі ў насках, і яму зрабілася сумна: як адрамантаваць іх? Але бабка, нібы прысуду, поўная ўвагі, чакала ягонага слова, і ён, уздыхнуўшы, не знайшоў сілы адмовіць.

— Ладна, як-небудзь зробім. Сёння пад вечар.

— Дзякую жа табе, сынок, дзякую. Я ж ў даўгу не застануся, аддзячу. Хай цябе бог ратуе...

Ён правёў бабку і вярнуўся ў алтанку. Трэба было брацца за працу, але хацелася есці і было агідна і боязна ў душы — усё ад таго ранішняга прыходу паліцыі. Што яна рыхтуе яму, тая подлая яго падпіска? Канечне ж, працаўца на іх ён не меў намеру, але балюча адчуваў, у якое ярмо трапіў і як трудна будзе выкручвацца ў ім, у гэтам фашысцкім ярме. Абавязкова трэба будзе папярэдзіць пра тое Волкава ці хоць бы Кісялкова, расказаць, у якую справу ўцягвае яго паліцыя, і сумесна рашыць, як яму быш. Тому што... Тому што гэты фальшывы сэнс ягонага становішча можа хутка вылезці бокам для гэтых людзей ды і ці мала яшчэ для каго, але перш — для яго самога. Ён выразна ўсведамляў усю складанасць свайго становішча, але што ён мог зрабіць? Хіба праклінаць вайну ці гэтага нягодніка Драздзенку. Але і праклінаючы яго, вайну і

сваю злашчансную долю, мабыць, прыйдзеца жыць і нешта рабіць у адпаведнасці з сваім сумленнем, абавязкамі камандзіра арміі, каторая цяпер сплывае крывёю на вялізным фронце ад поўначы да поўдня. Напэўна, тым, што цяпер пад Масквой ці Смаленскам, куды цяжэй, тысячамі кладуцца яны ў брацкія магілы — ці гожа яму наракаць на свой лёс? Трэба трываць і, пакуль ёсьць магчымасць, рабіць нейкую справу. Але толькі б не пашкодзіць сваім.

Таропка перакусіўшы на кухні, ён успомніў Бараноўскую і пашкадаваў, што ў такі час яе не было дома. Ён пачаў ужо прывыкаць да гэтай своеасаблівай жанчыны — свайгаспадыні, напэўна, у такой справе яна б яму штосыці паравала ці хоць бы паведаміла штосьць. Яна ж, як мясцовая жыхарка, ведала тут усіх і, здаецца, умела разбірацца ў людзях. А людзі яму, мабыць, хутка спатрэбяцца. Без людзей у ягонай справе — пагібель.

Рэшту таго дня ён патраціў на бабчыны чаравічкі і трохі прывёў іх да ладу. Для больш грунтоўнага рамонту патрэбны былі матэрыйялы — скура, падэшвы, якіх ён не меў, і думаў, што з такім мізэрным запасам ягоная рамонтная справа хутка ўтрапрэцца ў тупік. Чым тады ён будзе карміцца? Сядзець на ўтрыманні гаспадыні? Дажыўся бравы начбой Агееў, ці інжынер Бараноўскі Алег Кірылавіч. Ён зусім ужо стаў бытацца ў сваіх імёнах і не ведаў, якое з іх будзе для яго шчаслівейшым.

Бабка прыйшла надвячоркам, калі ён, паставіўшы на краі стала чаравічкі, сукаў на запас дратву — для новага рамонту. Але больш заказаў у яго не было, ніхто да яго не ішоў, і ён, назапасіўшы драгвы, збіраўся вылазіць з-за стала. Мацаючы кіёчкам дарогу, бабка, нібы сляпая, збочыла з вуліцы і спынілася перад алтанкай.

— Во, бабка, гатовы.

— Гатовы? Дзякую табе, галубок, дзякую божаньку. Во за труды твае з беднай бабы.

Яна беражна паклала на ражок стала складзены амаль да памеру паштовае маркі рубель і ўзяла чаравічкі.

— Хай носіць на здароўе, — сказаў Агееў.

— Ой дзякую жа табе! Хай бог дасць здароўечка...

Усё мармычучы словы падзякі яму і богу, яна выйшла на вуліцу, і Агееў узяў са стала рубель, разгарнуў яго. Во і яго

першы грашовы заробак, падумаў ён іранічна. Калі так справа пойдзе і далей, прыйдзецца трymаць зубы на паліцы. Яму наўрад ці яны спатрэбяцца.

Той дзень ён нічога не рабіў болей, нават не паеў у полудзень, хаця перад ім на стале ляжалі прынесенія Марыяй гасцінцы, да якіх ён зредзьчасу вяртаяўся ў думках. Ён прасядзеў на кухні да вечара, усё пазіраючы ў акно — ці не завітае хто ў двор. Сам ён не хацеў лішні раз без патрэбы выгыркацца на людзі: заказчыкі яго не надта цікавілі — будуць дык будуць, а не, дык, можа, і лепей. У яго быў клопат больш пільны — ён чакаў каго — небудзь з лесу, ад Волкава ці Кісякова, яму трэба было паведаміць пра новы паварот у ягоным лёсе. Але, як назло, да вечара ў двары ніхто не з'явіўся, не з'явіўся і ўвечары.

Калі ўжо цалкам сцямнелася і над мястэчкам усталявалася нач, ён паблукаў па двары ў цемры, паслухаў і маркотна патупаў у свой застаронак.

Раздзел чацверты

З самага ранку Агеёў сядзеў ля палаткі і чакаў.

Учора ўвечары яго ўсё ж даняло сэрца, і, як толькі трошкі палегчала, ён схадзіў у пасёлак і даў тэлеграму сыну, каб той прыехаў. Ён даўно ўжо не званіў у Мінск і не ведаў, ці застане тэлеграма сына, які часта адлучаўся ў камандзіроўкі — у Москву, на Ўрал, у Закаўказзе; працуучы ў праектным інстытуце, той быў звязаны з радам прадпрыемстваў па ўсёй краіне. І вось Агеёў чакаў, цярплю і самога, бо стала відаць, што праца ў кар'еры — не для яго і, каб неяк давяршыць гэтую задоўжаную справу, яму трэба падмога.

З раніцы ён чакаў ля палаткі, але калі ў поўдзень стала прыпякаць сонца, узяўшы вядро, перайшоў у цень пад агароджай могілак. Тут было не так горача, уздоўж невысокай, па грудзі чалавеку, каменнай сцяны часам павяваў ветрык, ціхен'ка шумела лісце таполяў угары, і наогул было добра ў спакоі, калі б толькі лепш працавала сэрца. Але сэрца працавала па-ранейшаму кепска. Прыступы арытміі з невялікімі прамежкамі адбіralі сілу, часам выклікаючы страх смерці, і ён палохаўся ад думкі, што можа не дачакацца сына і наогул нічога не дачакацца. Так мінула багата часу, сонца павярнула на захад, шырокі з раніцы цень ад дрэў звузіўся да няроўнай паласы пад сцяной, і ён ужо думаў, што прыйдзецца перрабірацца адсюль, калі на дарогу з-за могілак выскочыць «жыгулёнак» — чырвоны, нібы вугольчык з жару, трэцій мадэлі выпускса. Агеёў адразу пазнаў машыну і, спалохаўшыся, што яна праскочыць далей, замахаў рукой. Машына прыгармазіла, быццам нават спынілася, а затым круга павярнула на пагорак і падкаціла да ягонай палаткі.

— Баця!

Сын быў вялікі, барадаты, як і належыць сучасным маладым мужчынам, ён далікатна абняў паўнаватае, неяк ненетуральна абмяклэ цела бацькі, паляпаў яго па плячах.

— Ну, што ты? Ну, як? Прыціснула, ага?

— Нічога, нічога,— сказаў Агеёў. — Знаеш, так вось... Дзякую, Аркадзь, што прыехаў.

— Атрымаў тэлеграму, якраз з Худзяковым сядзелі. Ну, кажа, едзь. Два дні назад квартальну справа здалі, так што...

— Ну, дзякуй...

— А я думаў, што ты ў гасцініцы. Прыехаў, кажуць: не значыцца,— ажыўлена расказваў сын, памахваючы ланцужком ад ключа. — А ты, значыць, на свежае паветра перабраўся? Ці выселілі?

— Не, чаму? Проста бліжэй... — сказаў Агееў і змоўк: пра сваю працу ў гэтам пасёлку ён нічога не расказваў сыну, проста сказаў неяк па тэлефоне, што затрымліваецца, ёсьць старыя, з вайны, справы. Сын ведаў, што ў сорак першым ён нядоўга жыў тут, удзельнічаў у падполі.

— Хіба адсюль бліжэй? — здзівіўся Аркадзь і павярнуўся да бацькі — рослы, шыракаплечы, у імпартнай, на кнопках, кашулі з кішанямі на грудзях і выщертых да белых плям джынсах, якія туга сядзелі на яго худым задзе. — Можа, кіламетр ад цэнтра.

— Ну, каму як,— няпэўна сказаў Агееў. Сэрца яго білася трохі часцей, па-ранейшаму, аднак, са збоем рытму, але цяпер ён не зважаў на сэрца, не прыслухоўваўся да сябе. Ён думаў, чым частаваць сына, які, напэўна, згладнеў у дарозе, ды той адразу ступіў да машыны.

— Я тут табе адно лякарства дастаў. Імпартнае. Выдатна памагае пры сардэчнай недастатковасці.

Выхапіўшы з салона маленкую скураную сумачку з пятлёні — ручкай, ён расшпіліў маланку.

— Вось: дзі-гак-сін. Учора ў Ермалаева дастаў. Спецыяльна для цябе.

— Ну, дзякуй,— сказаў Агееў, беручы невялікую каробачку з сінім лацінскім надпісам. — Калі паможа.

— Паможа, паможа! Наш дырэктар толькі ім і ратуеца. Выдатнае лякарства. І яшчэ што-нішто паесці. Думаю, ты тут не галадаеш, канечне, не сельскіх харчах, ды ўсё ж...

Ён расчыніў багажнік і пачаў вымаць з яго глыбіні акуратныя магазінныя скруткі, кулькі і пакеты, бохан чорнага барадзінскага хлеба; падкінуў угару і спрыгна падхапіў бутэльку грузінскага каньяку з сіняй наклейкай.

— Гэта не трэба,— сказаў Агееў.

— Нічога, спатрэбіцца. Я пытаўся, сказаі, каньячок табе можна. Для расшырэння сасудаў.

Што ж, мабыць, самая пара была перакусіць, і, каб не сядзець на сонцы, яны перайшлі пад сцяну — у засень. Праўда,

сын неўпрыкмет паморшчыўся, мабыць, ад такога суседства, але перанёс туды два невялікія складаныя крэслы з машыны, хутка раскінуў дзюоралевыя ножкі партатыўнага століка, які на такі выпадак вазіў у машыне. Агееў прынёс з палаткі свой палаўнічы нож, тэрмас, у якім яшчэ штосьці пляскалася, і яны прыселі па абодва бакі століка, адзін перад адным.

— Ну, дык вып'ем трохі? — запытаўся сын, выкалуپваючы пальцамі капронавы корак.

— Не, не буду.

— А я, знаеш, вып'ю. Сёння за руль болей не сяду. Уездзіўся.

— Выпі, што ж,— сказаў бацька.

— Для расслабкі нерваў. Дык за цябе, баця! — падняў ён да паловы наліты пластмасавы каўпачок, і Агееў кіўнуў галавой. Сын асабліва не захапляўся алкаголем, і ў гэтym сэнсе бацька мог быць спакойны.

Відаць, згаладаўшыся за доўгую дарогу, ён выпіў і з зайдзросным апетытам закусваў вэнджанай грудзінкай і сырам, накладваючы вось такі, з дзіцячых гадоў звыклы для сябе бутэрброд, і Агееў прыпомніў, што яны з маці не мелі вялікага клопату з кармленнем сына — той еў усё і заўжды, будучы, як і бацька, зусім непатрабавальным да ежы. Наогул, пакуль жыў з бацькамі, клопату з ім было няшмат: добра скончыў школу і з першай спробы паступіў у інстытут — не спатрэбілася нікай падстрахойкі, някепска вучыўся, цяпер працуе над кандыдацкай — разумны, энергічны спецыяліст, някепскі знаўца сваёй справы. Хіба што ў сямейным жыцці не пашэнціла адразу, год таму развёўся, пакінуўшы малое дзіця ў жонкі.

— Як унучак? — успомніўшы аб tym, запытаўся Агееў.

— Расце, што яму. На tym тъдні бачыў... У двары. Праўда, усяго хвіліну, не было часу.

— А Света?

— Што Света? Якая мая справа,— паўзіраўся ўбок Аркадзь і перавёў размову на іншае: — Ну, а як ты? Дабіў свае справы?

— Не, не дабіў,— сказаў Агееў, уздыхнуўшы, і паглядзеў удалячынъ на патанулыя ў садках дамы за дарогай. У адным з двароў былі расчынены веснічкі, і таўстая жанчына заганяла ў

іх гагаткую чараду гусей з велічным гусаком наперадзе. У гэтай жанчыне ён лёгка пазнаў Казлову.

— Слухай, во не разумею,— сказаў сын. — Якая тут у цябе справа? Расследаванне якое? Што ў цябе тут здарылася, у вайну?

— Ды штосыці здарылася,— няпэўна сказаў Агееў.

— Помніцца, ты нешта рассказваў. Маці казала, быццам цябе расстрэльвалі. Гэтатут хіба?

— Тут,— сказаў ён, зірнуўшы ў ажыўлены ад выпітага ці, можа, ад цікаўнасці сынаў твар, і сціх, чакаючы новых пытанняў, адказаць на якія не быў гатовы. Сын, аднак, кінуўшы вакол хуткім позіркам, спыніў яго на стале.

— Я сабе яшчэ трошкі пляснэ. Калі ты не супраць?

— Я не супраць.

Ён і яшчэ трохі выпіў, пасля ўзяўся закусваць, а Агееў наліў з тэрмаса цеплаватага чаю, роздумна памяшаў лыжкай у кварце.

— Во на гэтым абрыве,— чамусь дрыготкім голасам сказаў ён, кінуўшы ў бок кар'ера.

— Як?

Здаецца, гэта здзівіла сына, які, папярхнуўшыся, з кавалкам хлеба ў руцэ ўскочыў з крэсла і выцяг шыю.

— У гэтай яме?

— У гэтай.

Сын пабег да абрыву, а Агееў застаўся сядзець з квартай щёплага чаю і на ўстрывожаны голас сына ціха сказаў:

— На тым самым месцы.

Хвіліну разгублена пастаяўшы над кар'ерам, Аркадзь энергічным крокам вярнуўся да бацькі.

— Гэта ты капаеш?

— Я.

— Навошта?

— Ну, разумееш, хачу знайсці некаторыя сляды. Што-нішто рэканструяваць. Таму што не ўсё зразумела ў гэтай гісторыі з расстрэлам.

— А што незразумела?

— Ну, хаця б тое — колькі тут расстраляна.

— А нашто табе гэта? Ты што — следчы па асабліва важных справах?

Агееў марудна ўзняў галаву, узіраючыся ў нечакана пасуравелы твар яго дваццацівасьмігадовага сына. Гэтая суровасць скіраванага да бацькі пагляду магла б абурыць Агеева, але ўсё ж ён адчуў, што сын не ад злосці, а з прычыны неспакою за бацьку, за яго здароўе.

— Я — для сябе,— сказаў ён пасля паўзы. — Для ачысткі сумлення.

— А, сумлення... Тады іншай справа,— стрымана сказаў Аркадзь, сядаючы на нізкае крэсла. Жуючы бутэрброд, ён хвіліну напружана згадваў нешта. — Вось часам думаю: многа ўсё ж вы нахамуталі з гэтай вайнай,— холадна сказаў ён.

— Гэта чаму — нахамуталі?

— А во ўсё капаецце, шукаеце, разбіраецеся. Пішаце яшчэ. Некаторыя сорак гадоў ваююць, спыніцца не могуць.

— Значыцца, ёсць прычыны.

— Прыйчыны! А жыць калі будзеце? У другім сваім жыцці, пра якое тыбецкія мудрацы пішуць?

— Другога жыцця не будзе.

— Вось іменна. Ды і гэтае дай бог пражыць па-людску. Калі ядзерны грыб не паставіць крапку на ўсім.

Сын папракаў, амаль выгаворваў, не так словам, як тонам, якім былі вымаўлены тыя слова. Менавіта ў ягоным тоне Агееву пачулася штосыці знаёмае, што ён не ўпершыню чуў, хаця, можа, і не заўсёды адказваў на тое. Аднак цяпер гэта яго пачыналася злаваць.

— Ну, во скажы мне,— трохі з намаганнем, каб гаварыць спакайней, пачаў ён. — Што значыць, па-твойму, жыць ці дажыць па-людску? Зрабіць кар'еру? Атрымаць ступень? Заслужыць прэміі? З'ездіць у загранку?

— Ну, бог з табой, чаму ты так думаеш? Не ўскладняць жыццё псеўдапроблемамі, так я думаю. У нашым жыцці рэальных проблем процьма...

— Гэта якіх проблем?

— А то сам не ведаеш?! Ці мала ў вас у інстытуце было проблем? Успомні, калі забыўся. Ды і ў жыцці, у быце. Вунь ехаў, нідзе заправіцца не мог. То для дзяржтранспарту, то па талонах. А талоны немаведама дзе. Кажуць, у горадзе.

— Праблема гаручага — глабальная проблема.

— Ды ніякая яна не глабальная. Якія ў нас пры такіх запасах нафты могуць быць праблемы з гаручым? Безгаловая

арганізацыя, во што! Пралікі планавання. І гэта ў эпоху НТР, калі ўсё на камп'ютэрах лічаць.

— Справа не ў камп'ютэрах...

— Не ў камп'ютэрах, вядома. Для таго, каб ведаць, колькі трэба паветраных фільтраў для «жыгулёўскага» парка, не трэба лічыць на камп'ютэрах апошняга пакалення. Да статкова пасадзіць цёю Машу з арыфмометрам. А то вунь аўтапарк падвоіўся, а фільтр пяць гадоў замяніць немагчыма. Мусіць, справа ў тых, хто лічыць.

— Вось іменна. А лічаць людзі. Значыць, праблема ў людзях. Чалавечая праблема. Вунь яшчэ адна «праблема» ідзе,— сказаў Агееў, зірнуўшы па-над галавой сына. — Давай сюды, Сямён!

На дарозе з-за могілак паявіўся ў сваёй жоўтай безрукаўцы Сямён, які, мабыць, згледзеўшы, што Агееў тут не адзін, запаволіў крок, ці не мяркуючы павярнуць назад. Агееву тым часам расхацелася прадаўжаць пачатую размову з сынам, і ён амаль узрадаваўся нечаканаму прыходу новага гостя.

— Здрасце,— падышоўшы, ветліва павітаўся Сямён, звяртаючыся да Аркадзя.

— Гэта мой сын,— кіўнуў Агееў. — А гэта Сямён Сямёнаў, ветэрэн, як бачыш. Во цяпер мы і пагамонім. Вазьмі там вядзерца і сядай. Самы раз будзеш.

Для прыліку трохі пататайшыся, Сямён перакуліў вядзерца і прысёў збоч ад стала. Ценю там ужо не было, і руды, маршчыністы твар яго хутка пакрыўся дробнымі краплямі поту, але ён не выціраў яго, звыкла трываючы санцапёк.

— Бацьку праведаць, так сказаць? Гэта добра, гэта бацьку заўжды прыемна,— загаварыў ён, азіраючы стол, і затрымаўся паглядам на бутэльцы.

— Во, налі госцю,— сказаў Агееў. — Мабыць жа, не адмовішся, як я, напрыклад?

Сямён знарок паморшчыўся.

— Мы тут болей да віна прывыклі.

— А чаму іменна да віна? — запытаўся Агееў— малодшы, наліваючы каўпачок. — Што дзешавей, напэўна?

— Не— а. Што болей вып'еш,— заўсіміхаўся Сямён.

— Гэта рэзон! — адобрыў Аркадзь. — Ну, выпіце!

— А вы?

— А я ўжо ўсё. Выпіў, болей не п'ю.

— Дык аднаму неяк нязручна..

Закарузлымі пальцамі правай рукі Сямён няспрыгна падабраў з паперкі скрылёк грудзінкі, уладкаваў яе на кавалак хлеба, пакрахтаў. Спаважна і нетаропка ён рыхтаваўся да самага важнага ў гэтым пачастунку, прымерваўся, уздыхаў. Агееў амаль з дзіцячай любасцю сачыў за яго свяшчэннадзействам, яўным захапленнем, якое адбілася на яго прасветленым зараз твары, загарэлым ілбе з белымі дугамі зліняльных за лета броваў. Нарэшце, закінуўшы галаву, Сямён важна выпіў — худы кадык на яго доўгай, зморшчанай шыі саўгануўся знізу ўгару і апусціўся.

— Харашо, аднак жа!..

— Закусвайце чым ёсць.

— Дзякую.

— Дзякуем ліманад закусваюць,— трохі павучальна заўважыў Аркадзь, і бацька зноў злавіў у яго тоне непрыемную ганарыстую нотку, якая нядаўна стала раздражняць яго ў харктары сына.

— Сямёнаў сапраўдны трудзяга вайны,— сказаў ён, звяртаючыся да сына. — У разведцы ваяваў. Май гэта на ўвазе.

— Разведчык — цяпер герой! Разведчыкаў паважаюць. Шцірліц і так далей,— тут жа падхапіў Аркадзь.

— Не Шцірліц! — павысіў голас Агееў. — Вайсковы разведчык. І гэта, будзь упэўнены, болей, чым Шцірліц.

Сын хлёсткім ударам забіў капронавы корак у рыльца бутэлькі.

— Канечне, канечне.

— Ветэран, інвалід і так далей,— ужо раздражнёна сказаў Агееў. — Не выгадваў, як некаторыя. Тыя, што на печы адседжваліся. Ці адразу пабеглі ў паліцью.

Сямён спакойна слухаў трохі нервовую размову Агееўых, пабліскваючы металічнымі зубамі, нетаропка жаваў закуску. Выбраўшы прыдатны момант, разважна сказаў:

— Але не ўсе і ў паліцью ішлі па сваёй ахвоце. Былі і такія, што па прымусу. Каторых заставілі. Або па глупасці...

— Як можна па глупасці? На такую справу — і па глупасці? — здзівіўся Аркадзь.

— А здаралася. Як я, напрыклад.

— А вы што — і ў паліцыі былі? — здзівіўся Агееў-малодшы. Агееў-старэйшы недаўменна ўставіўся ў Сямёна, а той як ні ў чым не бывала спакойна дажаваў закусь.

— Быў. Дзе я толькі не быў! У паліцыі, у парцізанах. У палоне быў. І ў арміі. Да Віслы дайшоў і вось,— ён сутаргава варухнуў кульцёй. — Шчытгай, на тым свеце пабыў. Ды я рассказваў...

Аркадзь перавёў недаўменны пагляд на бацьку, але той зрабіў выгляд, што не заўважае ягонага пагляду, і сядзеў раздражнёны і пахмурны. Такога абароту ў іхняй размове ён не прадбачыў.

— Я пра ўсё рассказываю. А што? Падумаеш, сакрэт! Знаеш, налі ты мне яшчэ трохі... А то... Малюпашка такая...

— Гэта калі ласка.

Аркадзь з гатоўнасцю адкаркаваў бутэльку і наліў поўны, па берагі, каўпачок. На гэты раз Сямён выпіў залпам і, не закусваючы, дастаў з кінэні, як заўжды, пакамечаны пачак «Прымы».

— Гэта ўпачатку, мабыць? У сорак першым? — насуплена запытгаўся Агееў.

— У сорак другім, вясной.

— У сорак другім болей у партызаны ішлі. Масавы прыход пасля зімы. Па чорнай трапе.

— Во, па чорнай трапе. Мы з Віцькам Бекешам тожа так саабразілі. Зіму пракантаваліся на печы, а вясной сцямілі: трэба ў лес. Тым больш пра парцізан ужо загаварылі. Праўда, далекавата яны ад нас паявіліся — у Сіняўскім лесе, і я кажу Віцьку: чакай, узарэм гарод і рванём. Ён: «Не, цягнуць нельга, сябе ж пакараем, кожны дзень важны». Ну, ведама, пабрахаліся, і ён ранічкай ірвануў адзін. Я б, ведаецце, таксама пайшоў, але маці шкада было: што яна без гарода, старуха, чым пракорміцца? Карову зімой забралі, каня не вярнулі, празявала мамаша, пакуль я ў палоне загібаўся аж у Белай Падлясці, можа, чулі — агромністы шталаг быў. Увесені адтуль уцёк. Уцякло многа, а мала ўцалела, немцы сабакамі пацкавалі, пастролялі. Мне ж пащенціла: на пакроў прывалокся дадому — галодны, вашывы, увесь у скулі ад прастуды. Зноў жа, дызенцерью падхапіў. А дома што? Маці старая ў сцюдзёнай хаце — ні хлеба, ні дроў, ні бульбіны. Ледзьве неяк да вясны дацягнулі, ад хваробы аклямайся — трэба зноў ісці біць ворага.

Біць яно, канечне, патрэбна, злосці ў мяне на іх да вушэй, але і маці шкада.

— А што, дома болей нікога не заставалася? — запытагаўся Агееў, які пачаў ужо ўслухоўвацца ў Сямёнаў расказ.

— Апроч мяне была ў маці яшчэ дачка, мая сястра старшая. Замужам у суседнім раёне. Але ў сястры чацвёра дзяцей, мужа забілі ў першыя дні акупацыі, са свёкрам жыве. Ну, як туды маці? Сядзіць у сваёй хаце старая.

Дык вось гэты Бекеш напакаваў сідар і падаўся з сяла. Я застаўся, укалываю на гародзе, бульбу саджаю. Аж дні праз тры вяртаецца мой дружбак: парцізаны назад адправілі. Зброя трэба! Без зброі не прымаюць. А дзе возьмеш зброю? Гэта там, дзе ішлі баі, яе процыма на полі засталося, а ў нашай мясцовасці ніякіх баёў не было, фронт стараной прайшоў, нічога нідзе не знайдзеш. З чым ісці ў парцізаны?

А трэба вам сказаць, тут другая бяда насела — у мястэчку гарнізон устанавілі, паліцыю набіраюць. Ну, канечне, добраахвотнікаў, каторыя на Савецкую ўласць зуб мелі, тых усіх падабралі, і — мала. Сталі браць розных. Прысылаюць павестку з'явіцца — і забіраюць. Добра, калі хто можа адмовіцца, ну, інвалід, хворы, даведку мае. Я таксама даведку меў, што дызенцерыя, але даведцы той паўгода ўжо споўнілася. Праўда, падпраўляў раз і другі, ужо дзірка на тым самым месцы, дзе чысло, трэці раз падправіць ужо няма як. Худое дзела! І вось неяк пад вечар сышліся мы з Бекешам за лазняй, рашаем: як быць? А трэба сказаць вам, Бекеш гэты быў хлопец граматны, дзевяць класаў скончыў, але малады, гарачы і дужа перажываў ту ю няўдачу з парцізанамі. Вось ён і кажа: «А што, калі запішамся ў паліцыю? Дадуць віントоўкі — і ў Сіняўскі лес!» Думаю, можа, і правільна! А то даседзішся, што сілай возьмуць ці яшчэ лепш — застрэляць. Боязна, канечне, і пагана неяк, але што зробіш? Ужо горш, мабыць, не будзе, чым у тым шталагу пад Белай Падляскай. Усё ж у паліцыі ўжо знаёмыя аб'явіліся — каторых узялі, каторыя самі пайшли. Канечне, служыць ім мы не будзем, нам абы віントоўкі займець.

Ну вось, узараў я гарод, пасадзіў бульбу, думаю: заб'юць, дык маці хоць на першым часе будзе як перабіцца. Намякнуў старой, а тая плакаць: «Лепш бы ты,— кажа,— на вайне ўлетку пагіб, чым цяпер у паліцыю ісці». — «Нічога, мамаша,— кажу. — Я ім паслужу. Я ў парцізаны перабягну, мне б толькі зброю

займечь». Ну, трохі супакоіў старую, і ранічкай мы з Бекешам падаліся ў мястечка.

Я ўжо казаў, што там знаёмыя былі, двое з нашай вёскі, з мястечка некалькі. Скажу вам — розныя людзі. Каторыя сволачы, а каторыя і нішто, толькі застрашаныя, асабліва сямейныя. Куды ім? Калі што — немцы дзяцей пахапаюць, баб, пакараюць люта. Ну, паслалі нас з Бекешам у трэці ўзвод, пачалі муштраваць на пляцу — страйвой, прывітанню, як у арміі. Формы яшчэ не было, у сваім хадзілі, хто ў чым. Я ў гімнасцёры, шэрым шыняльку, ботах кірзавых. Вінтовак пакуль на давалі, усё без зброі мурыжылі. Паліцыя ў школе размяшчалася, цагляная будыніна такая на адзін паверх у цэнтры мястечка, ля мосціка. Начальнікам быў звер адзін, хадзіў увесь у рамянях, з маўзерам на баку, лютаваў — не дай бог. Калі якое падазрэнне ці парушэнне — біў кулаком у морду, а то перадаваў у эсдэ на станцыю, там нямецкі гарнізон асталяваўся. Два ўзводы, каторыя ўжо ўзброеныя былі, часта па трывозе паднімалі — то на арышты, аблавы, то процы патцісан. І вось неяк раз — у маі гэта было, ужо лес распусціўся — ноччу трывога! Усе высыпалі строіцца, а я ў нарадзе днявальным стаяў. Гэты раз усіх пагналі на падводах і вярхамі, недзе парцізаны напалі, на выручку, значыць, сваіх. І трэці ўзвод тожа пагналі, толькі два хворыя засталіся і троє нас з нарада. Як усе вымеліся, я казарму падмёў, стаю ля тумбачкі ў калідоры, другі днявальны толькі змяніўся, закімарыў пад шынялем на нарах. А дзяжурны, старшы паліцэйскі Сурвіла, з вінтоўкай на ганку ходзіць. З усіх настолькі ён са зброяй. Вось, думаю, лёг бы і ён адпачыць, я б яго вінтовачкай і разжыўся б. Але не кладзецца, зараза. Пад ранак на світанні чуем — страляніна за лесам у баку Слабады, густая такая страляніна ўсчалася, можа, з гадзіну доўжылася. Сурвіла гэты нервуецца — то ў калідор увойдзе, то выйдзе — бацца, сволач, каб парцізаны не налящелі. Падлюга быў добры, раней у РДК гаспадарыў, рашка — во, плечы — во, дужы, сабака, а баягуз. Бачу, мандражэ ваўсю яго водзіць. Злосць мяне бярэ, але выгляду не падаю, стаю ў калідоры. На рамяні ў мяне штык, звычайны трохграннік, ад нашай драгункі. Канечне, гэта не зброя, з такім у парцізаны не прымуць. А дзе ўзяць лепшую? Усё думаю аб tym, ламаю галаву.

І вось толькі развіднела, вяртаюцца з аперацыі, спярша конныя, а пасля на падводах, параненых прывезлі чалавек пяць і двое забітых. На палатках нясуть у казарму. Гляджу — і раптам ледзь не закрычаў ля тумбачкі — Бекеш! Галаву звесіў, лоб белы, у валасах кроў. Не так многа крыві, ад кулі, а ўсё! Забіты. Вось табе і раздабыў зброю. Нават у руках не патрымаў, пры возе быў, коней пільнаваў. Сляпы ён, ваенны лёс, нічарта не выбірае. Каго папала косіць, часцей добрых людзей, а свалату якую не зачэпіць і куля.

Значыць, згрузілі забітых, паклалі парапеных, і два паліцаі пад рукі вядуць яшчэ аднаго. Тожа парапены ў нагу, нага трохі перавязана, без бота, скача на адной. Гляджу, быццам не наш, у паліцыі такога не было. Пытгаюся ў Чарняўскага, паліцая з мястэчка, з якім некалі разам у школе вучыліся, кажа: парцізан, парапеным падабралі. Малады такі, у чорнай кубанцы, пахожа, камандзір нейкі з лесу.

Павалаклі яго ў канцылярыю на допыт, а канцылярыя якраз насупраць, праз два крокі ад мяне, я стаю ля тумбачкі і ўсё чую, як там яго мардасяць. Начальнік з маўзерам, ад эсдэ нейкі граміла ў жоўтых ботах, некалькі паліцаяў. Спярша яго па-доброму, але, відаць, не хоча гаварыць парцізан, дык крычаць сталі. Ну, і дубасіць. Ён таксама крычыць і лаецца. Але ўсё ж нешта і скажа. Чую, прозвішча сваё назваў, а яны ўсё пра Сіняўскі лес дабіваюцца. Пачалі болей дубасіць. Во ён ужо і самлеў, выбеглі па ваду, адділі. І зноў біць. Пасля перапынак. І зноў. Гэты допыт, мабыць, гадзіны са тры цягнуўся, мяне ўжо змянілі ля тумбачкі. Толькі прылёг, Сурвіла будзіць. Кажа: «Запрагай цялегу, паедзем на заданне». — «Куды?» — пытгаюся. «На станцыю, палоннага бандзіта павязём, немцы трэбуюць». Надта мне не спадабалася гэтае заданне: па-першае, парцізана немцам аддаць — гэта ж для яго пэўная смерць; па-другое, я зноў без зброі застаюся. Кажу: «Няхай вінтоўку якую дадуць, як мяне з голымі рукамі ехаць?» Кажа Сурвіла: «Не трусь, я са зброяй. Калі пабяжыць. Ды і не пабяжыць ён, ледзьве дыхае».

Ну, запрог я коней, вынеслі на цялегу парцізана, паклалі на саломе. Гляджу, і праўда, ледзьве жывы, так адматузілі. Твар увесь у крыві, на свет божы адным толькі вокам глядзіць. «Куды вы мяне везяце?» — пытгаецца. А Сурвіла яму: «Ці не ўсё роўна табе, бандзіцкая морда! Вот шлённем на мосце — і ў ваду». Парцізан лаецца, мацюгае і паліцыю і Гітлера. У мяне на душы

пагана, думаю: няўжо і я свае руکі да ягонай пагібелі прыкладу? А што зробіш? Не адмовішся ж. Тыя, што наччу па трывозе ездзілі, цяпер паклаліся, будуць спаць да абеду, а нам, значыцца, такое дзела...

Выехалі з мястэчка, бальшаком кацім. Парцізан, не зважаючы, што паранены і скалечаны, дык яшчэ і звязаны па руках, а да здаровай нагі вяроўка прапушчана. Я сяджу ў перадку з лейцамі, Сурвіла ззаду, назірае за абодвумя. Бальшаком наступрах праехалі дзве падводы, прайшлі тры бабы з кашолкамі. А так пуставата. І тут пачалі ў мяне розныя мыслі паяўляцца. Стой я прыгляджацца да меснасці. Станцыя гэтая была вярсты праз чатыры, дарога ўвесь час палявая, але ў адным месцы, за мастком, пачыналіся кусцікі, а ў тых кусціках развілачка такая малапрыкметная: бальшак на станцыю, а бакавая дарожка цераз лужок — прама ў дзярэйню Смаляны каля хваёвага бору. Думаю, вось бы туды павярнуць. Але як павернеш, калі гэта жывадзёр ззаду, у руках віントоўка. Калі што, хутка кулю між лапатак палучыш.

І ўсё ж я наважыўся. Як уехалі ў гэтае кустоўе, я і кажу Сурвілу: «Слыши, вазьмі лейцы, а я на мінукту. Жывот нештага...» Ён падумаў, азірнуўся, ды, праўда, злез, перайшоў к перадку, узяў лейцы. Перад тым, канечне, віントоўку закінуў за плячо, а мне толькі гэта і патрэбна. Выхапіў я штык з-за дзягі і, бы дзіку, ззаду яму пад лапатку. Толькі застагнуў, як кабан, ды і асеў мне пад ногі. Я за віントоўку, сабе на плячо, яго за ногі ды ў канаву. Пасля сам у цялегу ды па конях! Коні някепскія былі, як урэзаў ім, як ірванулі цераз лужок! Парцізан спярша аж заенчыў, запрасіўся нават, а пасля сцяміў, відаць, у чым справа, і змоўк. А затым і падказаў, куды ехаць. «У Качаны,— кажа,— да кавала. Там скажуць». Я і прымчаў яго ў Качаны, там перахавалі, пераначавалі ў стажку, а назаўтра з атрада прыехалі. Адразу чацвёра конных, і мой парцізан кажа: «Вось ён мяне спас, рабяты. Спасіба, паліцай». Аказваецца, парцізан гэты не радавы быў, а начшаба атрада. Во якая штука, думаю. Аднак жа і пашанцавала мне. Толькі вось Бекеша шкада...

Прызначылі мяне пакуль што ў рэзерв. Прыйгледзеўся я, што тут за людзі. Аказваецца, і тут ёсьць знаёмыя. Каторыя з раёна, мяне не надта ведаюць — што я, да вайны ў брыгадзе рабіў, малады быў. Пасля служыў дзяйсквіцельную на ДВК.

Затое я іх помню. Загадчык райза наш, начальнік міліцьї. А раз каля кухні гляджу — настаўнік з mestачковай школы Багіраў, нас у чацвёртым класе вучыў. Пастарэў толькі, амаль увесь сівы стаў. Але — камандзір атрада.

Пачалася мая парцізанская жызня, і пачалося ўродзе някепска. Мяне хоць і няшмат хто ведаў, але заўважылі адразу — як жа, начальніка штаба ад гібелі спас. Праўда, некаторыя і касіліся: з паліцы ўсё ж, як бы падасланым не аказаўся.

— Ну, гэта вам паshanцавала сапрауды,— сказаў Аркадзь. — Што трапіў начальнік штаба. Як у кіно. А калі б радавы, напрыклад. Ці па дарозе памёр...

— Вось гэтага я болей за ўсё баяўся,— зусім па-дзіцячы адкрыта заўсміхаўся Сямён. — І па дарозе, і пасля ў стажку ноччу. Кепска чуўся начштаба, парой памяць траціў. Вось, думаю, аддасць канцы, што мне тады? Куды падаща? Парцізаны скажуць: забіў. І ў паліцыю нельга, не павераць. Ды і Сурвілу знайдуць з маім штыком пад лапаткай. А начштаба ў атрадзе не было месяцы два, схавалі недзе ў ціхім месцы, лячыўся. За той час я ўжо зусім асвойтаўся, колькі разоў у засадах удзельнічаў, на зброю разжыўся. То пра адну віントоўку марыў, а тут у мяне ўжо і парабел завёўся — выцягнуў на шасейцы ў забітага афіцэра, кінжал харошы такі, з прыгожымі ножнамі. Словам, настаяшчы парцізан. І вось неяк увечары, толькі мы павячэралі на кухні, выходзім — насустроч незнаёмы мужык у скуранцы, з палачкай, кульгае трохі, гляджу: хто такі? А Колька Смірноў (масквіч быў, пасля, як гарнізон грамілі, смярцельную рану палучыў, у мяне на руках сканаў), дык гэты Колька штурхает мяне ў бок: маўляў, што вочы разявіў, аддавай чэсць, гэта ж твой хрэснік — начштаба. Ну, я руку пад казырок, так і так. «Дзень добры, таварыш начштаба, як здароўечка?» Праўда, падаў ён руку. «Дзякую, — кажа, — табе за спасенне». Кажу: «Нічога не варта, абодвух спасаў — і вас, і сябе». — «А адкуль ты, — пытаетца, — дазнаўся, каго спасаць нада?» — «Дык я ж, — кажу, — ля тумбачкі стаяў, як вас там мутузілі, чуў што-нішто». Нічога мне не сказаў той раз, але неяк спахмурнеў тварам. Я не звярнуў увагі — ці мала чалавек перажыў. Не надта гэта вясёлае дзела — у іхніх руках пабываць.

І вось лета канчаецца, ваюем мы ў парцізанах, аж трэск ідзе па лясах. То мы іх б'ём у хвост і грыву, то яны нам даюць

прыкурыць. Ранейшага камандзіра нашага пераводзяць у камбрыгі, а замест яго ставяць Навікоўскага. Хлопцы да мяне часам чапляюцца, жартуюць: «Сямёнаў, схадзі да свайго дружбака, папрасі, каб аўтаматчыкам мяса падбаві!». Або: «Закінь слоўца, хай пасля аперацыі пад'ём на пару гадзін пазней зробяць». Або: «Што ты ў драных ботах тупаеш, папрасі камандзіра, хай трафейныя выдасць». Я, канечне, адбіваюся, нікуды не хаджу, не звяртаюся. Я ўжо сцяміў, што мой камандзір на мяне быццам злуе, нават пазбягае мяне. І не тое каб чым задобрыць, ну, там даць лішнюю гадзіну паспаць, дык яшчэ наадварот, усё кудысь адаслать мяне хоча. Другія камандзіры да мяне ўсе нармальна, камісар дык у прыклад перад хлопцамі ставіць. Ды і на самай справе, хіба я дрэнна ваяваў? Падрывалі мост у Шонцах, я паліцая-вартавога зняў. Ды так спрытна, што, пакуль у бліндажы ачухаліся, мы ўсю ўзрыўчатку да свай папрывязвалі. Узарвалі, каравул увесь знішчылі і нікога свайго не страцілі. Камісар падзяку аб'явіў перад строем, гляджу, Навікоўскі моршчыщца. Не па сэрцы я яму, што ты будзеш рабіць! Перад Каstryчнікам пачалі да ўзнагарод прадстаўляць, камісар кажа: ордэн Сямёнаў, а камандзір пярэчыць: медаля хопіць. Ну, «За бэзэ», значыць. А калі толькі дзе пыхне дожлая справа, як у Трасцянскім балоце, дзе немцы абоз наш перахапілі, туды — Сямёнаў. Ідзі — памры ці вярні абоз. Пайшоў і вярнуў, не памёр. Дзякую, канечне, перад строем і так далей. Але, адчуваю, яму было б лепш, каб не вярнуўся, памёр. Штосыці ён падазраваў за мной, а што — доўга не мог дакумекаць.

— Мабыць, гэтую вашу службу ў паліцыі,— сказаў Аркадзь.

— Ды не службу. Не ў службе справа,— перапыніў свой расказ Сямён, ужо не першы раз пакасіўшыся на бутэльку. Аркадзь, канечне, прыкмячаў тыя яго красамоўныя пагляды, але рабіў выгляд, што не разумее іх. Агееў маўчаў, ён ужо зразумеў усё, да чаго з такімі падрабязнасцямі падводзіў Сямён. Але слухаў. Не сказаць каб з вялікай цікаласцю — хутчэй з ціхім пачуццём чагось знаёмага, толькі, можа, апошнім часам трохі забыгага.

— Не службу. Хаця і я гэтак спачатку думаў. Што не давярае. Ці выпрабоўвае. А пасля паняў: сам вінаваты. Праз свой доўгі язык пакутую.

Неяк я яму каня сядлаў, ну, так выпала, падвёў, значыць, к зямлянцы (у Краснай пушчы стаялі, у сосніку), аддаў павады. Паблізу быццам нікога не аказалася, ён павады ўзяў, патрымаў страмяно і, перш чым скочыць у сядло, пытается: «Скажы, Сямёнаў, ты тады да канца дадняваліў?» я адразу сцяміў, калі гэта тады, але прыкінуўся, што не паняў, пытается: «Гэта калі?» — «Ну, як мяне там дубасілі?» — Кажу: «Дняваліў, але хутка змяніўся, у казарме спаў». Схлусіў я і бачу: вочы ў яго павесялелі, штось у іх адпусціла, ускочыў ён на каня, а я і пытается, бы не разумею: «А што, таварыш канмандзір?» — «Ды не, нічога», — кажа і дубцом каня па шыі — паскакаў. Во як, схлусіў, а чалавеку палягчэла, ды і мне таксама. Неяк раз пры пастраенні падышоў, пажартаваў, пачаставаў папяросай нават. Ну, думаю, трymайся, Сямён, справы твае быццам пайшлі ўтару, не балбачы толькі. Кароткі, аднак, быў мой шацунак, праз тыдзень пахавалі Навікоўскага — забілі, як пераходзілі жалезку.

Сямён змоўк, задумліва трymаючи ў пракураных пальцах пагухлую цыгарэту, абодва Агеевы таксама маўчалі. Бацька — пагрузіўшыся ў тое даўняе і невясёлае мінулае, якое, не зважаючи на гады, часам прачыналася ў ім і востра драпала душу. Аркадзь быццам штосьці абдумваў і неўзабаве прызнаўся:

— Не дужа зразумеў: у чым соль? Ён што — па заданні ці як?

— Што — па заданні? — не зразумеў Сямён. — Чаму па заданні? Так проста.

— То есць?

— Ды ўсё ясна,— сказаў Агееў. — Што тлумачыць. Тут і малому панятна.

— Ну,— корагка пацвердзіў Сямён.

— А во мне непанятна,— усуніўся Аркадзь.

Сямён з хітрым прыжмурам вачэй пазіраў то на сына, то на бацьку, але што-небудзь тлумачыць ён, відаць, не хацеў, і Агееў — старэйшы сказаў сыну:

— Можа, табе і не зразумець. Бо вы — пакаленне, далёкае ад таго часу. Не, не па аб'ёму ведаў. Ведаў пра вайну ў вас хапае. Але вось атмасфера часу — гэта тая тонкасць, якую немагчыма спасцінучь лагічна. Гэта спасцігаецца скурай. Крывёй. Жыщцём. Вам жа гэта не дадзена. Зрэшты, можа, і не

трэба, каб было дадзена. У вас сваё. А што да вайны, дык, можа, вам хопіць вярхоў, таго, што дае масавая інфармацыя. Там усё стройна і лагічна. Проста і нават прыгожа. Асабліва калі пастаўленыя ў рад гарматы лупяць па ворагу.

— Ну, чаму ж! — выцягся барадаты твар у Аркадзя. — Мы павінны ведаць.

— Каб што-небудзь ведаць як след, трэба ўлезці ў яго па вушы. Як у навуцы. Або ў мастацтве. Або калі гэтае *што-небудзь* стане лёсам. Але не прадметам кароткай цікаўнасці.

— А чорт яго! Лепей менш ведаць,— прымірэнча сказаў Сямён. — Спакайней спаць будзеш. Я вось, калі пачну прыпамінаць, ноч не сплю — думаю. Тады столькі не думаў, а цяпер на роздум пацягнула.

— Значыць, старэем,— сказаў Аркадзь. — Роздум, як і сумненне,— справа старых дзядоў.

— А я не стары! Знаеш, я сябе адчуваю ўсётым жа, як і ў дваццаць шэсць год. Хаця во ўжо хутка семдзесят. Але семдзесят быццам не мне. Нейкаму дзеду Сямёнаву. А я Сямён і ўсё-такі, як быў у вайну.

— Гэта толькі здаецца.

— Канечне, здаецца. Але во так чуюся. Збоку яно інакш відаць.

— Збоку ўсё інакш.

Агееў час ад часу пазіраў на сына і бачыў, як на працягу расказу госця мяняўся выраз зарослага твару Аркадзя — ад халаднаватай насцярожанасці да непрыкметнай слабой цікаўнасці. Здаецца, штось ён стаў разумець. І бацька думаў: вялікая гэта справа — чалавечая адкрыгасць, праудзівая споведзь без грама разліку, жадання падаць сябе лепшым, чым ёсць на самай справе,— якасць, якая сустракаецца цяпер не так часта. Ён не раз прыкмячаў, як у кампаніях маладых, ды і старэйшых, кожны імкнуўся выскачыць са сваім «а я...», прагнучы толькі аднаго — зрабіць уражанне. Няважна чым: рэчамі ці ўчынкамі, адносінамі да сябе начальства, тым, як табой захапляліся ці як ты спадабаўся камусыці. Сямён жа ні на што не разлічваў — пайставаў без прэтэнзій у сваёй голай чалавечай сутнасці. Агееў адчуў гэта ў ім і ацаніў больш, чым калі б ён пахваляўся сумленнем, умельствам, розумам ці заслугамі. Сямён не лічыў за сабой ні вялікага розуму, ні якіх

там заслуг і тым вабіў да сябе болей за многіх дужа разумных і надта заслужаных.

— Вып'еце яшчэ? — ужо зусім па-сяброўску запытаўся ў госця Аркадзь.

— А не адмоўлюся,— лёгка пагадзіўся Сямён. — Загаварыў я вас, аж сам захваляваўся.

Аркадзь хутка наліў яму поўны, да берагоў, каўпачок, сабе наліваць не стаў, і Агееў раптам працягнуў руку:

— Плясні і мнетожа.

Сын зрабіў здзіўлены твар, але наліў — ледзь, на самае донца, і Агееў павярнуўся да Сямёна:

— Давай, брат! За нашы пакуты!

— Ага! Я, знаецце, канечне, звіняюся. Часам на мяне находзіць.

— Ну і добра, што находзіць,— амаль расчулена сказаў Агееў.

— Не, чаму ж, цікава. Так што дзякую вам,— зусім па-сяброўску сказаў Аркадзь.

— Гэта што! Вось я як-небудзь не такое яшчэ расскажу. Яшчэ цікавей будзе. Як мне Героя ледзь не далі.

— Што ж, будзем рады,— сказаў Агееў, усё трymаючи ў руках чарку.

Ён выпіў і, амаль не закусваючи, сядзеў, прыслухоўваўся да сябе, адчуваючи нязвыклэ ап'яненне, якое хутка авалодала ім. Ён баяўся за сэрца, але ці, можа, ад таблеткі кардэрону, ці ад выпітага канъяку сэрца працавала роўна, хаця і з нагрузкай, але пакуль не збівалася з рытму. І то слава богу.

У бутэльцы ўжо не засталося нічога, і яна валялася на траве пад сталом. Сямён неяк прыкметна абвяй пасля свайго даўтога ўспаміну, пасядзеў трохі і падняўся. Развітаўся ён коратка, быццам спяшаўся куды, і, не азіруўшыся, пакрочыў пад агароджай к дарозе. Сонца ішло на заход, ярка асвятліла велічную купу таполяў на могілках, частку каменнай сцяны з праломам на рагу; схіл жа з палаткай і кар'ерам пакрыўся вечаровым ценем, з поля павеяў вецер, і Аркадзь лёгка падняўся са свайго хісткага складнога крэсла.

— Ну, будзем уладкоўваща, баця. Ты начуеш у палатцы? Я, мабыць, лягу ў машыне.

— А не коратка будзе?

— Усё прадугледжана, рассоўваеца, не першы раз.

Ён пачаў завіхацца ў машыне, рассоўваць сядзенні, доўга надзімаў чырвоны, як і «жыгуль», гумовы матрац. Агееў сядзеў за сталом, думаў. Адчуванне яго, аднак, не пагоршылася, сэрца без асаблівых перабояў спраўна стукала ў грудзях, першая п'янасць хутка мінулася, і ён думаў, што яму прынясе зайтра. Ён хацеў прасіць сына застацца дні на два, каб памагчы скапаць абрушаную ліўнем глыбу і трохі пад ёй. Калі там нічога не знайдзеца, дык можна на tym і скончыць яго задоўжаны пошук.

Мінула тры, пяць і сем дзён, а Бараноўская не вярталася, і Агееў не ведаў, што думаць, калі яе чакаць. Пытацца пра яе ў суседзяў не мела сэнсу, ён не ведаў нават, куды яна выправілася. Па-ранейшаму начаваў у застаронку; ночы яшчэ былі цёплыя, на свежым паветры пад кожушком спалася ўвогуле добра. Нага яго быццам пайшла на папраўку, пухліна паменшала, ён разы два перавязаў рану, эканомна камбінуочы старую павязку з чыстым ласкутом, але хадзіў усё кульгаючы, абапіраўся на кіёк. Зрэшты, хадзіў няшмат, з двара нікуды не высоўваўся, нават на бліжэйшыя вуліцы — толькі выглядваў часам з падворка ў абодва канцы сваёй кароценъкай, на дзесятак двароў, Зялёной, якая адным канцом упіралася ў аўражныя зараснікі. Там быў тупік, далей у роў ішла сцежка. Карміўся Агееў мізэрна, расцягваючы тое, што пакінула гаспадыня, часам варыў бульбу, да якой прыносіў з градкі жоўтыя, пераспелыя туркі. Вельмі прыгадзіліся Марыіны гасцінцы — масла, сала, варэнне. Горш, аднак, было з хлебам — хлеб у яго скончыўся, а вельмі хацелася менавіта хлеба, без якога не лезла ў рот нішто іншае. Але ісці да незнамых суседзяў ён не рашаўся і расцягваў акрайчык, як яго толькі можна было расцягнуць, пакуль аднойчы не з'еў астатні кавалак.

Неяк глухой ветранай ноччу ён раптам прачнуўся ад стрэлаў, што яўна прагучалі ў цішы дзесь непадалёк, можа, на краі мястэчка ці ў бліжнім полі. Стрэлаў было няшмат, каля дзесятка, і усё з вітовак — ужо гэта ён вызначыў пэўна. Хто мог страліць, канечне, засталося загадкай, можа, хто з лесу, а хутчэй за ўсё — паліцаі. Стрэлы тыя ўзварушылі яго душу, той ноччу ён больш не заснуў да світання. Ён усё чакаў, ці не паўторыщца стралініна ў іншым месцы, але да раніцы стрэлаў больш не было. І ён думаў: як было б добра хутчэй залячыць

рану, пачаць нармальна хадзіць і вынесці ногі з гэтага мястэчка. Туды, дзе вакол — свае, глядзець у нармальныя людскія твары, не чакаючы бяды ад кожнага сустрэчнага, не баючыся за кожную гадзіну жыщця. А рызыка? Рызыка, канечне, была ўсюды — ішла вайна і гінулі людзі. Але адна справа рызыкаваць разам з усімі, і зусім іншая — сярод ворагаў, штодзённа і заўжды, зусім не падазраючы, дзе цябе спасціне найгоршое. Не, толькі б загаілася рана, і яго тут больш не ўбачаць. Гэта ўсё яму агоркла, ён — вайсковы камандзір, ягоная справа змагацца з ворагам у адкрытую, са зброяй у руках.

Устаўшы рана, ён абышоў двор, з глухога боку хлявоў далез да аброслага маліннікам закутка ля застаронка, дзе ён днямі скаваў пісталет. Пісталет спакойна ляжаў сабе на тым самым месцы — пад каменем, які ён адкаціў ад падмурка. Разгарнуўшы анучку, Агееў сцёр даланёй слабы налёт іржы на затворы — хай ляжыць, можа, яшчэ спатрэбіцца. Паклаўшы пісталет у ямку, зноў прыціснуў яго каменем. Месца ўвогуле было прыдатнае, і гэта яго супакоіла. У двары ён пачаў думачь, чым сёння паснедаць, — зварыць бульбы ці паесці яблыкаў-малінавак, якія ён знайшоў на дальняй каля парканія яблыні. Кот Гулттай перастаў ужо баяцца яго і хадзіў следам, зредзьчасу патрабавальна мяўкаючы — прасіў есці. Але для ката ў яго не было нічога.

— Ладна, Гулттай. Ідзі лаві мышэй.

Кот пільна ўзіраўся ў яго рудымі, з касым разрэзам вачмі і настойліва цягнуў сваё «мя-у-у».

Агееў хацеў пайсці на кухню, як раптам убачыў на вуліцы фурманку, што ціха пад'ехала да яго хаты, і нейкі дзядзька ў рудой паддзёўцы нацягнуў лейцы.

— Бараноўская тут жыве? — запытваўся ён, не злазячы з фурманкі.

— Тут,— сказаў Агееў.

Ён падумаў ужо, што дзядзька — ад гаспадыні, што, можа, ён скажа што пра яе. Але той моўчкі закінуў лейцы на слуп гародчыка і вышыгнуў з фурманкі вялікі, чымсыці накладзены мех. Агееў, стоячы ў двары, здзівіўся:

— Што гэта?

— Куды тут вам? — замест адказу запытаўся дзядзька, несучы перад сабой меж. Толькі ў двары азірнуўшыся, шапнуў:
— Ад Волкава я.

Агееў таропка расчыніў дзвёры на кухню, і дзядзька тэпнуў меж на падлогу.

— Ух!

— Што гэта?

— А гэта вам работа. Па рамонту. Сказалі, каторыя ўжо нельга пачыніць — на мацяр'ял.

Агееў развязаў вяровачную завязку — у мяху быў розны абутак, але ўсё болей вайсковы — паношаныя кірзачы, гамашы, сярод якіх тырчалі падкованыя абцасы некалькіх пар нямецкіх ботаў. Во гэта прываліла працы, падумаў Агееў. Як бы з ёй не засыпацца.

— А пасля што? — запытаўся ён у дзядзькі. Той паціснуў плячыма.

— А гэта не ведаю. Сказалі адvezіці, я і адвёз.

Ён трохі аддыхаўся, папрасіў вады, напіўся і паехаў, пакінуўшы Агеева ў недаўменні — што рабіць? Як рамантаваць гэта абутак перад усёй вуліцай, па якой швэндаўца паліцаі, ездзяць немцы? Хіба што перайсці ў хату? Ці ў застаронак? Для каго гэты абутак, ён ужо мог здагадацца, але з такім жа поспехам, мабыць, аб tym маглі здагадацца і немцы. Во становішча, чорт бы яго ўзяў! Пакуль што, аднак, ён зацягнуў меж у застаронак, запіхаў яго пад тапчан — хай паляжыць, пакуль ён што-небудзь прыдумае. А сам пайшоў зноў на кухню — хацелася есці.

Пад няспынным позіркам Гултая, які ўсеўся на падлозе насупраць, Агееў еў учарашию бульбу і думаў, што, напэўна, усё ж трэба схадзіць да Казловічавых папрасіць хлеба, таму што без хлеба — не яда. Асабліва калі затрымаецца Бараноўская, ён сапраўды выцягне ногі. І яшчэ ён думаў, што трэба неяк пабачыць Кісякова, папярэдзіць аб сваіх бедах Волкава. Усе гэтая дні ён чакаў, што хто-небудзь прыйдзе да яго з лесу, але во прыехаў гэта дзядзька з абуткам, не будзеш жа яму расказваць аб падкопах паліцыі і яго падпісцы. Праўда, увесе тыдзень не аб'яўляўся і Драздзенка, быццам забыўся на яго ці, хутчэй за ўсё, пакуль не меў да яго патрэбы. А як зайдзі гэтую сваю патрэбу, як тады быць?

Толькі ён так падумаў, даядаючы з чыгунка бульбу, як у кухонныя дзвёры ціхенька пастукалі, і ён здзівіўся — ніхто быццам не паяўляўся ні ў двары, ні перад кухонным акном — адкуль хто ўзяўся? Ён ужо хацеў адчыніць дзвёры, як тыя самі адчыніліся, і на парозе паявіўся не надта ўжо малады чалавек з ніякаватай усмешкай на хударлявым твары, пры гальштуку і ў цёмным капелюшы на галаве. Усё сарамліва ўсміхаючыся, павітаўся і здзеў капялюш, агаліўшы шырокую, да самай патыліцы, залысіну.

— Я не перашкодзіў? Можна да вас, пан... пан Бараноўскі? — ціхім, амаль ліслівым голасам загаварыў ён, трохі кланяючыся.

Агееў са здзіўленнем пазіраў на яго, мала што разумеючы, пасля кіёнуў на крэсла.

— Сядайце, калі ласка!

— Дзякую, пан... пан Бараноўскі. Я, ведаецце, не дужа патрываю вас па адной невялікай справе... Хаця справа, ведаецце, пачакае, таму што... Таму... Вунь, здаецца, збіраецца на дождж, неяк вечер быццам павярнуўся к заходу...

— Да, вечер заходні,— сказаў Агееў і змоўк, ледзьве адольваючы раптойную непрыязь да гэтага пана. «Што яшчэ за пан? — падумаў ён. — Паляк? Беларус? Рускі?»

Госць, аднак, зручней уладкаваўся на скрыпучым крэсле, закінуў нагу за нагу. Яго маленъкія вочки падазроні абмацвалі Агеева, бяскроўныя вусны крыўліся ва ўгодлівой усмешкі.

— Значыць, снедаецце? Скудны заўтрак старыка, як пісаў паэт. Хаця вы не стary, канечне. А заўтрак, пагляджу, скудны... Гэта відавочны факт,— ён гаротна ўздыхнуў, паглядзеў у столь. — Да, цяжкія часы, пане. Цяжкія, але не безнадзейныя. Што рабіць? — развёў ён рукамі і зноў уставіўся ў Агеева ліслівым позіркам. Агееў, слухаючы яго, не мог зразумець, што яму трэба і як рэагаваць на яго лямантациі.

— Вы, напэўна, наконт абутку? — запытаўся ён суха.

Госць махнуў рукой.

— Не, не. Я не наконт абутку. Абутак мне, слава богу, не надта патрэбны. Абыдуся. Ды і куды хадзіць? Няма куды зараз хадзіць,— аб'явіў ён і запытаўся: — Пан нетутэйшы?

Агееў ніякавата знерухомеў. Зноў ён не ведаў, як адказаць гэтаму прышламу, які невядома адкуль — з гэтага

мястэчка або прыехаў адкуль. Прыезджаму можна было склусіць. А калі гэты чалавек тутэйшы?

— Як вам сказаць,— няпэўна пачаў Агееў. — З аднаго боку — тутэйшы, а з другога — не.

— Да, канечне, панятна. Калі, скажам, нарадзіліся тут, а жылі ў другім месцы. Як я, скажам. Родам са Слуцка, жыў... Дзе толькі я не жыў.

— І цяпер што ж — вярнуліся? — запытаўся Агееў.

— Цяпер, ведаеце, вярнуўся. Радзіма ўсё ж, яна вабіць... Як... як першае кахранне. А вот айцец Кірыл не вярнуўся...

— Не вярнуўся,— пацвердзіў Агееў і ўважліва паглядзеў у маленькія вочкі госця, каб зразумець, ці ён сказаў гэта выпадкам, ці з пэўным намерам. Аднак нічога не ўбачыў у гэтых вачах.

— Дастойны, скажу вам, быў служка гасподзен. Такімі людскі род багацее. Але — увы! Прапаў, як рыцар без страху і дакору.

Яны на момант сустрэліся паглядамі, і Агееў нарэшце сцяміў: «Усё ведае! Ведае, што я не сын — самазванец. Чорт пабяры гэтую яго таямнічую дасведчанасць. Што яму ад мяне трэба?»

— Вот дык час! Страшны час! Стогны і пакуты на роднай зямлі. Сакрушаюся, бязмерна сакрушаюся.

— Што ж сакрушацца! — не стрываў Агееў, падумаўшы, што гэта звычайны гаротнік, мабыць, прыйшоў пагаварыць, можа, суцешьщца тым у трудны час. Але чым ён мог суцешьщца яго? Расказаць пра Ельню? Усё ж спярша ён рашыў што-нішто пра яго дазнацца.

— А да вайны чым займаліся? Працавалі кім?

— Э, якое гэта мае значэнне! Працаваў на розных работах. Але заўжды гараваў па радзіме. Як і кожны беларусін за яе прадзеламі. Назіраў здаля і гараваў.

— Здаецца, Агееў што-колечы стаў разумець.

— Значыць, прыехалі. Пасля доўгай адсутнасці?

— Абсалютна правільна: прыехаў! Покліч бацькаўшчыны ў цяжкі час, ці ведаеце, грэх ігнараваць. Народ не даруе. Асабліва такі народ, як беларускі. Беларусіны ж — боскія людзі, напраўду!

— Ну, як каторыя. Розныя ёсць,— мякка запярэчыў Агееў.

— Не, не кажыще! Харошыя людзі, прастадышныя, шчырыя. Яно і зразумела — дзецы прыроды. Бо здаўна наш храм — гэта наша прырода! Дзе вы знайдзеце гэткія пушчы, такія баравіны? У Эўропе ўсё не такое. А тут... Прыпомніце пачатак лета: толькі пачынае абуджацца прырода!.. Такая благадаць у кожным лісціку — сэрца співае. Ангельскія гімны ў душы! А навокал рэкі, поўныя рыбы, лясы, поўныя дзічыны. Не, у Эўропе даўно не тое. Акультурана і абязлічана. Я б нават сказаў: абяздушана! А ў нас... О, я на чыжыне за столькі гадоў намаркоціўся, ведаецце... Па простай рэчы сумаваў, нават хварэў. Сказаць, не паверъште...

— Чаму ж, можна паверъшыць.

— Не, вы не паверъште. А мне які-небудзь гародчык каля хаты начамі сніўся. Во гэтыя вяргіні. Ды што вяргіні — крапіва пад плота снілася, і ў ёй куры квохчуць. Бывала, прачнуся і слязымі ablіваюся. Што значыць бацькаўшчына!

Агееў маўчаў. Яму стала трохі шкада гэтага чалавека, які, відаць, сапраўды нямала папакутаваў на чужыне, калі нават успамін пра курэй пад плотам выклікаў у яго слёзы.

— Не, шаноўны пане, вы не можаце гэтага ўразумець. Трэба павандраваць, пашвэндацца па свеце і адчуць, што ўсё гэта значыць. Бацькаўшчына! Але мы можам ганарыцца — дастойная ў нас бацькаўшчына, шаноўны пан!

— Хто пярэчыць,— сказаў Агееў, паддаючыся, здалося, шчыраму перажыванню гэтага чалавека, які між тым працягваў з захапленнем:

— А наша гісторыя! Цяпер, канечне... Але ў мінулым, успомніце, яна ведала і бліскучыя моманты. Нават велічныя! Праўда, пад чужымі сцягамі, затое ад мора да мора. На яе гербе была пагоня! Заўважце, не ўцёкі, не паратунак, а пагоня! На ворага — з узнятым мячом!

Веліч Беларусі ад мора да мора, герб з нейкаю там пагоняй... У школе таго не праходзілі, Агееў аб тым нідзе не чытаў і цяпер з некаторым здзіўленнем слухаў поўную захаплення прамову даволі, мабыць, адукаванага госця.

— У гісторыі я не надта,— сказаў Агееў. — А наконт прыроды сапраўды: прырода ў нас прыгожая. Скажам, азёры...

— О, азёры — гэта бажэсцвенная казка! Ангельская сюіта! — зноў загарэліся цемнаватыя очы госця. — Гэта дзіва дзівос у люстэрку быція!..

— І лясы. Лясы ў нас...

— Дзіва, цудоўнае дзіва! У свеце такога болей няма, паверце мне! — госць даволі адчувальна вып'яў сябе ў худыя грудзі.

— Малым я любіў пабегаць па лесе. Ну, калі пасвілі жывёлу...

— У начлезе! — са стонам падхапіў госць. — Вогнішча, коні, рыба ў возеры пляскае, салауі пяюць...

— Даруйце, не ведаю вашага прозвішча,— з нечаканай цеплынёй сказаў Агееў, і прышлы, здаецца, схамянуўся ад здзіўлення.

— Ах, я не прадставіўся! Во якое бяспамяцтва. Тожа, заўважце, спецыфічная рыса сціплых беларусінаў. Задумаўся, захваляваўся і забыў. Кавешка маё прозвішча. Даруйце, вы хацелі штосьці сказаць,— далікатна напомніў ён, і Агееў памарудзіў: ён ужо нічога не хацеў сказаць.

— Ды не, я так. Падумаў, што вось вы вярнуліся, ды ў нядобры час.

— Праўда ваша! — з жарам пагадзіўся Кавешка. — Ды што рабіць? Мусіш ахвяраваць. Для бацькаўшчыны ды ў трудны час чым ні ахвяруеш! Праўда, і ахвяраваць не проста: абставіны часам мацней за нас.

— А вы... дзе зараз працуеце? Ці без працы пакуль? — асцярожна запытаўся Агееў.

— Ну, як жа без працы? — здзіўіўся Кавешка. — Трэба ж неяк зарабляць на кавалак хлеба. Канечне, у поце ліца свайго. Дарма карміць нікога не будуць. Я ва ў праве служу,— сціпла паведаміў госць.

Успамін аб управе зноў насцярожыў Агеева, які ўжо ўнутрана расслабіўся і хацеў быў думаць, што мае справу з няшчасным чалавекам, які па сваёй віне ці, можа, бязвіна заблудзіўся на дарогах жыцця.

— Вось пагаманіў з добрым чалавекам, і на душы палягчэла,— нездаровы, з запалымі шчокамі твар госця растаў у добрай усмешцы. — Адабраў час, вы ўжо прабачце.

— Ну, не дайті час,— усміхнуўся Агееў, чакаючы, што Кавешка зараз устане з-за стала. Падобна, той і на самой справе пачаў уставаць, скрыпніў крэслам, але раптам, сагнаўшы з твару ўсмешку, сказаў:

— Я, ведаецце, яшчэ па адным пытганні... Вы ж Непанятлівы будзеце, так мне сказалі?

— Хто сказаў?

Агееў збянтэжана ўстаў і зноў апусціўся на крэсла, не зводзячы вачэй з гэтага чалавека, які так па-здрадніцку нечакана ашаломіў яго. Той, аднак, паныла ўздыхнуў і развёў рукамі.

— Ды во прыходзіцца. Вы ўжо не здзіўляйцесь...

Але Агееў ужо не здзіўляўся, бо зразумеў, з кім мае справу. І ён маўчаў, імкнучыся ўгадаць, што сапраўды трэба ад яго Кавешку.

— Тут такая справа. Павінен паявіцца адзін мужык з Беразянкі... Вёска такая за шэсць вёрст. Будзе пытгацца Бараноўскую, пападдзю, то есць гаспадыню вашу. Дык каб яго затрымаць.

— Як затрымаць?

— Затрымае паліцыя. Ваша справа — прасігналіць. Што рабіць?.. — зноў развёў ён рукамі. — Непрыемна ўсё гэта, я разумею. Але — неабходна. Масы, яны, ведаецце, разбэшчаны бальшавікамі...

— Значыць, прасігналіць?

— Толькі прасігналіць, ага. А то часам знікаюць не злоўленыя. Вось тут днямі бандыг паявіўся і знік. Усіх, ведаецце, хто яго прымай, немцы таго... Ліквідавалі.

— Што ж, дзякую, што падказалі,— падумаўшы, сказаў Агееў.

З зусім іншым тварам, без ценю нядайняга захаплення і ліслівасці, Кавешка ўстаў з крэсла, зашпіліў свой чорны паношаны пінжачок, узяў са стала капялюш.

— Дык, значыць, я буду наведвацца. Надта я вас не патурбую. Толькі па справе. А пакуль — да відзэння.

— Усяго добра,— сказаў Агееў, надта абураны ў душы і хочучы толькі аднаго — як мага хутчэй адкараскацца ад гэтага пана. Даючы Драздзенку падпіску за гэтым сталом, ён думай: ну, навошта ён мог ім спатрэбіцца? А вось, аказваецца, знайшлі і яму працу. Мужык з Беразянкі...

Ён моўчкі праводзіў Кавешку, які на развітанне прыўзняў над лысаю галавой капялюш, стрымана пакланіўся і, дробненька перабіраючы нагамі, пайшоў на вуліцу. Агееў застаўся ў двары — стаяў і думай. Было ўжо зразумела, што

марудлівасць у яго становішчы можа перарасці ў злачынства, так яны ўцягнуць яго ў такое, што век не адмыешся. Трэба было зараз жа звязацца з Волкавым, пра ўсё папярэдзіць. А там хай рашаюць. Можа, заставацца яму тут ужо немагчыма, трэба шукаць другое ўкрышце. Але дзе ён цяпер знайдзе Волкава, калі дачакаецца яго? Праўда, у мястэчку быў Кісялкоў, які, аднак, больш за тыдзень сюды не паказваўся. Можа, не было справы, а можа... Але ж ён сказаў: у крайнім выпадку можна зайсці — і даў адрес. Савецкая... Дзе яна, гэтая Савецкая?

Была б дома Бараноўская, паслаў бы яе. А так трэба самому. Удзень? Ці дачакацца ночы? Але ж ноччу — каменданцкі час, на вуліцах ходзяць патрулі, возьмуць, як тады апраўдацца перад Драздзенкам — куды хадзіў?

Становішча яго ўскладнялася найгоршым чынам, зацягвалася ў тугі вузел — і хто б падумаў? Ён ішоў сюды з адзінаю мэтай: адляжацца, залячыць рану і зноў ірвануць на ўсход, дагнаць фронт. І вось — ірвануў, называецца. Так ублыгаўся ў гэтыя mestachkovыя справы, што невядома, як выблыгацца. Чым усё можа скончыцца, ён лёгка ўяўляў сабе. Але ж ён хацеў жыць і змагацца з фашызмам, які прынёс яму столькі пакут. Ды і ці яму аднаму...

Быў, мабыць, поўдзень, калі Агееў канчаткова наважыўся ісці да Кісялкова. Ён накінуў на сябе ватоўку, узяў ляшчынавы кій, старанна зачыніў дзвёры на кухню. Напэўна, трэба было б замкнуць іх, але замка ён нідзе не знайшоў, падумаў, што хутка вернецца. Упершыню ён выбіраўся з падворка ў мястэчка і не ведаў, дзе шукаць тую Савецкую. Праўда, гэтая назва паказвала некуды ў цэнтр, напрамак, які ён прыблізна ведаў, і, абапіраючыся на кій, пашкандыбаў у канец вуліцы.

Неўзабаве Зялёная яго скончылася, прымкнуўшы да іншай, болей наезджанай вуліцы з вузенькімі тратуарамі абапал. Дамы ўсюды былі несамавітые, сельскага ablічча — звычайнія вясковыя хаты, некаторыя з фарбаванымі аканіцамі на фасадах, поўнымі кветак гародчыкамі, навіслым над платамі голлем дрэў. Многія аканіцы былі цяпер зачынены, веснічкі — наадварот — расчынены ці паламаны, скрэз у падворках віднеліся сляды нядайняга разгрому: выкінутае з хат ламачча, старыя транты, клочча паперы. Адзін двор за нізкім штакетнікам быў густа засыпаны пер'ем з пярын і падушак,

кучы якога вецер сагнаў пад заваліны, у канаву, усыпаў ім траву ля плота. Шыбіны ў двух вонках з вуліцы былі ўсе выбітыя. Агееў заглянуў у адно, у цымяны паўзмрок хаты з абдзёртымі шпалерамі, з чорнаю дзіркай лаза ў падлозе, і на яго самотна дыхнула страшнай трагедый, якая так нядайна тут адбылася. А колькі такіх трагедый у мястэчку!..

Стараючыся як мага меней кульгаць, ён дайшоў да канца гэтай вуліцы і спыніўся ля высокага дома з зарослым бэзам гародчыкам. Агледзеўшыся, зауважыў у кусце белагаловага гадоў дзесяці хлопчыка і запытаўся, у які бок будзе Савецкая. Хлопчык ткнуў локцем направа і, калі ён ужо саступіў з трагуара, каб перайсці вуліцу, наўздангон крыкнуў:

— А вам каго трэба?

Агееў спыніўся, падумаў, што ў хлопчыка, мабыць, можна і спытацца, і вярнуўся да бэзу.

— Мне Кісякова. Не ведаеш?

— А вунь! — хлопчык пераклаў з правай руکі ў левую ножык, якім стругаў палачку, і паказаў цераз плот. — Вунь, дзе страха з тонкай трубой. Там Кісяковы.

Прыкметіўшы патрэбны дом па той бок вуліцы, Агееў таропка перайшоў пыльную маставую і хутка ўвайшоў у прасторны, нічым не абароджаны падворак з маладой бярозкай ля ганка. Двор быў пусты і заастаў травой. На старых, аблукаваных дошках дзявярэй коса вісеў іржавы замок; з хаты, аднак, чуліся вясёлыя галасы, і ён падышоў да нізенъкага, без фіранак акенца. У той жа час знутры паявіўся мурзаты дзіцячы тварык, за ім друпі, трэці — дзееці з неспатольнай цікавасцю ўставіліся ў яго, нібы чагосьці чакаючы, і, Агееў сказаў:

— А дзе старшы брат?

— Нямашака,— адказаў, смешна скрывіўшыся, мурзаты хлопчык.

— Нямашака, нямашака,— паўтарылі за ім астагнія двое.

— Вось дык загвоздка! — ціха сказаў Агееў, і дзееці, нібы дражнячы яго, паўтарылі за акном на розныя галасы:

— Вось дык загвоздка!

— Загвоздка!

— Загвоздка!

— Ах, вы, дразнілкі! — сказаў ён без злосці, не ведаючы, аднак, як быць, дзе шукаць Кісякова. Ці, можа, прыйсці сюды другім разам?

— Скажыце брату, што прыходзіў кульгавы дзядзька. Хацеў яго бачыць,— сказаў ён праз акно гэтай старой хаты, і дзятва адказала хорам:

— Добра, скажам!..

З прыкрасцю азірнуўшыся на пусты двор, Агееў выйшаў на вуліцу і, прыпадаючы на хворую нагу, пайшоў на сваю Зялёную. Мястэчка выглядала апусцелым, на вуліцы зусім не было праезджых, рэдкія прахожыя, мабыць, з бліжніх дамоў, паяўляліся і зараз жа знікалі ў дварах. Увесь час баючыся з кім-небудзь сустрэцца, асабліва з паліцыяй, ён, аднак, спакойна дабраўся да сваёй хаты з алъянкай у двары і трохі расслабіўся. Усё ж такі дом! Якое — ніякое прыстанішча, сковішча ад нядобра га вока. Праўда, кепска яно хавала, гэтае сковішча, спакою тут не было, яго адразу раскрыла паліцыя, добра яшчэ, што не адrezала ўсе яго сувязі. Але што рабіць? Без гэтага парослага травой падворка яму і зусім было б кепска, дзе б ён пражыў гэтую пару тыдняў са сваёй бедалагай нагой, з асколкам у ране?

На падворку ён адчуў сябе ў адноснай бяспечы і, каб абысціся без непатрэбных цяпер кліентаў, прывалок з хлява даўгую жардзіну, загарадзіў ёю ўваход з вуліцы. Сёння ён нікога не прыме, у яго другая работа. Узяўшы з алъянкі скрынку з інструментамі, пайшоў у застаронак. Трэба было брацца за прывезены з лесу абудак. Ён выцяг з мяха дзве пары кірзавых ботаў з адарванымі падэшвамі і, уладкаваўшыся каля тапчана, пачаў падбіваць іх на лапе.

Не надта гучна стукаючы малатком па гумовай падэшве, ён увесь час быў насцярожаны, слухаў, чакаў, ці не паявіцца хто на двары. Канечне, яму вельмі патрэбны быў Кісякоў, але магла наскочыць і паліцыя, гэты Кавешка ці яшчэ горш — Драздзенка. Тады трэба было ўсё борзда хаваць і, знарок збянтэжана падцягваючы штаны, выходзіць з хлява. Ён працаваў, не разгінаючыся, гадзін пяць запар. Удзень у застаронку было відна і спакойна, але надвячоркам стала цямнеть, асабліва ў той хмарны дзень: ён паспей падбіць тры пары ботаў і пачаў зашываць доўгі асколачны ці штыковы разрэз упоперак халавы, ды не паспей. Зрабілася зусім цёмна, і

ён, запіхаўшы ў меж боты, выйшаў на двор. Тут усё было парамнейшаму. Дзверы на кухню заставаліся старапана зачыненая зранку, значыць, Бараноўская не паявілася і сёння. Калі ж яна ўрэшце вернеца, з прыкрасцю думаў Агееў. І наогул ці вернеца? Можа, яму трэба было што рабіць? Можа, заявіць у паліцыю? Ці наадварот — утаяць ад паліцыі факт яе адлучкі? Як лепш зрабіць, каб не нашкодзіць сабе, сваёй гаспадыні? Тым, хто да яе прыходзіў?

Ціхі шолах галля ў садку прыпыніў яго раздум, і, азірнуўшыся, ён згледзеў у паўзмроку пад вішнямі невялічкі хлапечы сілуэт. Узрадаваўшыся, Агееў кінуўся настурач і ледзьве не крыкнуў ад болю ў назе. Усё ж з ягонай нагой трэба было асцерагацца.

— Прыйшоў? Ну, ідзі сюды,— ціха паклікаў ён, павяртаючы ў хлеў.

— Я на хвіліну,— сказаў Кісякоў. — Што здарылася?

— Пойдзем, усё раскажу.

Ён прапусціў Кісякоў наперад і, яшчэ паазіраўшыся, прычыніў дзвёры хлява. Лапаючы па верхніх жэрдках перагародкі, яны ў цемры дабраліся да нізенькіх дзвярэй яго застаронка.

— Стой, сядай во сюды. А я тут... Перадалі, значыць, рабяты?

— Перадалі. А я на станцыі быў. Учора ж пакгаўз згарэў. Ну, трэба было ўдакладніць. Дык што здарылася?

Адчувалася па голасе, што Кісякоў насцярожыўся, чакаючы яго тлумачэння, ды Агееў усё не наважваўся прыступіць да галоўнага, паведаміў:

— Нейкі дзядзька меж абутку прывёз. У рамонт. Сказаў, што ад Волкава.

— Ага, была такая размова,— не адразу сказаў Кісякоў.

— Ужо што-небудзь гатова?

— Тры пары. Больш не паспей. Усё ж трэба асцерагацца.

— Гэта канечнэ. За вайсковую маё масць у іх расстрэл. Хаця ў іх за ўсё расстрэл. Учора на мосце павесілі трох мужыкоў за марадзёрства. З разбітай машынай колы знялі. Хоць бы з нямецкай, а то з савецкай. Наогул патрэбны яны былі, тыя колы...

— Ну, немцы на ўсё глядзяць, як на сваё. Як на ваенную здабытчу. Па праву заваёнікаў,— сказаў Агееў. — Слухай, а хто такі Кавешка, не ведаеш?

— Працуе нейкі тып у раённай управе. З паперкамі бегае.

— Не толькі з паперкамі... Ён што — тутэйшы?

— Ды не. Бышцам да вайны яго тут не было. А чаму вы пра яго пытаецся?

— Прыходзіў,— сказаў Агееў і змоўк. Мабыць, трэба было сказаць пра галоўнае, ды ён ўсё марудзіў, набіраўся ражучасці. Але Кісякоў, мабыць, ужо адчуў нешта і сцішыўся ў цемры.

— Панімаеш, чаму я прыбягаў да цябе? Тут штось зацяваецца,— сказаў Агееў. — Начальнік паліцыі прымусіў мяне даць падпіску...

Кісякоў скалануўся, Агееў адчуў гэта нават у цемры.

— Якую падпіску?

— Падпіску на супрацоўніцтва. І гэты Кавешка ўжо прыходзіў з заданнем — затрымаць кагось з Беразянкі, хто прыйдзе пытацца пра Бараноўскую. А Бараноўская мая тыдзень назад як паехала, дык дагэтуль няма. Не ведаю, што і думаць.

Здаецца, ён сказаў надта многа і змоўк, чакаючы, што скажа госць. Але Кісякоў толькі соп побач, напэўна, думаў, і Агееў падказаў:

— Мне думаецца, трэба далажыць Волкаву.

— Канечне, далажыць,— скуча пагадзіўся Кісякоў.

— І рагашыць, як мне быць.

— Гэта канечне.

— Наогул, я ўжо магу патроху хадзіць і мог бы перабрацца ў іншыя месцы. Можа, куды ў лес. Таму што... Таму што тут...

— Я перадам,— холадна перапыніў яго Кісякоў і падняўся. — Давайце, што адрамантавана, я забяру.

— Тры пары ботай.

— Давайце.

Агееў памацаў пад тапчаном і выцяг звязаныя парамі боты. Кісякоў закінуў іх за плячо.

— Дык мне што — чакаць? — запытаўся на развітанне Агееў.

— Ну. Я звяжуся, перадам.

У цемры навобмацак ён праводзіў Кісякава праз хлеў, і той, кінуўшы на развітанне «пака», пайшоў тым жа шляхам — сцежкай ля гарода да рова, пакуль не скаваўся ў вечаровых прыцемках. Агееў пастаяў яшчэ на двары, услухаўся ў ветраную ціш вечара. Усё ж дождж так і не сабраўся за дзень, але на ноч прыкметна пахаладнела, ён скалануўся ад ветранай сцюжы і патупаў у свой застаронак.

Жаданая размова з Кісяковым яго не супакоіла і нічога не праясніла, зноў трэба было чакаць, і колькі — хто скажа? За гэты час магло здарыцца рознае, і вельмі магчыма — кепскае. А самае кепскае было ў тым, як Кісякоў насцярожкыўся пры яго паведамленні, нібы перамяніўся ў размове і далей трываў сябе суха, быццам з недаверам нават. Зрэшты, яно і панятна. Напэўна, Агееў і сам бы ў такім становішчы не надта даверыўся чалавеку, які даў паліцыі падпіску аб супрацоўніцтве. Але ж ён не збіраўся супрацоўнічаць і шчыра пра ўсё расказаў. Праўда, можна было падумашь, што ён прызнаўся па заданні паліцыі, каб сваёй фальшывай шчырасцю выклікаць абсалютны да сябе давер. Таму не надта проста паверъш такому чалавеку. Напэўна, падазрэнне тут натуральнае і правамернае, думаў ён, апраўдваючы то сябе, то Кісякова. Але на душы ад таго не рабілася лепш.

Той ноччу ён спаў дужа кепска — часта прачынаўся пад кожушком, прыслухоўваўся да неспакойнага пошуму ветру за дзіравымі сценамі. Яму ўсё здаваліся асцярожныя, зладзейскія крокі і незразумелыя шолахі ў шуме ветру, і ён думаў: прыйшлі ад Волкава або вярнулася гаспадыня. Але яго ніхто не трывожыў, і, паляжаўшы, ён засынаў зноў. Устаўшы на світанні, перш за ўсё тузануў кухонныя дзвёры ў хату — тыя лёгка адчыніліся, значыць, гаспадыня не паявілася. Трохі падрыгваючы ад ранішняй сцюды, ён захінуў ватоўку і, узяўшы дзіравае вядро, пайшоў на гарод накапаць сабе бульбы.

Бульба ў Бараноўскай урадзіла някепская — буйная, па кулаку, і смачная, калі б да яе было трохі хлеба. Але хлеб у яго скончыўся, ён ужо некалькі дзён еў без хлеба. Накапаўшы паўвядра, падумаў, што, мабыць, пакуль што яму хопіць. Бульбу таксама трэба было ашчаджаць, яе ў Бараноўскай засталося ўсяго соткі тры на гародзе: з'есць усю, чым тады гаспадыня будзе харчавацца зімой? Калі толькі настане для яе тая зіма...

Пакінуўшы ў баразне ръдлёўку, з вядром у руках ён выбіраўся па быльнягу на сцежку, як краем вока заўважыў, што нібы варухнуліся дзвёры на кухню — зачыніліся ў яго на вачах. Радасна падумаўшы, што гэта гаспадыня, Агееў хуткім крокам, кульгаючы, падышоў да дзвярэй і, паставіўшы вядро, увайшоў на кухню.

На лаўцы ля парога, захінуўшыся ў знаёмы вязаны жакет, сядзела Марыя. Яна не павярнулася на яго ўваход, паныла пазірала ў падлогу, і ён моўчкі спыніўся збоку, не ведаючы, што сказаць.

— Што-небудзь здарылася? — нарэшце запытаяўся ён, не тоячы свайг трывогі.

— Не, не. Я — да цёткі,— ціха сказала Марыя, хаваючы, аднак, вочы, і ён зразумеў: здарылася кепскае.

— Цёткі няма.

Дзяўчына ўзняла заплаканыя вочы.

— А дзе... яна?

— Панімаеш, няма. Дзесьці прапала,— прызнаўся Агееў.
— Адзін жыву.

Марыя апусціла твар у далоні і бязгучна заплакала.

— Дык што здарылася? — азадачана пытаяўся Агееў. — Што-небудзь кепскае?

Хутка, аднак, авалодаўшы сабой, Марыя кончыкамі пальцаў выщерла слёзы, перламутравым грабенъчыкамі прычасала кароткія валасы, але прадаўжала маўчаць, і ён, чакаючы, ціха прысёў насупраць. Усё ж яму трэба было ведаць, што здарылася.

— Панімаецце... Панімаецце, я думала, што дома цётка Бараноўская, я трохі ведаю яе. Летась пазнаёміліся,— усё ўздыхаючы, памалу спакайнела Марыя.

— Так, так. Ну, а далей?

— А далей?.. Што далей? Жышь мне ў сястры няможна. Не магу я... Панімаецце? Я туды не вярнуся.

«Вось дык дзяллы,— падумаў Агееў. — Яшчэ чаго не хапала! Туды не вернешся — дзе ж ты застанешся?»

— Тут, бачыш, пакуль я адзін. Што сталася з Бараноўскай, праста не ведаю. Пайшла на трэй дні і знікла.

— Схавайце мяне ў яе хаце,— раптам папрасіла Марыя і вельмі аддана паглядзела на яго.

— Схаваць? — здаецца, ён пачаў пра нешта здагадвацца.
— Што — немцы? Паліцыя?

— Паліцыя,— ціха сказала Марыя.

Тут трэба было падумашь. Канечне, яе трэба схаваць, калі па следзе ідзе паліцыя, але толькі — дзе? Калі схаваць у яго, дык ці не падставіць ён тым пад пагрозу ўсю іх канспірацыю? Паліцыя ж можа пайсці па яе слядах і выйсці на яго самога. Ды і ці на яго толькі?

— Так. Хто ведае, што ты пабегла сюды?

— Ніхто.

— А сястра?

— Вера не ведае. Праз яе ўсё і выйшла. Паліцай гэтых, Драздзенка, пачаў заходзіць...

— Драздзенка? Начальнік паліцыі?

— Начальнік, ага. Да яе больш, да Веры. Рэзы чатыры начаваў... А затым і да мяне стаў чапляцца,— зябка хутаючыся ў свой жакет, сказала Марыя і сціхла.

— Так, так,— сказаў Агееў, зразумеўшы ўжо нямала, але, мабыць, яшчэ не ўсё. Але і ад таго, што зразумеў, радасць яго не пабольшала. — Ну, а ты што ж? — запытаўся ён і нахмурыўся.

Марыя праз слёзы ўсміхнулася.

— Во ўцякла.

Ён ускочыў з крэсла, прайшоў трох крокі ў парог і павярнуўся:

— Ну, што мне з табой рабіць?

— Я туды не вярнуся,— сказала яна ціха, але з такой рашучасцю, што і ён пэўна сцяміў: не вернецца. Але як жа ёй заставацца тут?

— А што ж сястра? — запытаўся ён, ужо з раздражненнем павышаючы голас.

— А сястра дура, вось што! У яе ж муж быў, харошы чалавек, настаўнік, але ведаецце... Нявідны такі. Дык яна ўсё перажывала: як жа, сама прыгажуня, а муж... І во, знайшла віднага. Паліцая прадажнага.

Марыя сціхнула на лаўцы, выщерлася насоўкай, гаротна ўздыхнула і зноў кораценъка, бы крадком, зірнула на яго. Агееў унуграна вылайаўся.

Аднак трэба было шгось прыдумаць. Праганяць яе ў такой сітуацыі ў яго не хапала рашучасці, і ён думаў: дзе б яе

схаваць? Хоць бы ненадоўга, вядома. А там будзе відаць — ці яна пярэйдзе ў іншае месца, ці ён змыеца адсюль. Наогул куткоў-закуткаў на гэтай сядзібе было нямала: хата, кухня, два хлявы, застаронак, свіран і некалькі парожніх ці немаведама чым занятых прыбудоў, у якія Агееў яшчэ не заглядваў. Трэба што пашукаць.

— Ты пасядзі,— сказаў ён. — Я пагляджу.

Ён выйшаў на двор і агледзеўся. Напэўна, спярша трэба было паглядзець у той, што за хлявом, свіронак з замком на высокіх дзвярах. Але дзе ключ ад таго замка, Агееў, канечне, не ведаў. Падышоўшы, ён пакратагаў цяжкі замок, які нечакана сам расчыніўся, павісшы на кароткай дужцы. Агееў расчыніў дзверы і зазірнуў у прыщемак, поўны затхлыkh мешаных пахаў. Аднак не паспей ён падняцца туды, як спалохана адхініўся — з вуліцы ў двор ішлі людзі. Наперадзе, адкінуўшы прэч жардзіну, крочыў Драздзенка, за ім таропка тружалі трывалі паліцаі з вінтоўкамі на плячах.

— Ну, здарова! — суха павітаўся начальнік паліцыі. Душачы спалох, Агееў, здаецца, не адказаў. Рашучы, амаль злосны тон Драздзенкі не пакідаў сумнення адносна ягоных намераў, і Агееў спазнела падумаў, што пісталет яму трэба было схаваць дзе-небудзь пад рукой, у двары.

— Як справы?

Шырока расставіўшы даўгія ногі ў высока напятых сініх брыджах, начальнік паліцыі спыніўся перад Агееевым, як заўжды, свідруючы яго вострым позіркам і тонкім лазовым дубчыкам сцябаючы сябе па халяве.

— Да так,— адказаў Агееў, напружана думаючы: няўжо ён пойдзе ў хату? Няўжо?..

— Мой загад атрымаў? — сцішаным голасам запытаў Драздзенка.

— Які загад?

— Затрымаць Калюту!

— Якога Калюту? Я не бачыў ніякага Калюты.

Агееў гаварыў праўду і таму смела пазіраў у свірэпую вочы начальніка паліцыі, які, памаўчаўшы, кінуў:

— А ноччу не заходзіў?

— Ніхто не заходзіў.

Драздзенка павярнуўся да маладога плячыстага паліцая ў нямецкай пілотцы, які з ухмылкай на мардатым твары слухаў размову.

— Пахом! Калі яго стрэльнулі?

— Ды цямнела ўжо, начальнік.

— Ну ў колькі, прымерна, гадзін?

— Гадзін, можа, у дзеўсяць.

— Значыць, ён толькі яшчэ ішоў,— спакойней паведаміў Драздзенка. — Ішоў да сяброў на сувязь, ды напароўся. Бараноўскай што — яшчэ няма? — раптам запытаўся ён у Агеева. Агеёў збянтэжыўся ад здзіўлення, што гэтаму ўжо вядома і пра Бараноўскую.

— Не, яшчэ не прыходзіла,— сказаў ён проста, нібы Бараноўская выйшла куды на гарод ці па ваду. Драздзенка моўчкі, нібы ў роздуме, прайшоў пяць кроакаў па двары, зазірнуў у акно на кухню. У Агеева ёкнула сэрца — хоць бы не згледзеў Марыю. Але ад акна той спакойна павярнуў назад.

— Вось што, начбой! Прыйдзе — зараз жа паведамі мне! Зараз жа! Паняў?

Агеёў паморшчыўся. Гэтае заданне нібы памыямі пляснула на яго, і, мабыць, ён не здолеў утаіць сваіх да таго адносін, што тут жа прыкметці Драздзенка.

— Што моршчышся? Я ж во не моршчуся! А мне не з такім г... трэба вазіцца. А то — чысцюля, моршчыцца! Паймей на ўвазе: станеш хітрыць — закачаешся на вяроўчыне. Паняў?

Агеёў, аднак, дрэнна слухаў яго, ён толькі напружана сачыў за кожным крокам начальніка і дужа баяўся, каб той зноў не скіраваў да дзвярэй. Але быццам бы прамінула — начальнік паліцыі злосна ляснуў сябе дубчыкам па халяве і пайшоў на вуліцу. За ім паспяшаліся паліцаі. Агеёў моўчкі праводзіў іх да альтанкі і, калі яны схаваліся за павароткай вуліцы, хуткім крокам, амаль подбегам, накіраваўся на кухню.

— Марыя, Марыя! — ціха паклікаў ён, прычыніўшы кухонныя дзверы.

Аднак на кухні Марыі не было, не было яе і ў святліцы, куды ён зазірнуў з парога. Тады ён расчышніў рыпучыя дзверы ў кладоўку, з цёмнай цеснатаў якой аднекуль пачулася ціхае: «Я тут».

Марыя сядзела ўгары на драбіне, прыстаўленай да чорнага лазу на гарышча, і дробна калацілася ад страху і

напружання. Ён шапнуў ёй: «Не бойся, яны пайшлі», — і апусціўся на запылены ўслон пад сцяной. У самога падкошваліся ногі — ад перажытага, але болей, мабыць, ад радасці, што на гэты раз абышлося.

Надвор'е яўна пачало псавацца. Пасля спякотнага лета павярнула на сцюжу — неба спрэс пакрылі ціжкія шызыя хмары, якія аднекуль з паўночнага захаду несліся над мястэчкам. Дзъмуў імклівы сцюдзёны вецер, бязлігасна рваў яшчэ зялёнае лісце з дрэў, мёў яго па зямлі, па траве, пад платы, у пажухлы, абвялы бульбоўнік. Увесь дзень было холадна і няյутульна, у хлявах гудзела ад скразнякоў; здавалася, вось-вось палье дождж. Заняты рамонтам абутку, Агееў амаль скалеў за некалькі гадзін, што прасядзеў у застаронку, устаў, надзеў у рукавы ватоўку. Яшчэ з раніцы ён пазатыкаў шырокія шчыліны ў сценах, дробныя ж усе засталіся, і дашчаныя сцены па-ранейшаму свяціліся, бы рэшата. У яго не было гадзінніка, але час, мабыць, пераваліў за поўдзень, і захацелася есці. Увесь ранак, седзячы за рамонтам, ён не пераставаў думаць пра Марыю і не мог даўмецца, як яму быць. Добра, што ёй пашэнціла ашукаць паліцыю і ўцячы ад сястры, але калі паліцыя што западозрыць, дык і на гэтай сядзібе не сковы. Яна перавярне ўсё дагары нагамі і знайдзе, што трэба. Хіба што ў паліцыі былі справы больш пільныя, але рагітам Драздзенка зацікаўіцца Марыяй і нападзе на яе след? Дзе яму схаваць дзяўчыну? Зноў жа, як быць з харчаваннем, чым ён пракорміць яе, калі Бараноўская доўга не вернецца? Мабыць, прыйдзецца ўзяцца за ремонт абутку для mestachkoўцаў, гэта дасць нейкі кавалак хлеба, але ён яшчэ не адрамантаваў прывезены з лесу, які, напэўна ж, быў там патрэбны. І ён дбаў, спяшаўся, хаця за паўдня давёў да ладу толькі тры боты — як-колечы падбіў падэшвы, адзін абцас, наклаў лапік на падраную галоўку кірзача. Больш ён не паспей. І без таго ламіла ў паясніцы і ныла параненая нага — ад клуба да калена. Падумаўшы, што трэба, мабыць, згатаваць што-небудзь на абед, ён кінуў пад тапчан боты, інструмент і пайшоў на кухню. Бульба ў яго была накапана, заставалася зварыць, — во і ўвесь іх абед. Праўда, яшчэ трэба было пашукаць у зжаўцелым агурэчніку, дзе сярод пераспелых насеннікаў прапляліся маленкія скручаныя гурочкі. Некаторыя з іх былі бязбожна горкія, але, пасаліўшы, ён усё роўна іх еў з бульбай. Добра, што соль яшчэ не звязлася, у

буфеце на кухні стаяў яе двухлітровы слоік. Солі павінна яму хапіць.

Ён асцярожна пацягнуў да сябе кухонныя дзвёры, але тыя былі запёрты знутры і адчыніліся толькі пасля другога яго рыўка. Перад ім ля парога, сарамліва ўсміхаючыся і трошкі прыўзняўшы запэцканыя чымсь рукі, стаяла Марыя. У пліце весела гарэлі сухія паленцы, на канфорцы штось верашчэла, поўнячы кухню пахамі чагось надзвычай смачнага. Гледзячы на ўсмешысты твар Марыі, Агееў таксама не стрымаў усмешкі, унуграна падзівіўшыся той перамене, якая адбылася ў ёй за час яго нядоўгай адсутнасці.

— А я думаў бульбу варыць,— сказаў ён, зазіраючы на пліту. Марыя таксама падалася да яе, штось перавярнула на скаварадзе, што апантана верашчэла ў тлушчы, неміласэрна дражнячы ягоны нюх.

— Што гэта?

— Дранікі.

Яна зноў кінула на яго ўсмешысты позірк — быццам чакала пахвалы ці дакору.

— Ого! Во гэта гаспадыня! — пахваліў ён. — А я бедаваў, чым буду цябе карміць.

— Пракормімся як-небудзь,— Марыя бесклапотна махнула рукой. — Бульба ёсць?

— Бульба ёсць.

— Ну, дык з голаду не памрэм.

Ён паглядзеў на пліту, на ражку якой ужо стаяла талерка наスマжаных дранікаў і бялеў паўлітровы слоік, мабыць, з якімсці тлушчам.

— А дзе тлушч узяла?

— А ў цёткі ў буфеце. Гусіны.

— Гусіны?

— Гусіны. Для дранікаў пойдзе. Наце паспытайце!

Яна падчапіла відэльцам верхні падсмажаны дранік, падала Агееву.

— Ну як?

— Пытаешся! Смаката! — сказаў ён, згаладнела жуючы хрумсткі, сапраўды надта ўжо смачны дранік. — І дзе ты навучылася?

— Ну, гэта проста. У Беларусі гэта ў кожнай хаце ўмеюць.

— Дык гэта ў вёсцы,— сказаў ён і сеў на крэсла. — А ты ж гараджанка.

— Гараджанка. Але гэтая гараджанка, каб вы ведалі, па два-тры месяцы за год жыла самым цыганскім спосабам. У паездках і паходах па ўсёй Беларусі.

— З якой патрэбай?

— За песнямі.

— Якімі песнямі? — не зразумеў Агееў.

— Ну, збіralі фальклор. Бацька мой спецыяліст па фальклоры, усё лета ў экспедыцыях. І я, як падрасла, з ім разам кожнае лета.

— Цікава,— сказаў ён, разважаючы і нібы іншымі вачмі ўзіраючыся ў Марыю.

— Вельмі нават цікава,— пацвердзіла яна. — Столькі песень наслухалася, столькі людзей пабачыла! А прырода... Што і казаць! А вы адкуль родам?

— Ды я здалёку. Расонскі раён, чула?

— А як жа! З Расон мы некалі прывезлі сабачку. Беспародны цюцька, а такі разумны! Разумнейшы за ўсіх сабак, якія ў мяне былі.

— Сабакі гэта добра,— сказаў ён, думаючы, аднак, пра іншае. — Нам бы сюды сабачку. А то прыйдзеца дзвёры зачыняць на крук.

Устаўшы, ён закінуў у прабой кручок і ў шчыліну каля фіранкі паглядзеў у акно.

— У выпадку чаго як цябе хаваць будзем?

— А я — на гарышча! — адразу сагнаўшы ўсмешку, сказала Марыя.

— На гарышча? Але там...

— Анічога. Там можна схавацца. А ў выпадку чаго — праз слухавое акно і па даху — на гарод.

— Во як?

Пакуль яна завіхалася ля пліты, Агееў адчыніў дзвёры ў кладоўку, зазірнуў угору, дзе цымяна свіціўся квадратны лаз на гарышча. Па скрыпучай драбіне ён асцярожна ўзлез туды, удыхаючы застаялыя, незразумелага паходжання пахі. На гарышчы было пуста, прасторна і цемнавата; пасярод мясціўся шырокі цагляны комін і ў бакавым схіле даху блішчэла невялікае акенца, з якога і пранікала сюды скупое святло хмарнага дня. У бліжнім канцы каля лаза валяліся розныя

транты і ламачча, вісеў на крокве аблезлы стары кажух, пад ім стаяў бляклы, некалі распісаны чырвонымі кветкамі куфар з выдраным унутраным замком. Пад акном на мякіне ляжала спытая з каляровых кавалкаў ватная коўдра з падушкай — пэўна, пакінуты кімсьці прыгулак у гэтym гасцінным доме. Маленькае, заснаванае павуціннем слухавое акенца выходзіла на сярэдзіну ската пачарнелага даху з гонты, унізе пад якім ляжаў парослы асотам бульбоўнік і наводдаль чарнеў стары касабокі плот суседской сядзібы. У выпадку чаго акно, канечне, было б паратункам,— але хіба што ўначы. Удзень гэты бок хаты быў увесь відаць з вуліцы.

Агееў спусціўся на кухню; пах дранікаў даўно ўжо вабіў яго, і цяпер другі раз ён прыемна здзвіўся. Пасярод круглага кухоннага стала бялела чыстая сурвэтка, на якой высілася ў талерцы цэлая куча гарачых дранікаў. Побач чакалі едакоў дзве невялікія талеркі з сінімі васількамі на беражках, абапал ляжала па пары тоўстых стардаўніх нажоў і відэльцаў. Марыя стаяла да яго спіной ля сцяны і, выціраючы штосьць ручніком, засяроджана разглядвала пейзаж у жоўтай раме.

— Што, харошая карціна? — запытагаў Агееў.

— «Снег» Вайсенгофа — мой любімы пейзаж. У нас у Мінску такі самы вісеў над камодам. Бацькаў падарунак на дзень нараджэння.

Агееў не надта разумеў у жывапісе, яму больш даспадобы была музыка, ён нават некалі вучыўся іграчы на гармоніку і цяпер з нечаканай цікавасцю паглядзеў на пейзаж. Зрэшты, нічога асаблівага — балота, стагі сена, куп'ё, асветленыя сонцам, але сапраўды ўсё такое падобнае, нібы жывое, а не намаляванае на паперы.

— І рэпрадукцыя ўдалая,— сказала, прыгледзеўшыся, Марыя. — Некалі любіла зімовыя пейзажы... Ну, ды ладна, давайце за стол, будзем есці.

— Ну і ну! — сказаў Агееў, здзіўлены і азадачаны. — Во гэта гаспадыня! Што толькі скажа нам цётка Бараноўская?

— Анічога не скажа! — лёгка кінула Марыя, таксама сядзяючы за стол насупраць. — У мяне з цёткай Бараноўскай лады. Яна слайная жанчына.

— Пападдзя,— жартам сказаў Агееў.

— Ну і што ж! — акругліла Марыя жвавыя вочы. — Ну і што ж, што пападдзя? Пападдзя па мужу, а так яна народная настаўніца. Дарэчы, як і мой бацька.

— А ён што, таксама настаўнічаў?

— Некалі. Даўно. Да таго, як стаў працаўца ў акадэміі.

— Акадэмік, значыць?

— Не, не акадэмік. Проста навуковы супрацоўнік,— сказала Марыя і, уздыхнуўшы, загаварыла аб іншым. — Дзе цяпер мая бедная мамачка? Загінула, напэўна.

— Усё можа быць,— сказаў ён. — А бацька што — на фронце?

— Бацькі ўжо няма жывога.

— Памёр?

— Напэўна. У трывгаць сёмым.

Яны ненадоўга змоўклі. Агееў еў хутка, па-салдацку, болей працуючы відэльцам, чым нажом. Дранікі сапраўды былі смакатой. Ён бы з'еў і яшчэ столькі і не ведаў, як быць, калі яна паклала ў яго талерку яшчэ два ў дадатак.

— Не, не! — сказаў ён. — Я ўжо.

— Так і ўжо? З'ешце яшчэ два.

— Ну добра. Дарэчы, будзем на «ты». Згодна?

— Ну, ведаецце... Я неяк не прывыкла. Скажыце лепш, як ваша імя? Калі не ваенная тайна?

Агееў старанна дажаваў дранік, думаючы, як усё ж назвацца Марыі. Напэўна, трэба было ёй шгось растлумачыць, але не цяпер жа тлумачыць, і, падумаўшы, ён сказаў:

— Алег.

— Алег? Добрае імя. К хазарам собрался наш венчий Олег,— прадэкламавала яна і ўсміхнулася, пачырванеўшы поўненъкімі, з ямачкамі, шчочкамі. Ад яго не схавалася гэтая яе кароценъкая збянтэжанасць, і ён раптам нечакана для сябе запытаўся:

— А колькі табе гадоў, Марыя?

— О, многа! — махнула яна рукой і ўскочыла ад стала. — Ужо дваццаць адзін. Старая.

— Да,— сказаў ён. — Дзяўчынка. На шэсць гадоў маладзейшая за мяне.

— Праўда? Гэта вы такі стары?

— Такі стары.

Штосьці лёгкае і дураслівае гатова было ўвайсці ў іх адносіны, калі на пэўны час забываеца рэальнасць і даецца воля ўласцівым іхняму ўзросту звычайнім чалавечым пачуццям. Але толькі было гатова, ды не ўвайшло. Агееў змусіў сябе вярнуцца з неба на зямлю — страшную зямлю вайны, на якой іх пільнавала нялёткае і трэба было ўвесь час сцерагчыся горшага. Тут ужо не да гуляў з гэтай мілай, але ўвогуле, мабыць, даволі бесклапотнай дзяўчынай.

— А вы ўсё рамантуюце? — запытала яна, таропка прыбіраючы посуд.

— Ты,— паправіў ён.

— Ну, так. Ты.

— Рамантую.

— Там многа нанеслі. Багатым будзеце.

— Будзеш.

— Ну, будзеш.

— Багатым не буду,— сказаў ён. — Таму што бясплатна.

— А вы што — сапраўды...

— Ты,— паправіў ён.

— Ты сапраўды шавец?

— У сілу неабходнасці.

— Я так і думала. Камандзір, напэўна? — сказала яна і, прыслухаўчыся да чагось на двары, што зусім не пачуў ён, заціхла ля расчыненых дзверцаў буфета.

— Што такое?

— Быццам... Ходзіць нехта...

Агееў скочыў ад стала, кінуў ёй, і яна, усё зразумеўшы без слоў, кінулася ў кладоўку. Сам ён адшчапіў кручок і нетаропка выйшаў на двор.

На двары, аднак, нідзе не было нікога, толькі шумеў у кляновым голлі напорны вецер; жардзіна, якой ён перагарадзіў уваход у двор, была на сваім месцы. Ён зірнуў цераз яе на вуліцу, але там было пуста, ля паркана наступраць спакойна хадзілі па траве дзве белыя курыцы. Агееў, кульгаючы, вярнуўся на двор і раптам згледзеў у гародзе пад яблыняй чалавека ў чорным паношаным пінжаку. Нагінаючы галаву ад нізкіх сукоў і прытрымліваючы рукой капялюш, той нетаропка выбраўся на двор, надкусіў яблык. Убачыўшы Агеева, салодка заўсміхаўся абвязлым зморшчаным тваром.

— А я вось, ведаеце, спакусіўся яблычкам. Яно грэх, канечне, але яблык, ведаеце, грэх не вялікі. Упаўне дараўальны, пан Бараноўскі,— лёгка загаварыў яго нядайні знаёмы Кавешка.

Агееў моўчкі глядзеў на дзікаватага госця, не ведаочы, як размаўляць з ім: жартам, сур'ёзна, запрашаць у хату ці затрымаць тут. Непрыемнае адчуванне ўжо авалодала ім, ён зразумеў, што гэты прыход — не па яблыкі, вядома. І ён прысёў на лаўку пад клёнам, зрабіўшы выгляд, што забалела нага. Кавешка, жуючы яблык, спыніўся насупраць.

— Пагутарышь прыйшоў,— сказаў ён проста і кінуў агрызак. — Няхай пан запросіць у дом.

— Зараз,— сказаў Агееў, бавячы час, каб даць магчымасць Марыі скавацца. — Нага, ведаеце...

— А, панятна. Баліць? Канечне, будзе балець. Калі цяжкое раненне...

Яны ўвайшлі на кухню, Агееў пасунуў Кавешку крэсла, сам сеў па той бок насупраць.

— О, тут у вас цеплыня. І пахне! — храшчавым носам Кавешка прагна ўцягнуў у сябе паветра. — Пахне, бы ў харошай кухаркі. Цікава — самі гатуеце?

— Сам,— сказаў Агееў, у душы праклінаючы яго чуйнынюх. Яшчэ палезе шукаць кухарку.

— Гаспадыня не паявілася? — ціхенъка запытаў Кавешка і насцярожыўся. Па гэтай яго насцярожанасці Агееў зразумеў, што гаспадыня — не марная яго цікаўнасць.

— Не, яшчэ не,— сказаў Агееў. — А што, вас гаспадыня цікавіць?

— Зусім не. Запытаў проста так. Зусім не цікавіць. Яна ж вам не радзіцельніца? — запытаўся ён і зноў звузіў вострыя вочки.

— Ну, дапусцім,— сказаў Агееў, раптам прыпамятаўшы сваю першую гутарку з начальнікам паліцыі. Д'ябал іх ведае, як з імі трymацца, з гэтымі служкamі новай улады? Працуюць яны разам ці паасобку? І ў якой меры інфармацыя аднаго даступная другому?..

Кавешка трудна ўздыхнуў, задуменна пастукаў пальцамі па гладкай дошцы стала Добра, што Марыя паспела прыбраць з яго посуд.

— Бачыце, пан Бараноўскі... — ён трохі памарудзіў, але хутка нешта прыпомніў і працягваў: — Будзем называць вас так. Нам вядома, канечне, што вы не Бараноўскі, але не будзем прыдзірацца. Галоўнае — вы беларусін, і я гэта адчуў адразу...

— Гэта якім чынам? — па-ранейшаму трymаючыся на пэўнай адлегласці ў адносінах, запытаваўся Агееў.

— Э, што пытагацца. Я, пане, земляка — беларусіна за вярсту чую. Нюхам чую. А вы, выбачайце, хоць і па-расейску гаворыце, але ў кожным вашым слове гучышь беларусін. Старажытная мова, ведаецце, з панскіх часоў, з часоў Вялікага княства. Яе не так проста вынішчыць. Калі расійцы за стагоддзі не вынішчылі...

— А як жа немцы?

— Прабачце — што немцы? Не зразумеў,— адразу наморшчыў абвялы тварык Кавешка.

— Як немцы паставяцца да гэтай мовы?

— Хе— хе, баценька, гэта надта праблематычна,— захіхікаў Кавешка. — Вельмі праблематычна, хе— хе. Але мы выжывем,— раптам цішэй, але са стоеным запалам загаманіў госць. — Мы выжывем. Галоўнае, вынішчыць зло нумар адзін. А пасля...

— Як бы нас саміх не вынішчылі,— не стрымаўся Агееў.

— Не, гэтага не можа быць. Гэтага не павінна быць,— пацягнуўся да яго цераз стол Кавешка. — Немцы культурная нацыя. Зноў жа — сіла хрысціянской традыцыі. Я доўга жыў сярод іх, ведаю. Я вельмі спадзяюся...

— На іх культуру?

— Так, і на іх культуру.

— Культуру забіваць. Жанчын і дзяцей. І клапоцяцца, каб ежу з сабой узялі. На троесугак! — раптам гнеўна прарвалася ў Агееева, і ён зараз жа пашкадаваў: знайшоў перад кім выкладацца. Але сказанага не вернеш. Ён думаў, што Кавешка раззлеуецца і пачне пагражаць, а той раптам зазначыў з папрокам:

— Дык гэта ж яўрэяў. Трэба разумець.

— А яўрэі не людзі?

— Непаўнацэнная раса,— з націскам сказаў Кавешка. — Яно, можа, і не па-хрысціянску, але... Калі разабрацца, яны нам чужынцы. Яны сапсавалі нашу гісторыю. Яны стагоддзямі расслаблялі дух беларусінаў. Не будзем шкадаваць іх...

— Не будзем шкадаваць мы, не пашкадуюць і нас.

— І не трэба. Не трэба, пан Бараноўскі, нікога шкадаваць! Шкадаванне — патрэбна слабым. Гэта хаця і хрысціянскае пачуццё, але, несумненна, з ліку атавістъчных. Не трэба шкадавання! Зараз нам трэба сіла і згуртаванасць. Вядома, пад германскімі сцягамі. Фюрар, ён правадыр арыйцаў, а беларусіны напалову арыйцы. Крывічы, напрыклад. Праўда, некаторая частка надта папсуга інародцамі, асабліва татарамі і жыдамі. Але мы людзі сціплыя, радыя і таму, што засталося. Ёсць, ёсць здаровае ядро, з якога разаўеца раса. Трэба толькі спадзявацца на сілу.

— На германскую сілу? — іранічна ўдакладніў Агееў.

Кавешка іроніі не прыняў і, здаецца, нібы ўзрадаваўся падказцы.

— Вось іменна — на германскую. Іншае сілы на зямной кулі цяпер, на жаль, не існуе.

— А раптам знайдзеца,— з упартым пачуццём пратэсту сказаў Агееў і зірнуў у бляклыя вочы госця. У глыбіні іх тлеў, аднак, даволі злосны агенчык, і Агееў сказаў сабе ў думках: хопіць, так можна дастукацца. Напэўна, штосьці зразумеў і госць — можа, сцяміў, што надта далёка зайшоў у сваёй размове з малазнаёмым чалавекам.

— Ну што ж, прыемна, ведаеце, пагутарыць з разумным і... перакананым чалавекам. Цвёрдасць перакананняў, яна заўжды нешта значыць. Нават і памылковых. Цяпер гэта не часта бывае. Вось і гэта... Ваша гаспадыня, значыць... Бараноўская. Яна ж жанчына цвёрдага погляду?

— Не ведаю,— знарок абыякава сказаў Агееў. — Не цікавіўся.

— Не цікавіліся? І дарма. Вось вы пагутарыце як-небудзь.

— Як жа пагутарыш, калі яе няма? Ужо другі тыдзень.

— Гэта кепска. Нам яна таксама патрэбна. Нам яна нават неабходна. Але куды яна прапала? Вам не казала? — запытаў Кавешка і зноў знерухомеў, поўны ўвагі.

— Не, не казала.

— Да, вось дык праблема,— госць зноў задуменна пастукаў па стале худымі косткамі пальцаў. — Ведаеце што? Яна павінна азвашца. Не можа таго быць, каб не азвалася. Так што вы неадкладна паведаміце.

— Гэта куды? — запытая Агееў. — Ва ўправу ці ў паліцыю?

Кавешка хітра прыжмурыўся.

— Не ведаецце? Які вы, аднак, непанятлівы, на самай справе. Пры чым тут управа?

— Дык вы ж ва ўправе робіце?

— Гэта, баценька, няважна, дзе я раблю. А паведаміць трэба ў эсдэ. У памяшканні былой міліцыі.

— А Драздзенка? — не мог чагос্যці зразумець Агееў

— Не турбуйцесь, пане. Драздзенку мы растлумачым.

— Во як! — здзвіўся Агееў, падумаўшы: чортага лысага вы ад мяне дачакаецеся. І вы з вашай эсдэ, і Драздзенка таксама.

Ён моўчкі праводзіў госця з падворка і той, відаць, апанураны ад нейкай няўдачы (можа, адсутнасцю Бараноўскай), суха кіўнуў на развітанне і борздзенъка патупаў па вуліцы. Агееў яшчэ паставаў нядоўга, адчуваючы, як дзесь унутры ў ім узнімаецца злосная хвала — ад яго бяссілля, міжвольнай пакорлівасці, вымушанай падначаленасці. І каму? Яны ўжо звязалі яго і з СД — паліцыі ім аказалася мала. І вось змушаюць — упарты і настойлівы — на пэўную здраду цяпер ужо ў адносінах да Бараноўскай. Хаця з Бараноўскай ён не мог ім ні памагчы, ні нашкодзіць, ён сам нічога пра яе не ведаў. Але як бы не пранюхалі пра Марыю! Праўда, падобна было на тое, што Марыя іх пакуль не цікавіла, можа, не зацікавіць і далей? Знікла, ну, і бог з ёй, мабыць, у іх ёсць справы больш пільныя. Хіба што выпадкам, пільнуючы Бараноўскую, могуць наткнуцца на Марыю, тады пэўна ўжо ім не паздаровіцца абедзвюм.

Агееў прайшоў па сцежцы ў гарод, агледзеў сад, быццам там мог хавацца другі Кавешка, і нетаропка вярнуўся на кухню. Марыі, вядома, тут прастыў ужо і след, напэўна, забілася на гарышча, і ён, накінуўшы на прабой кручок, таксама палез туды. Устрывожаная, Марыя сядзела на кукішках у цёмным кутку за куфрам.

— Пайшоў, не бойся...

Яна з палёгкаю выбралася на больш вольнае месца, страсянула ад пылу падол сарафаніка. Сляды страху і трывогі ўсё тлелі ў яе насцярожаным позірку, увага была скіравана на слых. Але, здаецца, навокал было ціха.

— Што ён — пра мяне пытается?

— Пра Бараноўскую,— ціха сказаў Агееў. — Чамусыці ім Бараноўская спатрэбілася.

— Вярбуюць, напэўна,— проста сказала Марыя, і ён насцярожыўся.

— Вярбуюць? А навошта ім яе вербаваць?

— А яны цяпер усіх вярбуюць. Амаль пагалоўна. Каб пасля выбіраць. Хто патрэбны.

Абое яны спынліся абапал дахавага акна, пазіраючы ў яго цъмянае, з павуціннем шкло і слухаючы несціханы шум ветру над дахам. Марыя з гілівай грымасай на няўсмешлівым цяпер твары няўцямна круціла вялікі гузік свайго жакета.

— Гэты Драздзенка і мяне хацеў... Падпісачку трэбаваў...

— Во як! — вырвалася ў Агеева.

— А вы думалі! — Марыя вінавата ўсміхнулася.

— Ну і што ж ты?

— А я во яму! — паказала яна маленькі, туга сціснуты кулачок. — Каб на сваіх даносіць? Аўчаркай нямецкай стаць! Не, гэтага яны ад мяне не даб'юцца.

Агееў адышоўся ад акна і прысёў на куфар — доўга стаяць не давала нага, якая сёння зранку ныла рупным застарэлым болем. З ціхай зайдзрасцю падумаў ён пра Марыю: вось жа пашэнціла неяк выкруціцца з ярма, што не дадзена было яму,— не сумеў, не змог, пабаяўся, можа. Праўда, становішча ў іх было рознае, яна як дзяўчына магла тут дзе хочаш скавацца, а дзе б мог скавацца ён? Напэўна, хуценька апынуўся б у шталагу для палонных, што было для яго аднолькава роўна з пагібеллю.

— Што ж мы будзем рабіць, Марыя? — запытаяўся ён бадай што разгублены. Становішча іх усё ўскладнялася, а выйсця не было па-ранейшаму. Заставалася чакаць, але ж дачакацца можна было і горшага. Патраціць час, прамарудзіць, згубіць апошні свой шанц, калі ўжо цяжка будзе што-небудзь паправіць.

— Не ведаю,— ціха сказала Марыя.

Цепнуўшы худым плечуком, яна прысланілася да падаконніка дахавага акна, сумна паглядзела праз мутнае шкло. Яна, вядома, не ведала. Зрэшты, ён і не чакаў ад яе іншага адказу, выдатна разумеючы, што ў такой справе павінен шукаць выйсця сам — як старэйшы, больш вопытны і,

напэўна, з большымі ў гэтым сэнсе магчымасцямі. Але бяда ў тым, што ён таксама не ведаў.

— Ладна, пабачым. Толькі сядзі тут, нікуды не выгыркайся. Калі што, я буду ўнізе.

— Там, у хлеўчуку?

Яна імкліва падалася да яго, твар яе ўспыхнуў і апанурыўся, боль і пакуты адбіліся ў яе светлых вачах.

— Ага, у застаронку. Трэба працаўаць. Зарабляць... Вось накінь, каб не зябнудзь...

Агееў аддаў ёй вагоўку, ціха спусціўся па драбіне на кухню, прыслухаўся. Бараноўскай усё не было, і ніякіх вестак ад яе — таксама. Мабыць, з гаспадыніяй у хаце яму было б лепш, асабліва цяпер, калі тут паявілася Марыя. Але во гаспадынія спатрэбілася і гэтым, што ўжо сама па сабе выклікала трывогу — навошта?

Надвячоркам і без таго моцны вецер і яшчэ памацнеў, кляновае голле пад дахам, нібы ахопленая роспаччу, кідалася з боку ў бок, магутнае дрэва гуло і стагнала, здавалася, ледзьве выгрымліваючы азвярэлы напор ветру. Агееў прыйшоў у свой застаронак, які, на шчасце, быў з другога боку ад ветру і трохі хаваў у сабе зацішак. Трэба было брацца за абутак з меха — не сёння, дык заўтра па яго прыйдуць — Кісякоў ці яшчэ хто, трэба ўсё прывесці да ладу. Можа, за гэты час што-небудзь перакруціцца ў лепшы бок ці хоць бы праясніцца, думаў ён. Таму што ўсё ўжо так зацягвалася мёртвым вузлом, што як бы не давялося рваць яго па жывому, з мясам-крывёю. А то і паплаціцца жыщцём...

Да самага вечара, пакуль было відна, ён стукаў малатком па скураных і гумовых падэшвах кірзачоў, чаравікаў, німецкіх нашпігованых жалезных шыпамі ботаў. Усё зрабіць не паспеў. Засталося яшчэ дзве пары, калі наплыў змрок і за дзіравай сцяной застаронка паліў дождж. Агееў думаў схадзіць у хату, каб наведаць Марыю, але ў такі лівені ўже было ў чым высунуцца з хлява, каб не прамокнуць дашчэнту. І ён, пасядзеўшы на табурэтцы і расслаблена выцягнуўшы хворую нагу, перабраўся пад кажушок на тапчан.

Над сядзібай між тым люгавала восеньская непагадзь, з неба ліліся пагокі дажджу, якія пагражалі здзерці страху з яго несамавітай будыніны. Але дождж ліў ужо больш за гадзіну, а ў застаронку было суха, нават, здаецца, нідзе не капала. І ён так

утульна прыгрэўся пад свойскім цяплом кажушка, што падумаў: у хату сёння не пойдзе, хай ужо Марыя як-небудзь уладзіцца там сама. Слава богу, не беларучка, умее дастасавацца да абставін, можа, нават не горш, чым гэта зрабіў бы ён сам. З паўядра бульбы напякla такіх дранікаў, што ён быў съты да вечара і толькі цяпер, прыпамятаўшы пра абед, праглынуў слінкі. Дзяўчына спрытная, ладная і, здаецца, занадта шчырая, што ў такі час як бы не пагубіла яе. Не спалохалася вось жывадзёра Драздзенку, адышла паліцыю і прыбегла да яго. Але чаму да яго? Ці ён спадабаўся ёй напачатку, ці яна ўбачыла ў ім кагосыці, хто выклікаў давер, а можа, і даваў спадзянанак на апору? Але што яна ведала пра яго? І што скажа Кісякоў ці, яшчэ лепш, Волкаў, калі даведаюцца, што разам з ім жыве тут нейкае дзяўчыно з Мінска? Адна справа, калі тут была гаспадыня, няхай пападдзя, але чалавек, якога яны ведалі многа гадоў, і зусім іншая, калі з'явілася гэтая нікому не вядомая студэнтка. А можа, яна падасланая? Завярбована і падаслана? Не, гэтага не можа быць. У такім выпадку ўсё, мабыць, адбывалася б хітры, болей лагічна, ці што. А то вельмі ўжо атрымалася наўна, дзёрзка і неразумна нават.

Агееў доўга не мог заснуць, занепакоены блытанымі паваротамі свайго лёсу, пошумам начной непагадзі, няспыннымі парывалі ветру. Здаецца, вечер часам мяняў накірунак і пачаў ужо бубніць дажджом на тарцовай сцяне яго застаронка, ля якой было складзена сена. Ён падумаў, што трэба б устаць, адкінуць сена ад сцяны. Але ўставаць не хацелася, так добра і ўтульна было пад кажушком, і ён супакоена думаў: а можа і не залье? Ён ужо збіраўся заснуць, невясёлыя яго думкі пачалі блытацца ў галаве, і рагам спалохана прахапаўся — у дзвёры пастуккалі. Агееў скінуў з сябе кажушок, стук паўтарыўся — нясмелы, ціхенъкі стук быццам бы дзіцячай рукі, — і ён, ступіўшы да дзвярэй, ціха запытгаў:

— Хто там?

— Гэта я, адчыніце.

Ён здагадаўся адразу, што гэта Марыя, скінуў з прабоя тонкі драцяны кручок.

— Ну, што?.. Асцярожна, тут парог высокі... Што-небудзь здарылася?

Яна перабралася цераз парог і замерла ў цемры, уся дрыжучы ад сцюжы ці, можа, ад спалоху.

— Я баюся...

Голас яе таксама дрыжаў, уся яна, сцяўшыся, стаяла каля парога, не ведаочы, куды ступіць. Агееў зачыніў за ёй дзвёры.

— Чаго... баішся?

— Вецер!.. Так выле. У коміне і... Ходзіць нехта... па даху.

— Ходзіць? Па даху?

— Ну, здаецца, ходзіць,— сказада яна, ледзьве не хліпаочы, і ён ціха вылаяўся: «Ну і ну! Здаецца!»

— Калі здаецца, трэба хрысціцца,— сказаў ён раздражнёна, і яна змоўкла.

— Я тут пасяджу... да ранку. Можна? — запыталася яна, памаўчаўшы.

— Што ж, сядзі...

«Дзіўна!» — падумаў Агееў, не пазнаочы дзяўчыну. Быццам гэта была не тая Марыя, якую ён бачыў удзень за абедам на кухні, калі яна храбра адмахвалася ад небяспекі, пра якую папярэджваў ён; якая так ліха адвадзіла Драздзенку, уцякla ад паліцыі. Там яна здавалася такой баявой дзяўчынай, што гэтая яе баявітасць выклікала ў яго страх за яе бяспеку. Тут жа была зусім іншая — азяблая, напалоханая страхам ночы і таго, што... здаецца, хтосьці ходзіць па даху. Звычайнья дзіцячыя страхи... А ён думаў, што яна зусім ужо дарослая і ў чымсь нават мацнейшая за яго.

— Сядай во на парог. Ці во на сена. Сена там. Сухое.

— Дзякуй.

Ён змоўк, услухоўваючыся, як яна ў цемры месцілася на шархоткім сене і неўзабаве сцішылася, быццам яе і не было тут зусім. Знадворку ад дошкі сцяны ўсё біўся дождж, ірваў страху вецер. Агееў пачаў грэцца пад кожушком, як пачуў яе неспакойнае дыханне на сене — мабыць, яна скаланалася ад сцюжы.

— Што — холадна? — запыгаўся ён.

— Холадна,— ціхенъка адказала яна.

— А ватоўка?

— Мокрая...

Агееў паляжаў трохі, у думках злым словам памінаочы гэтую дзяўчыну, і нарэшце падняўся на тапчане.

— Ану, ідзі сюды!

— Не, не,— спалохана азвалася яна з цемры.

— Ідзі во на тапчан, пад кажушок сагрэешся... Ну!!

Хуценька...

— Не, не...

— Прасіць цябе трэба, у канцы канцоў? — раззлаваўся
Агееў.

Рашуча ўстаўшы з тапчана, ён намацаў у цемры яе плячо
і, схапіўшы за руку, падняў з сена.

— Кладзіся там. Я — на сене.

Яна пакорліва сцішылася на тапчане, і ён накінуў на яе
кажушок. Сам падумаўшы, узяў пласт зляжалага сена, падлеz
пад яго, пасля закапаў у сена ногі. Тут ён хутка стаў грэцца і,
калі побач сціхла шархаценнне сена, запытаўся ў Марыі:

— Ну як — сагрэлася?

— Грэюся. Дзякую табе. Вялікі дзякую...

— Ладна. Спі. Ранкам падніму. Удзень тут заставацца
нельга.

— Добра. Я ўстану. Ты прабач мяне, Алег.

— Ладна ўжо... Пррабачу.

Раздзел пяты

Праз два-тры дні пасля ліўню зямля ў кар'еры падсохла. Лужыны яшчэ заставаліся на сваіх месцах, але вады ў іх прыкметна паменшала, на гліністых берагах засталіся крывулястыя паралельныя рысы — сутачныя адмечіны ўзоруённяў. Дажджу больш не было, стаяла сухое і ветранае надвор'е, аднак на поўнае высыханне лужын можна было разлічваць хіба ў канцы месяца, што было, вядома, занадта. Агееў не мог затрымлівацца тут да канца лета, хаця пачуванне яго пасля сынавага прыезду патроху выраўнялася — усё ж, мабыць, імпартныя таблеткі яму памаглі. Наступным днём, праводзіўшы Аркадзя, ён нядоўга пасядзеў на абрыве і спусціўся ў кар'ер — трэба было неяк скапаць гэты чортагу аввал.

Канечне, у душы ён разлічваў на дапамогу сына, мабыць, для таго і выклікаў яго тэлеграмай, але ў той вечар так яму і не сказаў нічога: думаў, здагадаецца сам. Аднак сын не здагадаўся, раніцай адразу ж пачаў збірацца ў дарогу. Размова ў іх не клеілася, і хоць Агееў за лета нямала перадумаў пра сына і збіраўся пра што-колечы з ім пагутарыць, цяпер таксама не знаходзіў ні слоў, ні патрэбнага для таго настрою. І калі ён усё ж сказаў Аркадзю, што аднаму труднавата ў кар'ры, той, круга павярнуўшыся ад узнятага капота, кінуў:

— Вось што! Хопіць! Збірайся, паедзем!

У яго штосыці не ладзілася з рухавіком, зранку сын злаваўся, і усё ж Агееў сказаў, што не можа ўсё кінуць пасля таго, як перакапаў тут гару зямлі і засталася дробязь. Удвух бы яны за пару дзён усё скончылі. Сын з прыкрасцю сказаў, усё калупаючыся пад капотам:

— Знаеш, я не землякоп, я — электроншчык. Хочаш, дамоўлюся ў райкоме, прыгоняць бульдозер. За паўгадзіны ўсё раскапае.

— Мне не трэба бульдозер.

Больш пра кар'ер яны не размаўлялі. Пускаючы дым з глушыцеля, машина паўгадзіны трэслася ад вялікіх абаротаў рухавіка — сын рэгуляваў карбюратар. Пасля было няёмкае, паспешнае развітанне, ляскнулі дзверцы, і чырвоны «жыгуль», апісаўшы па роснай траве даўгую дугу, пакаціў на дарогу. Агееў пайшоў да кар'ера.

Ён працаваў без імпету, не спяшаючыся, імкнучыся браць неглыбока — на паўштыка, не болей, і кідаў недалёка, сочачы позіркам за кожным камяком вільготнага, яшчэ не прасохлага суглінку. Нічога, аднак, яму не траплялася — відаць па ўсім, гэты куток кар'ера быў менш за іншыя асвойтаны людзьмі — на паверхні і ў глыбіні ўсюды ляжаў некрануты, дзікі суглінак. Агееў думаў пра сына, які цяпер каціў дзесяць па новай, нядаўна пракладзенай бетонцы на Мінск. Канечне, у сына хапала ўласных клопатаў і сваіх няпростых праблем, ці варта крыўдаваць на недахоп увагі або ветлівасці — у кожнага свой нораў і свой чалавечы лёс. Бацькам нярэдка здаецца, што дзесяці недадаюць ім, што ім як старэйшым у родзе належаць нейкія права ў адносінах да малодшых, якіх яны нарадзілі, выхавалі, выпусцілі ў вялікі складаны свет і таму могуць разлічваць на ўдзячнасць, што рэдка маюць у жыцці. Але па спрадвечных законах жыцця ўвесь дынамізм дзяцей скіраваны ў будучыню, туды, дзе пралягае іх нязведены шлях, і бацькам на гэтым шляху месца ўжо няма, ён цалкам заняты ўнукамі. Што ж, усё правільна, усё ў поўнай адпаведнасці з законамі жыцця і жывой прыроды, але чаму чалавечая натура так неахвотна мірыцца з такой відавочнай данасцю? Уся яе духоўная сутнасць бунтуе супраць гэтай завядзёнкі прыроды, чаму тут такая дысгармонія — таксама ад прыроды?

Хіба таму, што мы — людзі. У жывёлы ўсё прасцей і больш гарманічна.

Незразумелая, складаная, супярэчлівая істота — чалавек!

Сын ажаніўся з харашай, любімай дзячынай з суседняга дома, калі тая стала студэнткай — жывой, мілавіднай, выхаванай дзячынкай, якая падабалася ўсім без выключэння — і родзічам, і суседзям. Жаніховы бацькі прыглядаліся да яе яшчэ з того даўняга часу, калі яна сярод іншай дваровай дзяятвы гуляла пад грыбком у пясочніцы, і яшчэ больш — калі вырасла ў бойку, спрыгнула дзячынку, якая з заўсёднай мілай ветлівасцю на тварыку віталася з дарослымі і лёгкага праскоквала на сустрач у цесным пад'ездзе. Сын таксама любіў яе, гатовы быў на ўсё дзеля яе, пасля ў іх паявілася малое, што зусім ужо аб'яднала ў адно дзве ўвогуле малазнаёмыя да таго сям'і. Агееў нечакана лёгка сышоўся з яе бацькам, палкоўнікам у адстаўцы, былым ваенным лётчыкам, з якім яны ўвечары любілі гуляць у шахматы. Свацці таксама знайшлі адна ў адной

сардэчных і адданых сябровак з безліччу агульнага ў харкатах; суседзі, не перастаючи любавацца знайдзеным на схоне гадоў сямейным саюзам, нават нібы раёніва адасобіліся ад іх. Але вось мінуў год ці болей, і ўсё рассыпалася дашчэнту, ператварыўшыся ў поўную сваю проціегласць, і тады яны з недаўменнем убачалі, як шмат у гэтых іх адносінах трymалася на ўзаемным пачуцці двух юных сэрцаў, са знікненнем якога разбурылася і ўсё астагняе. Мабыць, занадта шмат нагрузкілі яны на эфемерныя крылы гэтага кахання людзей, якія, можа, былі і някепскія паасобку, але так і не сталі сям'ёй. І хто вінават? Тых, хто пацярпелі, шмат, вінаватага ж не знайшлося нікога.

Нябожчыца— маці вінаваціла ва ўсім нявестку, другі бок дружна бэсціў сына, Агееў жа звычайна маўчаў. Ён ужо ведаў, што здольнасць да самаадданага кахання ці дружбы — не частая якасць у людзей, што яна рэдка выяўляеца ў выпадковых ці пэўных камбінацыях, што тут трэба абавязковыя даныя, якімі ў гэтай гісторыі не валодалі ні бацькі, ні іх дзеці. З самага пачатку іхняга сямейнага жыцця Агееў адчуў, што надта яны розныя ў іх духоўнай аснове, з чаго, аднак, зусім не вынікала нічога. Гэтая іх рознасць магла стаць асновай гармоніі, але магла быць і асновай разладу, чым нарэшце і стала. Таксама як і аднолькавасць у пэўных выпадках прыводзіць да краху. Сын валодаў выразна пастаўленым інтынктам мэты, мабыць, занадта сучасным інтынктам, які, аднак, быў трохі чужы «абкатанаму жыццём» Агеееву-бацьку, але які той увогуле не мог не цаціць у людзях. Аркадзь з малых гадоў ведаў, што яму трэба, і заўжды ўпарты ішоў да ажыццяўлення свайго імкнення, што наогул было і някепска, калі б не адна асаблівасць — ён меркаваў, што ягонаму руху да мэты павінны спрыяць усе астагнія, тым больш родзічы, жонка, бацькі. Быстравокая худышка Светачка, таксама адзінае дзіця ў бацькоў, была надзелена ад прыроды надта развітым пачуццём годнасці і нікому не дараўвала крыўды — міжвольнай ці тым больш зарочыстай. Кожная мэта для яе была другараднай у параўнанні са сродкамі, якія азначалі для гэтай дзяўчыны ўсё.

Першае іх непаразуменне, непрыметная спярша шчылінка, якая неўзабаве з грукатам расшчапіла небасжіл

іхняга кахання, здарылася на вачах у Агеева і ўжо тады непрыемна ўразіла яго.

Пасля вяселля маладыя нейкі час жылі ў сям'і палкоўніка, які меў больш-менш неблагую кватэру на тры пакоі, у адным з якіх мясцілася старая бабуля, істота бесславесная, як і бяскрыўдная. Аднак бабуля не спадабалася Аркадзю, які неўзабаве пасля нараджэння сына перавёз жонку на кватэру да бацькі. Тут стала цеснавата; зноў жа, кватэра ўсімі вокнамі выходзіла на ажыўленую вуліцу, форткі заўсёды былі зачынены, і вельмі хутка ўсе зразумелі, што такое жыщё не прынясе радасці. Агееву яшчэ працаўваў на паўстаўкі, чыгай у інстытуце лекцыі, і вось маці з сынам пачалі заводзіць гаворку пра тое, што трэба паклапаціца аб пашырэнні жылплошчы — перагаварыць на рабоце, сустрэцца з некаторымі гарадскімі начальнікамі, з якімі былі старыя сувязі. Настаў жахлівы для Агеева-бацькі час, пачуццё ававязку прыгнятала яго, але ўсё было вышэй за яго магчымасці — не хапала ні настойлівасці, ні ўмельства, ні проста чалавечага шацунку. Ды і было сорамна — столькі яшчэ супрацоўнікаў у інстытуце мелі патрэбу хоць у якім-небудзь жыллі, а ў яго была ўгульная, хоць і невялікая кватэра ў цэнтры, якая яшчэ гадоў дзесяць назад лічылася амаль раскошай. А галоўнае, ён так і не мог зразумець, якія мае перавагі перад іншымі, асабліва перад зусім бескватэрнымі, каб хадайнічаць пра сябе, аббягаючы астатніх?

Калі стала зразумела, што справа палепшання жыллёвых умоў дацэнта Агеева зацягвалася на няпэўны час, за яе ўзяўся Аркадзь. І пачаў ён не з сядзення ў прыёмных начальства, якое прымала раз ці два ў месяц, ветліва слухала наведвальніка, але прыктычна нічога не рабіла для яго просьбы, а са збору розных папер, дакументаў, абследаванняў, характарыстык, пісьмаў-адносін адміністрацыі і грамадских арганізацый. На здзіўленне бацькі, нарэшце ён атрымаў ордэр на маленъкую, але вясёлу кватэру ў новым квартале Зялёнага Луга. Калі ж бацька пацікавіўся, на якой падставе, аказалася: па-першае, як малады спецыяліст, а па-другое, як член сям'і ветэрана і падпольшчыка, што ледзьве не быў расстралены ў гады акупацыі.

— Ну, што скажаш? — урачыста пыгайся сын, памахваючы перад бацькам свежанькім ордэрам.

— Далёка пойдзеш! — са злым захапленнем сказаў бацька.

— Цудоўна! Калі б не так подла,— кінула нявестка.

— Ну вы даёце! — здзвіўся Аркадзь. — Я вас не пайму.

Мяркуючы па ўсім, ён і сапраўды не зразумеў нічога, і Агееў-бацька не стаў тлумачыць, тым больш што маці тут жа атэставала яго з уласцівай ёй лаканічнай катэгарычнасцю: «Дурань!» Ён толькі прыпамятаў недзе пачуты ім каламбур на кватэрную тэму: «Партызаны хай пачакаюць, яшчэ партызанскія дзецы не ўсе забяспечаны».

...Агееў негаропка працаваў у кар'ры, акуратна сачыў за часам і роўна праз сорак пяць хвілін даваў сабе адпачынак. Тры чвэрці гадзіны мернай, без асаблівага напружання працы і пятнаццаць хвілін адпачынку, якія ён скарыстоўваў тут жа, прысейшы на кінугты кружок фанеркі — сядзенне ад старога крэсла. У небе плылі разрозненые кучавыя аблокі, часам закрываючы гарачае сонца, і голы абрыў насупраць то нікнуй у цяні, то ярка і горача ззяў сваім вымыгтым, гліністым бокам. Агееў працаваў усё ў тым жа сінім tryko, якое дужа аблезла за лета. Было душна, грудзі і плечы надта пацелі, хацелася піць, але да перапынку ён наважыўся ўстрывамацца ад вады, каб не перагружаць сэрца. У поўдзень смага пабольшала, і ён рашыў дашы сабе перапынак на абед, а галоўнае, прынесці свежай вады і напіцца. Тая, што заставалася ў бітончыку для палаткі, мабыць, ужо нагрэлася і гадзілася хіба што памыцца.

Уваткнуўшы ў зямлю рыдлёўку, ён выйшаў з кар'ера, і ягоную ўвагу чымсьці прыцягнулі могілкі. Паміж чорных каравых камлёў дрэў, драўляных і металічных надмагільных крыжкоў, да паловы схаваных ад пагляду каменнай агароджай, у зеляніне бухматага кустоўя мільганулі непакрытые галовы людзей, цёмныя хусцінкі некалькіх жанчын, хтось прайшоў з букетам кветак, чуліся нягучныя галасы — там кагосьці хавалі. Могілкі былі старыя і здаваліся Агееву даўно закінутымі, за лета ён ні разу не сходзіў за сцяну-агароджу і думаў, што там ужо і не хаваюць. Аднак вось хавалі. Падышоўшы да агароджы, ён з цікаўнасцю зазірнуў у іх глыбіню — невялікая кучка пажылых людзей сабралася ля свежавыканай магілы, труны, аднак, там не было відаць, наогул там няшмат чаго было відаць адсюль, могілкі надта зараслі кустоўем. Недзе ў купцы людзей, аднак, мільганула знаёмая постаць — адстайнога

падпалкоўніка, які нядаўна пісаў на яго акт, і Агееў адразу, неяк без дай прычыны падумаў: хаваюць ветэрана.

Палатка яго хаця і стаяла наводышбе, але была навідавоку; ён спаласнуў рот цёплай вадой з бітончыка, паліў на рукі і падумаў, што ў такую хвіліну заставацца тут будзе няёмка, мабыць, трэба схадзіць на пахаванне. Нетаропка, адольваючы стому, пераадзейся ў непрасаваную, але трохі чысцейшую кашулю ў дробную клетачку і пайшоў уніз на дарогу. Цераз пралом у каменнай агароджы, затулены з дарогі дзядоўнікам і крапівой, на могілкі прашмыгнулі знаёмыя яго хлапчукі Шурка з Артурам, ён хацеў іх гукнуць, каб запытацца, каго хаваюць, але не паспей. Праз высокі арачны праём увайшоў у густы прахалодны цень ад старых вязаў, якія зусім самкнуліся ў вышыні, дарожкай прайшоў да блізкае павароткі паміж магіл. Самотная кучка людзей цесна стойпілася каля свежага землянога насыпу, мабыць, ужо ў апошнія хвіліны развітання, данесліся асобныя галасы, апошнія слова пахвалы нябожчыку:

— А які ж чулы быў...

— Заслужаны быў, усю вайну прайшоў...

— Не ганарысты, не... Мяккую душу мей...

— Царства яму нябеснае,— выдыхнуў немалады жаночы голас, і Агееў пащукаў вачыма, каб знайсці каго— небудзь знаёмага, лепш бы, вядома, Сямёна. Ужо ён павінен тут быць. Мяркуючы па ўсім, хавалі чалавека сталых гадоў, можа, якога адстаўніка ці настаўніка-пенсіянера — на пахаванне кіраўніка раённага звяна гэта было мала падобна — не той маштаб, не такі характар гаворкі.

Трохі не дайшоўшы да магіл, Агееў спыніўся — два мужчыны ўжо апускалі на вяроўках труну ў вузкую шчыліну магілы, здушана заплакала жынчына ў цёмнай касынцы, астатнія стаялі моўчкі, з панылай засяроджанасцю на немаладых, адноўкава журботных тварах. Ён не стаў падыходзіць бліжэй, пазіраючы збоку, і да яго не падышоў ніхто. Знаёмых тут не было відаць, ні Сямёна, ні нават таго падпалкоўніка, якога ён згледзеў з-за агароджы. Рафтам усе ў гэтым натоўпе заварушыліся, па адным і па два пачалі кідаць жменькі зямлі ў магілу, і Агееву прыпомнілася такая вось сцэна на могілках у яго даўнім маленстве, як хавалі цётку. Тады гэта было ўвосень, парой лістападу, усе магілы і чорныя помнікі

гарадскіх могілак былі ўсыпаны чырвона-жоўтым разлапістым лісцем клёнаў, цётчын твар у белых карунках прыгожа вылучаўся ваксовай схуднеласцю ў чорнай труне, і было падобна, што цётка толькі прылегла і ўсё чуе, што адбываецца навокал. Нябожчыца ўсё жышцё пражыла ў горадзе, ён яе бачыў усяго разы два да таго і цяпер вось бачыў у труне. Тады яму было ўсяго гадоў пяць, і ён упершыню прысутнічаў на такой важнай падзеі, як пахаванне, дзе ўсё здавалася такім страхавіта цікавым і значным. Толькі калі цётку накрылі ў труне чорным векам і пачалі забіваць па краях даўгімі цвікамі, ён раптам заплакаў, сплохаўшыся, што цётка цяпер не вылезе з забітай труны. Маці, што трymала яго за руку, скаланулася і таксама заплакала, пакуль астатнія, як вось зараз, не пачалі кідаць жмені зямлі ў магілу. Тады яна пацягнула яго за руку — ён таксама павінен быў кінуць свае трывожныя жменікі — каб не хварэць і жышць доўга, як цётка Вольга. Тоё пахаванне было для яго першай і самай памятнай падзеяй у рannім дзяцінстве; пасля ён і хварэў, і ваяваў, сам забіваў ворагаў і яго хацелі забіць, і вось ён стаў дзедам. Колькі разоў даводзілася яму хаваць ці ўдзельнічаць у пахаванні, але заўжды ў апошні момант ён стараўся кінуць у магілу трывожныя жменікі зямлі — так моцна ўвайшоў у яго свядомасць гэты старажытны звычай, які валодаў нейкаю незразумелай чароўнаю сілай.

Магілу закопвалі ў трывожныя рыйдлёўкі. Спярша там гулка аддаваліся цяжкія ўдары зямлі аб века труны, пасля гэтых ўдары пачалі глухнуць і спіхлі зусім, калі магіла напоўнілася зямлём. На tym баку нехта ўжо трymаў чырвоную пірамідку з чорнай таблічкай на баку, і Агееў раптам ірвануўся наперад. Ён нічога яшчэ не разабраў на гэтай таблічцы, здалёку яшчэ нельга было згледзець ніводнай там літары, але, адчуўшы знянацку ўдар пад сэрцам, сцяміў — гэта ж ён! Бог мой!.. Як жа так?.. Як жа?..

Ад магілы адступіліся, двое мужчын падбіralі рыйдлёўкамі зямлю, трэці раўняў яе на магілцы. Штурхануўшы худога мужчыну з рудой ад загару шыяй, Агееў праціснуўся наперад і блізарука нагнуўся да пірамідкі. Зрэшты, ён ужо ведаў, што там напісана, і хвіліну пазіраў недаўменна, не ўстане засвоіць дзікі сэнс трох слоў, не надта прыгожа выведзеных белаю фарбай на чорным фоне:

СЯМЁНАЎ
Сямён Іванавіч
1916—1983 гг.

Ашаломлена замёршы каля магілы, ён не адчуваў, як зпад ног выграбалі рэшту зямлі і ён яўна замінаў рабочым. На хвіліну страціў сілы і — падобна — разум, так яго збянтэжыла гэтая нечаканая смерць. «Толькі ж яшчэ заўчора... Толькі тут сядзелі... Заўчора...» — праносілася ў яго збянтэжанай свядомасці.

Гэтыя ці падобныя да іх думкі авалодвалі ім не ўпершыню. Многа разоў, калі ён чую пра нечаканую смерць знаёмага чалавека, разам з міжволным пратэстам супраць таго паяўлялася адчуванне недарэчнасці, непаразумення, і ў глыбіні свядомасці бліскала надзея, што вось-вось нешта зменіцца, справядлівасць пераможа і вестка пра смерць акажацца фальшывай. Трохі пазней і паступова разум прывыкаў і мірыўся, але спярша, як цяпер вось, гэтае пачуццё— пратэст было такім моцным, што смерць здавалася нерэальнай, нібы яна толькі прыснілася.

Але і на гэты раз смерць не прыснілася, усе дробязі гэтага пахавання былі надта рэалныя і зусім паслядоўныя. Магілу закапалі, усё зараўнялі, падчысцілі, зверху паклалі кветкі з пасялковых гародчыкаў. Ля пірамідкі барвова чырванела плюшавая падушачка з узнагародамі — адна на ўсе, заслужаныя нябожчыкам: сярод тузіна старых медалёў на заношаных стужках вылучаліся два ордэны Чырвонай Зоркі. Побач у журботна знямелых паставах стаялі два высокія маладыя яшчэ чалавекі, зірнуўшы на аднаго з якіх — у вайсковым, з пагонамі прапаршчыка,— Агею зразумеў, што гэта — сын. Напэўна, такім жа калісці быў Сямёнаў-бацька: хударльвы, шырокай касці, даўганогі і даўгарукі малады чалавек з трошкі плоскім грудзямі і шырокім разваротам плячэй.

Людзі з пахавання пачалі разыходзіцца, па адным і групамі пакідаючы магілу, засталося некалькі чалавек, можа, самых блізкіх нябожчыку, і сярод іх той самы адстаўны падпалкоўнік, якога ён убачыў здаля. Спатнелы, не зважаючы на засень, у цёмным пінжаку з многімі радамі ордэнскіх планак на грудзях, ён і тут па-начальніцку распарараджаўся, тупаочы каля магілы.

— А ўзнагароды чаму аставілі? Не палагаецца. Таварыш Хаміч, вазьміце! — загадаў ён нізенькаму пажылому ўжо чалавеку ў ботах, і той узяў падушку, перакінуў яе пад паху — медалі ціхенъка забразгалі на яго баку. Усе з палёгкай накіраваліся да выхада. На могілках засталіся толькі дзве жанчыны, якія заканчвалі прыбіраць магілу: стараватая ў цёмнай хусцінцы і маладзейшая з тонкай, туга сцятай джынсамі талій. Усё пакутуючы ад нечаканасці гэтае смерці, Агееў запытаўся:

— Як гэта здарылася?

Маладая зірнула на яго і не адказала, ставячы букеты ў шклянныя слоікі, а стараватая, не адразу, памаўчаўшы, сказала, тоячы пэўнае значэнне:

— Здарылася! Даўно павінна было здарыцца...

Агееў не адчуў у яе словах ні жальбы да нябожчыка, ні належнай добразычлівасці да сябе і падумаў: жонка.

Жанчыны яшчэ заставаліся, а ён пайшоў па дарожцы з могілак, выйшаў на дарогу, падняўся па адхоне да свайг палаткі. Рабіць тут не было чаго, блізкасць свежай магілы, а галоўнае, гэтая нечаканая смерць прыгняталі яго, і ён задуменна пабрыў далей, да самага абрыву. За тыдні ягонай працы ў гэтым кар'еры ён неяк неўпрыкмет прывык да Сямёна, яго бясхітраснай прастадушнай натурыв, якой, можа, не хапала яму для дружбы ці проста прыяцельскіх узаемаадносін у яго гарадскім жыцці. Сярод саслужыўцаў па інствытуце такіх, пэўна, не было ніводнага, мабыць, такія па адным ужо выводзіліся, уступаючы месца іншым харектарам з яўна выяўленым імкненнем да лідерства, рознага роду пераваг, напоўненых клопатамі аб дабрабыце і дробязнай прэстыжнасці. Сямён жа не прэтэндаваў ні на што, апроч хіба шклянкі вінады кароценькай увагі да яго апавяданняў пра перажытое мінулае. І трэба ж — такая раптоўная смерць! А яму нават не прыснілася ноччу нічога такога, што б прадказала гэты канец, проста нач выдалася на рэдкасць глухой, без сноў. Ці, можа, ён забыў усё да світання?

Па той бок кар'ера ад поля расло некалькі чэзлых, абрыйзеных козамі дрэўцаў, якія кідалі вузкія цені ад обрыву. Ён падышоў да іх, стомлена апусціўся на траву і пачаў задумліва азіраць зверху свой злашчасны кар'ер, могілкі, магутны заслон старых дрэў на іх, зеляніну садкоў і дахі

ўскрайнных хат пасялковай вуліцы. За аброслыム крапівой і дзядоўнікам плотам насупраць ярка ззяла насустрач нізкаму сонцу некалькі жоўтых галовак сланечніку, і Агееў прыпомніў, як Сямён некалькі дзён таму абяцаў расказаць, што калісь ледзьве не атрымаў Героя. Аркадзь, мабыць, усумніўся, палічыўшы тыя слова пахвальбой, але Агееў быў гатовы паверыць. Шкада, цяпер ужо ніколі ён не раскажа пра свае вясенныя подзвігі і пра свае пакуты, што, зрешты, на вайне адно і тое ж.

Агееў сядзеў і думаў, што нябожчык і на самай справе мог заслужыць Героя, такія характеристы здольныя на самыя высокія, часта нават не зусім усвядомленыя імі подзвігі, бо ім не ўласцівы разлік, хітрасць — як дзеці, яны дзейнічаюць па першым клічы натуры. Натура ж іх недалёка адышлася ад прыроды, дзе ўсё рашаюць, эмоцыі, і істота цалкам належыць віду, наследуючы ўсе яго характеристычныя рысы і падпарадкуючыся яго спрадвечнае логіцы. Напэўна, таму такія рэдкія і нехарактэрныя выпадкі ўзаемазнішчэння ўнутры віду, які ўвасабляе сваю відавую мудрасць у паводзінах сваіх істот.

Героя ён зусім мог заслужаць у баі ці разведцы, пры фарсіраванні ракі, у абароне ці акружэнні. Але гэта зусім не значыла, што заслужанае аўтаматычна ператвараецца ў зароблене і як зароблене аплачваецца. Будучы з'явай выключнай, подзвіг, можа, болей за ўсё падлеглы элементу суб'ектыўнасці ў яго ацэнцы, якая залежыць ад многіх людзей і абставін. Агееў памятаў выпадак у іх стралковым палку, калі ўзнагароджвалі группу аўтаматчыкаў за фарсіраванне Нёмана ўлетку сорак чацвёртага года. Група была невялікая, калі дванаццаці чалавек, яна першая перабралася на другі бераг і на працягу сутак абараняла плацдарм. Жывымі засталіся толькі пяць чалавек і сярод іх сяржант Белаброўцаў, што з ручнога кулямёта адбіў восем нямецкіх атак. Усе яны былі ўзнагароджаны ордэнамі, апроч Белаброўцева, які, аказалася, год назад быў у палоне, чаго было даволі, каб узнагароду яму панізілі да медаля «За адвагу». Сямёнаў быў у палоне таксама і нават служыў у паліцы...

Мог ён і страціць Залатую Зорку, як знаёмы Агеева малодшы лейтэнант Мількоў, удалы разведчык, чалавек незвычайнай адвагі. З якой толькі калатнечы не выбіраўся ён на фронце, плоцячы за тое хіба што лёгкімі раненнямі, адно з

якіх, па сутнасці, і загубіла яго маладое жыщё. Трапіўшы з прастрэленай рукой у армейскі ГЛР, размешчаны ў недалёкім тыле, Мількоў, напэўна, рашыў, што тут ужо можна расслабіцца — немцы і начальства далёка. Набраўшыся польскага бімбера, ён учыніў п'янную бойку з прымяненнем зброі, не паслухав старых афіцэраў, быў арыштаваны камендантам гарнізона, аддадзены пад суд ваеннага tryбунала, пазбаўлены звання Героя і адпраўлены радавым у штрафную роту без ніводнай з заслужаных ім дзеяці ўзнагарод.

Трохі менш сумны лёс праўдалюбца старшыны Ступакова, артылерыста-супрацьтанкіста, які, застаўшыся адзін ля гарматы, падбіў з яе восем танкаў. Праўда, спярша артылерыстаў было два, ён і ягоны зямляк, які загінуў у разгар паядынку, Ступакоў быў паранены, усе падбітые танкі залічылі яму і прадставілі яго да звання Героя Савецкага Саюза. Аднак прэтэндэнт на Героя, любячы праўду больш, чым узнагароды, пачаў усюды пісаць, што да гэтага звання трэба прадставіць і ягонага забітага сябра, бо той падбіў пяць з восьмі танкаў і таму заслужыў яго з яшчэ большым правам. Скончылася, аднак, тым, што начальства адклікала прадстаўленне, і Героя не атрымаў ніхто. Праўда, праз месяц Ступакова ўзнагародзілі ордэнам Айчыннай вайны другой ступені.

І вось цяпер яшчэ адзін неардынарны ваенны лёс, які пакінуў без адказу шэраг пытанняў, не прайсніў многіх загадковых абставін.

А дзе разгадка яго шматгадовай загадкі? Разгадаецца яна калі-небудзь ці і яму наканавана, як Сямёну Сямёнаву, пакінуць яе жывым? Або цалкам узяць у магілу?

Зусім трохі заставалася яму працы — на дзень, не болей, і ён з чыстым сумленнем мог палічыць, што перавярнуў увесь кар'ер і не знайшоў нічога. Яе тут няма, значыць, яна магла выжыць. І з ёй магло выжыць новае, невядомае яму жыщё, якое цяпер зрабілася для яго важней за ўсё на свеце. Чамусыці на гэтым нязнаным жыцці сышоўся няскладны ягоны лёс — пралёг у будучыню. Гэта была тоненская саломінка ў полі, маленская іскрынка на ветры, але яна давала надзею. Агееў ужо выразна адчуваў, што яго існаванне без яе траціла ўсякі сэнс. З ёй жа — неспазнанай і загадковай — усё рабілася інакшым, жыщё набывала сэнс, змест, а галоўнае — яно прадаўжалася. Няхай у іншых формах, у іншым аб'ёме і часе,

але яно суцяшала. Іншага суцяшэння для Агеева ўжо не заставалася на гэтай зямлі, і ён вельмі шкадаваў, што надта позна зразумеў гэта.

Тое, што павінна было стацца паміж маладымі людзьмі, сталася на трэцюю ноч іх начлегу ў застаронку, і яны апынуліся нарэшце пад адным кажушком на тапчане. Даждж на падворку ўжо не ішоў, але над сядзібай па-ранейшаму гуляў сцюдзёны восенњскі вецер, які, павярнуўшы з поўначы, насекрэз прадзімаў застаронак. І ўсё ж тут было зацішней, чым на вялізным гарышчы, а галоўнае — тут здавалася болей бяспечна. Побач быў непрыкметны ход на гарод, дзе пад каменем ляжаў пісталет. Той ноччу яны доўга не маглі заснуць і ціхенъка гугарылі пра ўсё. Марыя хутка пазбылася сваіх беспадстаўных страхаў і смяшліва хіхікала пад кажушком у адказ на стрыманыя жарты Агеева, якімі той адгукаваўся з сена. Абое яны быццам забыліся, дзе знаходзіліся, забыліся, што ў свеце грýмела вайна і небяспека пагражала кожнаму. Ім было добра разам, і ў пачуццях Агеева тлела-расла рашучасць, якую нарэште немагчыма стрымаць. Скінуўшы з сябе ахапак сена, ён падышоў да тапчана і прыўзняў палу кажушки. Марыя, наперакор яго спадзяванню і свайму палахліваму «не», пасунулася да сцяны.

Таяnoch для абаіх мінула без сну, у мешаніне пачуццяў, неадольнай пяшчоце, якая нечакана авалодала імі, і толькі пад ранак яны ўсё ж забыліся ў кароткім сне. На світанні Марыя прачнулася першая, саскочыла з тапчана. Следам прахапіўся Агеев і, нібы з пахмелля, мала што разумеючы, скіраваў на яе недаўменны позірк.

— Куды ты?

Спярша яна ўсё заўсміхалася, а пасля, насцярожаная і зваблівая ў сваёй цнатлівай зблізкінасці, асцярожна ступіла да яго і з недзяўчачай, хутчэй мяцярынскай пяшчотай пацалавала яго каля вуснаў. Прыйгадаўшы ўсё, што здарылася паміж імі ў гэтую непагодную ноч, ён паморшчыўся, падумаўшы, што, мабыць, Марыя пачне папракаць яго, можа, нават заплача. Ён не трывай папрокоў, тым болей жаночых слёз, але яна толькі гаротна ўздыхнула і сказала шэптам, поўным захаплення і ўдзячнасці:

— Алег! Алежка... Дзякуй табе...

— За што ж дзякуй, дзівачка?..

Ён абняў яе за вузкія плечы, далікатна прыщагнуў да сябе.

— За ўсё, усё дзякую.

Аднак ужо развіднелася, і яны спяшаліся пакінуць застаронак, удзень бяспечней было хавацца ў вялікім доме з яго кухняй, кладоўкай, гарышчам. Звычайна, пакуль Марыя гатавала што-небудзь паесці, ён хадзў па падворку, пільнаваў яе ад вуліцы, каб пры выпадку, калі хто зойдзе, затрымаць яго і даць ёй магчымасць скавацца. Дранікаў яна ўжо не пякла, скончыўся тлушч у слоіку, і Марыя варыла бульбу, якую яны елі, макаючы ў соль на талерцы. Хутаючыся ў ватоўку, Агееў стаяў ля клёнаў і пазіраў угару на дах дома, чакаў, калі з коміна пойдзе дым — значыць, Марыя запаліла ў пліце, трэба было прычакаць, калі зварыцца бульба. Усё, што здарылася ноччу, цяпер прыпаміналася з прыкрасцю ў яго неспакойных пачуццях, і на цвярозую галаву ён пачаў дакараць сябе за тое, што ў адносінах з ёю дайшоў да таго. Канечне, з гэтай дзяўчынай цяжка было ўстрымацца ад граха, але ўсё ж ён павінен быў праявіць волю і ўтрымаць сябе ад апошняга кроку. Але во не знайшоў у сабе гэтай волі, паплыў па хвалях пачуццяў ды яшчэ ў такі самы непрыдатны для таго час. На свеце грымела вайна, ягоныя таварышы гінулі на фронце, а ён чым заняўся? Ды і яна вінавата — прыйшла, падпусціла... Што цяпер будзе? Нічога, вядома, добра — гэта ён ведаў напэўна, будзе абаім кепска. Але гэта ён думаў зараз, разважаючы халоднай галавой, а на сэрцы ў яго наперакор усяму журчэла ціхая пяшчота да гэтай мілай дзяўчыны, якая так безаглядна і даверліва аддалася яму. І ён гатовы быў яе апекаваць, дапамагаць ёй у той пастцы, куды яе загнала вайна, нават гатовы быў пацярпець за яе — ён не адчуваў у tym гнятлівасці — хутчэй рашучасць і нявыказанаю ціхую радасць.

Праўда, радасць яго хутка міналася.

У такія вось ціхія хвіліны, калі ён заставаўся сам-насам, у ім уznікаў і ахопліваў яго ўсё большы неспакой з тae прычыны, што ішоў час, а яго пражыванню тут не відаць канца. Нага яго спакваля ўваходзіла ў норму, рана гайлася, і ён, трохі кульгаючы, ужо без кія мог хадзіць па падворку, выходзіць на вуліцу. Яму здавалася, што ён ужо здолеў бы паціху пусціцца на ўсход, да сваіх. Але во бяда, фронт усё не спыняўся, нашы адступалі, і, мяркуючы па ўсім, баі шлі дзесь за Смаленскам,

можа, пад Москвой нават. Зрэшты, дакладна ён нічога не ведаў, усе сувязі яго парваліся, з лесу ніхто не прыходзіў. Ужо быў адрамантаваны ўвесь абугак, поўны меж якога ён запіхай пад сена ў застаронку, каб аддаць таму, хто па яго прыйдзе. Але па абутак ніхто не прыходзіў, недзе пратаў Кіслякоў, і Агеевым усё болей авалодвала трывога ад сваёй адасобленасці, такой доўгай адзіноты. Ён пачаў ужо шкадаваць, што расказаў Кіслякову аб сваіх адносінах з паліцыяй, пра што той, вядома ж, перадаў Волкаву, і вось у выніку крыўдны недавер да яго. Вельмі падобна было на тое. Але гэта было б жахліва, гэта знішчыла б яго маральна, зусім не даўшы магчымасці штоколечы растлумачыць, у чымсь апраўдацца. Для сканчэння гэтай недарэчнасці не хапала хіба, каб яны пакаралі яго. Якая ў такіх умовах магла быць кара, ён ужо здагадваўся.

Зашчапіўшы дзвёры на кухні, яны моўчкі паелі бульбы, якая, аднак, толькі ненадоўга спаголіла голад, і Марыя штось прыкмеціла ў ягоным позірку ці, можа, адчула ў яго настроі. Яна з'ела ўсяго трох бульбіны, рэшту ў талерцы падсунула яму, і ён даеў усё.

— Не наеўся? Не? — запыталася Марыя.

Ён адвёў свой позірк — прыкідавацца далей, што съты, вылазячы з-за стала, у яго ўжо не ставала сілы.

— Бульбай хіба наясіся?

Марыя ненадоўга задумалася.

— Алежка, можа, я выбегу? Ну, на пятнаццаць хвілін? Тут во к суседзям.

Агеёў зразумеў адразу, што яна мае на ўвазе, і сказаў строга:

— І не думай! Сядзі, нікуды не вытыркайся!

Ён быў галодны, але думаў цяпер не пра хлеб — ён думаў, як яму звязацца з Малаковічам. З Малаковічам бы ён пагутарыў па шчырасці, ужо хто, а Малаковіч павінен яго зразумець і, можа, памагчы. Але лейтэнант быў далёка, здаецца, за два кіламетры, на станцыі; зноў жа, супракаца з ім Агееву забаранілі ў самым пачатку. Агеёў пачакаў, пакуль Марыя прыбярэ са стала, і абняў яе, з маўклівай пяшчотай пацалаваў у лоб і выйшаў на двор.

У той дзень зранку надвор'е быццам пачало лепшаць. Усюды яшчэ было мокра, каля вугла дома стаяла лужына мутнай вады, на вуліцы холадна блішчэла мокрая гразь, з

кляновага голля падалі долу буйныя кроплі. Але неба яснела, у разрывах аблокаў ненадоўга паяўлялася сонца. Агееў захінуў ватоўку, прайшоў у сваю апусцелую майстэрню-альтанку. Рабіць тут не было чаго, ён прысёў на табурэтку за набрыняльня вільгаццю дошкі стала, пачаў чакаць. Ён думаў, што хтонебудзь паявіцца на вуліцы, можа, з тых, хто патрэбны яму, ці, можа, каму-небудзь спатрэбіцца ён. Ён сядзеў доўга, але на вуліцы ніхто не з'яўляўся. Толькі захутаная ў тоўстую хустку жанчына правяла пярэстую карову — мабыць, на пашу, аднекуль з гародаў выскакыў бяздомны сабака, спыніўся, з цікаўнасцю паўзіраўся ў яго і пабег сваёю дарогай.

Праз гадзіну на тым баку вуліцы паявіўся гадоў дзесяці хлопчык у вялікай, насунутай на вочы кепцы, з дубчыкам у руках. Роздумна сцябаючы дубчыкам па галавах малачаю, які буйна разросся пад плотам, ён паглядваў у бакі. Калі ён затрымаў свой позірк на Агееве, той, раптам узрадаваўшыся, махнуў рукой:

— Ідзі сюды!

Хлопчык нетаропка падышоў, саўганаўшы ўгору кепку, пільна ўставіўся ў яго светлымі вачыма.

— Цябе як завуць?

— Віця.

— Яблыкаў хочаш?

Віця згодна кіўнуў галавой і зноў саўганаў сваю кепку, якая ўсё з'язджала на вочы.

— Ану, ідзі сюды.

Агееў прывёў яго на гарод да смачнай малінаўкі, на якой яшчэ можна было дастаць знізу некалькі пераспелых яблыкаў. Ухапіўшыся за галінку, падцягнуў сук, які абдаў яго сцюдзёнымі кроплямі.

— Ты дзе жывеш? На гэтай вуліцы?

— Не, я — на Бялінскага. Во тут блізка.

— У школу хадзіў?

— Хадзіў. У трэці клас. Цяпер не хаджу.

— Будзеш хадзіць. Як немцаў прагоняць. Пойдзеш у чацьвёрты.

— Хутчэй бы,— сказаў Віця і зусім па-даросламу ўздыхнуў — працягla і трудна.

— У цябе татка ёсць?

— Ёсць. На вайне толькі. А можа, ужо і няма.

— З мамай жывеш?

— З мамай.

Агееў сарваў некалькі яблыкаў, Віця распіхаў іх па тутіх кішэнях, за пазуху і сказаў, калі Агееў пацягнуўся да новай галіны:

— Мне ўжо хопіць.

— Ну, хопіць, дык хопіць,— сказаў Агееў і вылез з-пад нізкіх галін. — Слухай, Віця, а ты на станцыі быў?

— Быў. Толькі даўно ўжо. Там у мяне цётка жыве.

— А дзе качагарка, ведаеш?

— Гэта што за семафорам?

— Ну,— пацвердзіў Агееў, хаця сам, канечне, не ведаў, дзе тая качагарка. — Ты не мог бы збегаць туды?

У светлых вачах Віці паявілася стрыманая цікаўнасць, і ён з гатоўнасцю кіўнуў галавой.

— Збегаю. А што зрабіць?

Яны выйшли з города. Агееў абгупаў на сцежцы мокрыя ад расы боты, Віця босы стаяў на мокрай траве.

— Панімаеш, там працуе твой цёзка, дзядзя Віця. Знойдзеш яго і скажаш, што яго чакае кульгавы дзядзя. Паняў?

Віця моўчкі кіўнуў і паправіў кепку, гатовы бегчы, выконваць даручэнне.

— Але каб нікому болей ні слова! Перадасі дзядзю Віцю і адразу дадому. А заўтра прыйдзеш, я табе яшчэ яблыкаў дам.

Боўтаючы цяжкімі кішэнямі, Віця пабег на вуліцу, а Агееў зноў заняў свой пост у майстэрні-алътанцы. Можа, ён зрабіў і няправільна, можа, не трэба было давяраць тое хлопчу, тым болей выклікаць сюды Малаковіча. Але ў яго ўжо не хапала выгрымкі, гэтая няпэўнасць прыгнягала яго горш за якую небяспеку.

Ён праседзеў у алътанцы яшчэ з гадзіну і нікога не дачакаўся. Местачкоўцы, падобна на тое, у ім не мелі патрэбы і паводзлі сябе так, бышцам увесь іх абутак быў у парадку. А можа, яны рамантавалі яго ў іншым месцы, дзе-небудзь бліжэй да цэнтра? Ці, можа, несамавіты выгляд яго майстэрні не даваў ёй даверу? Агееў нарэшце раззлаваўся, пайшоў дадому і, зашчапіўшы дзвёры на кухні, палез на гарышчча. Марыя чакала яго наверсе і, толькі ён ступіў з драбіны, абхапіла яго ззаду рукамі, ціхенька засмияўшыся над вухам.

— Марыя!

— А я цябе бачыла, вось! Як ты ў альтанцы сядзеў — незадаволены такі, злосны. Во зірні.

Яна падвяла яго да скончанага даху за куфрам, дзе каля кроквы свяцілася невялікая, з пайдалоні, дзірка, з якой былі бачны альтанка і частка двара ад вуліцы.

— А што гэта такое? — запытаўся ён, убачыўшы расчынены куфар з грудай кніжак у цёмных пераплётах, падшыўкі старых пажоўкльых часопісаў, нейкіх папер, купкі іншых выданняў у мяkkіх вокладках з неразрэзанымі старонкамі.

— Кніпі, разумееш!

Апусціўшыся ля куфра, Марыя выцягнула адтуль тоўсты том у прыгожай, з царскім гербам, вокладцы.

— Вось: «Россия, полное географическое описание нашего отечества под редакцией Семенова». Гэткая кніга і ў нас была, баця яе ў экспедыцыі браў. А во тры тамы Шэлер-Міхайлава з дваранскага быту, некалі я ім зачытвалася. Во «Бесы» Дастаёўскага. А часопісаў колькі!

Следам за Марыяй ён таксама пачаў перабіраць у куфры бязладна наваленая туды тамы старых выданняў і сярод іх патрапаная падшыўкі часопісаў «Будильник», «Осколки», «Стрекозы», цяжкі камплект «Нивы» за 1916 год. На першай старонцы камплекта быў змешчаны малюнак маладой прыгажуні ў святочным убранні з пацеркамі на грудзях і крылатымі херувімамі, што пырхалі навокал з часопісам у руках. Унізе значылася імя выдаўца А. Ф. Маркса — сорак сёмы год выдання. Агееў з цікавасцю пагартаяў багата ілюстраваную падшыўку, і зноў на яго дыхнула вайнай: карта ваеных дзеянняў з лініяй фронту ад Рыпі да Кішынёва і ў Закаўказзі каля Тэгерана, пасля ішлі здымкі нейкай «Северопомощи» з натоўпамі мужыкоў і салдатаў, артбатарэя на пазіцыі. Пад прыгожа намаляваным загалоўкам «Вечная память» стракацелі рады афіцэрскіх здымкаў, і ён угледзеўся: палкоўнік Крабэ з ліха падкрученымі вусамі, палкоўнік Баркоўскі, падпалкоўнік Ленц у модным тады пенснэ, капітан Гусакоў з суровым паглядам з-пад навіслых броваў, самотна — задуменны штабскі капитан Кібаленка і яшчэ некалькі радоў невялікіх, з паштовую марку, здымкаў.

— Гэта што — забітвыя? — скілілася да яго Марыя.

— Забітвыя...

Хвіліну ён прыглядаўся да іх твараў і думаў: вось мінула столькі гадоў — і зноў тое ж самае. Зноў пінцъ рускія камандзіры, палкоунікі і капітаны, усё ад рук тых жа немцаў і амаль у тых жа самых месцах, што і чвэрць стагоддзя назад. Толькі ў адрозненне ад гэтых вусатых чыноў у пагонах і эпалаётах іх фатаграфіі не друкуюцца ў газетах, на тое, мусіцъ, не хапіла б усіх газет у краіне. Што і казаць, жыщё чалавече не падаражэла цаной і, мабыць, ужо не падаражэе ніколі. Вайна стала бязлітаснай, ахвяр будзе куды больш, чым раней. Хіба можна яе парадунаць з той маларухомай соннай вайной, якая некалькі гадоў ішла амаль на адным і тым месцы.

— Вось гэта прыгожы хлопчык! — з жалем сказала Марыя, паказваючы на фота — На цябе падобны.

«Паручнік Ольгін», — прачыгтаў Агеёў, пазіраючы на малады, бязвуся твар дабрадушнага хлопца ў пагонах, з крыжам на грудзях і прыгоенай усмешкай на мяккіх хлапечых вуснах. Што ён думаў, пра што клатаціўся, гэты паручнік, перад сваёй пагібеллю дваццаць пяць год назад? Але пра гэта ужо не скажа ніхто, як ніхто, мабыць, ужо не прыпамятае маладога паручніка.

А ці прыпамятае хто пра іх праз дваццаць пяць год?

Выпадковы гэты часопіс выклікаў у Агеева самотныя думкі, і, можа, упершыню за сваё жыццё ў мястэчку ён падумаў пра непазбежнасць сваёй пагібелі на гэтай вайне. Можа, і перажыве яе хто-небудзь, і дачакаеца перамогі, але наўрад ці гэта наканавана яму. Надта яна блізка ад яго ходзіць, гэтая яго пагібель, надта часта даводзіцца заглядаць у яе чорную пашчу, каб песьць надзею застацца жывым.

— А во паглядзі, смешны часопіс «Осколки», — зусім у іншым настроі, жывавым і бесклапотным, сказала Марыя. — Пазнаеш?

— Чэхаў?

— Чэхаў. Антон Паўлавіч, мой самы любімы пісьменнік. Во на фурманцы, як смешна. Сяброўскі шарж.

Пры цьмяным святле з слухавога акна яны доўга перрабіralі ў куфры, глядзелі кніжкі, гарталі старыя часопісы, змест якіх у многіх адносінах проста яго здзіўляў. З розных старонак на іх пазіралі ўвешаныя ўзнагародамі генералы, гафмайстры двара і сенатары ў расшытых мундзірах, франтаватыя свецкія дамы, губернатары, вусатыя афіцэры і

ніжнія чыны даўняй, мала яму знаёмай вайны. Ад старой паперы ішоў непрыемны, магільны пах, які вымушаў іх чхаць. З неба тым часам усё часцей пачало выглядваць сонца, праз слухавое аkenца ў паўзмрок гарышча звесіўся пук промняў, паклаўшы ў доль светлы косы квадрат. Стала цяплей. Навокал драмала цішыня, і, зноў забыўшыся пра ўсё на свеце, яны прылеглі на коўдры. Марыя шантала штось, горача і аддана, але Агееў не надта ўнікаў у блыганы сэнс яе слоў, ён зноў аддаўся пачуццям, пакуль не забыўся ў знямозе. Сон яго, аднак, быў не доўгі, і, калі ён прачнуўся, Марыя, падкурчыўшы ногі, ляжала на баку побач. Сонца з акна ўжо знікла, і тое ледзьве свяцілася, мабыць, на склоне дня. Агееў падумаў, што так можна празываць прыход Малаковіча, і ціхенъка, каб не пабудзіць Марыю, устаў. Аднак падхапілася і Марыя.

— Куды ты?

— Ціха, ціха. Спі. Я гэта... Тут павінен адзін чалавек прыйсці.

— Які чалавек?

— Ну, панімаеш, знаёмы.

— З мястэчка знаёмы?

— З мястэчка.

Быстрымі рухамі маленъкіх рук яна паправіла на сабе падол сарафаніка, маленъкім перламутравым грабеньчыкам трохі прычасала на патышіцы кароткія валасы. Здаецца, яна нічога не падазравала і ні пра што не здагадвалася.

— А мне... Тут бывшы?

— Ага. Ты сядзі тут. Як толькі я яго адпраўлю, дык і прыйду.

Ён пацалаваў яе мяккія пакорлівія вусны і злез па драбіне ўніз. Гультай, які драмаў ля парога на кухні, неахвотна падняўся, пацягнуўся, патрабавалына прамяўкаў. Агееў падхапіў яго ўпоперак цела і ў кладоўцы падсадзіў на драбіну.

— Во сябрука табе. Каб не сумавала.

Агееў выйшаў на двор. У небе ўжо плылі грувасткія кучараўвія аблокі — пэўна, на лепшыя надвор'е, і ён падумаў: як утаіць яго справы ад Марыі? Утаіць, канечне, было неабходна, ён не меў права самавольна давяраць ёй тое, што не было ягоным сакрэтам, але і ўтаіць што-небудзь пры такіх з ёю адносінах было няпроста. Хоць бы таго ж Малаковіча. Яна магла яго ўбачыць, падслухаць іх гутарку — што яна магла

падумаць пра іх? Вядома, лепш за ўсё, каб яна была ў курсе іх спраў, але яшчэ без прычны, амаль падсвядома, ён баяўся ўцягваць яе ў гэтую іх няпростыя справы, якія штодня маглі кепска скончыцца. Навошта рызыкаваць яшчэ і ёю?

Тупаючы па двары, Агеёў чакаў Малаковіча, пасля выйшаў на мокрую сцежку ў гародзе. Ён узіраўся ў бок рова, але Малаковіча не было. Пачало ўжо змяркацца, з садкоў і гародаў пацягнула золкай вільгаццю, зрабілася халадней, і ён падумаў, што, мабыць, трэба ісці ў застаронак. Малаковіч ведае, дзе гэта, ён павінен знайсці. Толькі Агеёў падумаў так, стоячы каля расчыненых дзвярэй хлява, як за домам, дзесьці ў баку mestachkovaga цэнтра, раздаліся стрэлы — два вітовачныя і некалькі разрозненых аўтаматных чэрг. Агеёў знерухомеў, прыслухаўся, але стрэлы на тым і спыніліся, крыкаў быццам не было чутна, і ён занепакоена падумаў: ці не па Малаковічу гэта? Усё ж пачынаўся каменданцкі час, немцы і паліцыя лютавалі па вуліцах і дорогах, спыняючы кожнага, хто там паяўляўся. Увесь mestachkavы люд імкнуўся ў гэтую пару быць дома і не выгыркаць носа з сваіх двароў. Але Малаковіч мог прыйсці да яго толькі ўначы, калі ніхто яго не мог пазнаць у мястэчку.

Агеёў пазіраў у абодва канцы двара, але часцей — на межавую сцяжыну паўз гарод, думаў, што Малаковіч паявіцца з рова. А той раптам выслязнуў з-за вугла хлеўчука і апынуўся перад Агеевым.

— Добры дзень!

— Ну, напалахай!.. Там стрэлы, чуў? Гэта не па табе?

— Я хаджу там, дзе стрэлаў не бывае,— пахваліўся Малаковіч, аднак цяжка дыхаючы ад хуткай хады. Яны прайшли праз хлеў у застаронак, дзе ўжо было амаль цёмна. Агеёў апусціўся на тапчан, Малаковіч, як і ў мінулы раз, прысёў на парозе.

— Што-небудзь здарылася? — запытаўся ён ціха.

— Нічога такога,— супакоіў яго Агеёў. — Проста некаторыя пытанні.

Мне ж забаронена сустракацца з вамі. Але тут хлопец сказаў...

— Я ведаю. Але ў мяне не было выйсця. Я страціў сувязь з Кісяковым.

— Гэта горш,— памаўчаўшы, сказаў Малаковіч. — Я таксама не маю з ім сувязі.

— Можа, яго ўзялі?

— Не, быгта. Калі б узялі, было б вядома. У паліцыі яго няма. Можа, якая накладка? Або эсдэ сцапала?

— Можа, і накладка. У мяне вось гаспадыня прапала. Ужо два тыдні. Сказала: адлучуся дні на трыв — і знікла.

— Ну, цяпер усё можа быць. Дзе-небудзь напаролася. Схапілі. Або застрэлілі дзе-небудзь. Як ваша нага?

— Нага больш-менш. Хаджку ўжо. А як плячо?

— Да што плячо? Зарасло як на сабаку.

— Значыць, можна ўжо дзейнічаць, калі тут сядзець. Што-небудзь плануеца? — запытаў Агееў і сціх, увесь поўны ўвагі.

Малаковіч прыслухаўся да цішыні ночы і адказаў на адразу.

— Нешта задумалі. Днямі правернем. Толькі са ўзыр'ячткай кепска.

— А якая трэба ўзыр'ячтка?

— Да хоць якая. На харошы выбух.

— На харошы выбух трэба харошы зарад. А як сувязь з лесам?

— Цяжка з сувяззю. Усё пад наглядам. Усе дарогі, вуліцы. Ни праехаць, ні правезці.

— Што чуваць на фронце?

— Ерунда на фронце,— паныла сказаў Малаковіч. — Немцы пад Москвой.

— Да-а,— расчараўана працягнуў Агееў, непрыемна ўражаны гэтай невясёлай навіной.

— Але ўсё роўна хутка падавяцца. Ужо Москву ім не аддадуць.

— Ну, а мы што ж, тут і будзем сядзець? У гэтай нары? — з прыкрасцю запытаўся Агееў.

— А што ж нам рабіць? Дагнаць фронт? Далекавата, напэўна?

— Далекавата, канечне. Але ж мы вайскоўцы. Камандзіры ўсё ж. З дзеючай арміі.

— Дзейнічаць і тут можна. А там відаць будзе.

Можа, Малаковіч казаў і праўду, яны абавязаны былі дзейнічаць, вось толькі тыя дзеянні, што выпалі на долю

Агеева, былі не надта яму па натуры. Нават супраць яго натуры. Ужо лепш які бой, адкрыгая агнявай сутычка з ворагам, чым гэтая незразумелая гульня, спрэс няпэўнасць, маркотнае чаканне невядома чаго. Ён думаў цяпер, як сказаць Малаковічу пра паліцыю і Кавешку. Як зрабіць, каб выбрацца з мястэчка куды далей, можа, у лес, у партызанскі лагер, бо яму тут не месца. Але зноў жа, што карысці гаварыць аб тым Малаковічу, у якога таксама няма ні з кім сувязі. Толькі выклікаць падазрэнне ў апошняга, які пакуль што яму верыць.

— Але куды ж пратаў Кісякоў? — зноў сказаў ён у роздуме.

— Кісякоў знайдзеца. Можа, пайшоў у лес. А на яго месца другі прыйдзе.

— Прыйшоў бы хутчэй.

— А ў вас што — тэрміновыя справы? Ці паведамленні?

— І тое, і другое... Панімаеш, тыдзень назад прывезлі меж абутку. Ну, пачыніў. І ніхто не забірае.

— Забяруць. Спагрэбіца — і забяруць,— супакоіў Малаковіч.

— А можа, чакаюць, не давяраюць?

— Ды ну? З якой прычыны?

— Прычына ёсць. Начальнік паліцыі панадзіўся. Утварвае на супрацоўніцтва.

— У даносчыкі? — напружана выпаліў Малаковіч.

— У даносчыкі. Раз ледзьве ў шталаг не адправіў. Нямецкі oberst загадаў адправіць,— сказаў Агеёў і пачакаў, што на гэта скажа Малаковіч. Малаковіч, аднак, прыщіх, і Агеёў зразумеў адразу: дарма сказаў. Паўтарылася ранейшая гісторыя з Кісяковым — яго паведамленне толькі насцярожыла, нічога не праясніўшы, ускладніла і без таго іх няпростыя адносіны.

— Да-а-а... Што ж, кепскія справы,— няпэўна сказаў Малаковіч. — А выкруціца нельга?

— Я, канечне, супрацоўнічаць з імі не стану, але зразумей і маё становішча: прама адмовіцца я не могу. Яны ж мяне адразу возьмуць,— хвалюючыся, сказаў Агеёў.

— Гэта канечне.

— Таму мне тут болей нельга. Трэба ў лес.

— Мабыць, так,— вяла пагадзіўся Малаковіч. Ён не пярэчыў і не спрачаўся, ён быццам разумеў Агеева, але па тым,

як ён адразу абвяў у размове, Агееў зразумеў, што гэтая іх сустрэча не палепшыць яго становішка. Як бы не пагоршыла.

— Пры выпадку ты там скажы каму... Каб перадалі Волкаву. Бо я тут — кругом на падазрэнні.

— Але ж і там патрэбны... давер. З падазрэннем як жа ў атрад?

— Гэта правільна,— памаўчаўшы, сказаў Агееў, устаў і зноў сеў на тапчан.

Вось пра гэта ён не падумаў. Яму здавалася: толькі б вырвацца адсюль у лес, у партызанскі атрад, дзе вакол будуть свае, і ён вызваліцца ад гнятлівой няпэўнасці, ад зняважлівой падазронасці з боку сваіх жа. Але ж і там з падазрэнне немагчыма — такі ён там проста непатрэбны.

Дык што ж яму рабіць?

Што рабіць, не парай і Малаковіч, які, мабыць, сам ведаў не больш за яго. Агееў разумеў тое і звяртаўся да яго толькі таму, што лейтэнант быў мясцовы, ведаў большую колькасць людзей і, думалася,— сувязь у яго павінна быць болей надзейная. Аказваецца, са знікненнем Кісякова ў яго таксама шмат што абарвалася.

Агееў праводзіў Малаковіча да канца гародаў, і яны стрымана развіталіся. Калі б ведалі абодва, што ім так нядоўга засталося быць на волі, што гэта ў іх апошняя магчымасць адкрыта і па шчырасці пагутарыць пра ўсё... Але — не ведалі. І лёгка рассталіся. Малаковіч, як здалося Агееву,— з палёткай нават, і Агееў, пастаяўшы хвіліну, праводзіў яго невясёлам позіркам, пакуль той не схаваўся ў цэмры. Застаўшыся адзін, ён пачаў думак, чаму так заведзена ў людзей, што вось паявілася маленъкае непараразименне — і ўжо гатовы ўсуніцца, гатовы павернць некалькім невыразным фактам і не верыць доўгім гадам сяброўства, знаёмства, сумеснай работы, нарэшце, выпрабаванням пагібеллю, якія яны нядаўна стрывалі. Але няўжо Малаковіч таксама ўсуніўся ў ягонай шчырасці, няўжо падумаў хоць на хвіліну, што ён двурушнічае і можа ім здрадзіць? Здрадзіць дзеля каго? Дзеля вось гэтых шакалаў, сабак, якія самі некалі здрадзілі самому святому ў жыцці — радзіме і народу — дзеля ўратавання ўласнай шкуры? І ён пойдзе да іх служыць? Трэба было зусім не ведаць яго, старшага лейтэнанта Агеева, ці мець самому курынныя мазгі ў галаве, каб падумаць такое. Але ж, напэўна, падумалі. Мабыць,

думаць так было болей звыкла? Ці прасцей? Ці, магчыма, болей практычна, дальнабачна? Але калі дальнабачней, як жа тады яго чалавечы лёс? Ці ў такіх абставінах адзін лёс нічога не варты? Дык колькі ж тады лёсаў могуць што-небудзь значыць? Сто? Тысяча? Дзесяць тысяч?

Не, мабыць, калі нічога не варты адзін, дык мала чаго варта і дзесяць тасяч. Такі ўжо элементарны закон арыфметыкі. Арыфметыкі, але не вайны. У вайны свае, далёка не людскія законы, і яны будуць правіць людзьмі, пакуль будуць вайны.

Ну што ж, што будзе, тое будзе. Галоўнае — не мітусіца, не вукручвацца, думаў Агееў, застацца чалавекам, якім ён быў дваццаць шэсць пражытых гадоў. Тыя чатыры гады, што ён праслужыў у арміі, ён імкнуўся быць спраўным камандзірам і, мабыць, такім быў. Па крайняй меры, у яго асабовай справе, якая некалі была ў страйвой часці палка, значылася восем падзяк і ніводнага спагнання, хаця сутычкі з начальствам не былі для яго рэдкасцю, здараліся і заслужаныя ім наганяі. Але, апрач службовых адносін з начальствам, былі яшчэ рознага роду адносіны з роўнымі сабе, сярэднімі камандзірамі, сябрамі, былі, нарэшце, адносіны з падначаленымі сяржантамі і чырвонаармейцамі. І для Агеева, можа, даражай за думку начальства была дзе-небудзь бегла прамоўленая фраза: «А ён быццам някепскі мужык, гэты наш начбой!» Да іншых водгукай пра сябе ён не прывык за жыццё, і тое, што цяпер закручвалася вакол яго ў гэтым мястэчку, проста кідала яго ў роспач.

Растрывожаны і апанураны, ён пайшоў на кухню і толькі ў цемры зашчапіў дзвёры, як трапіў у абдымкі цёплых дзявочых рук. Марыя падвяла яго да стала і зашаптала, падсоўваючы крэсла:

— Ну, зараз я цябе накармлю... Зараз, зараз...

Перш чым ён што-небудзь паспеў зразумець, яна сунула яму ў рукі вялізную скібіну хлеба, ад якой апетытна запахла кменам, у другую — вялікую кварту з малаком.

— Еш! Ну? Смачна?

Сапраўды, гэта было надта смачна, здавалася, ніколі не ёў ён такога смачнага хлеба і такога малака, ён знемагаў у асалодзе, моўкі праглынуў усё, запіў рэштаю малака.

— Ну, пад'еў? Хочаш яшчэ?

Агееў больш не хацеў — ён ужо зразумеў, што яна выбягала кудысь, можа, да сястры ці суседзяў, і яму зрабілася страшна. Марыя была тут адзінаю яго ўцехай і, напэўна, адзінай апорай, на якую можна было спадзявацца. Небяспека страціць яе азвалася ў ім спалохам, якога ён не ведаў нават перад пагрозай уласнай пагібелі.

— Дзякую! — сказаў ён, цалуючы ў цемры мяkkія ёнінікі. — Але я цябе папрашу: не хадзі болей нікуды! Не трэба! Як-небудзь. Пойдзем разам...

— Куды? — з наўнай паспешнасцю запытала яна, быццам гатовая зараз жа бегчы разам з ім.

— Куды? Пойдзем куды-небудзь. Настане час — і пойдзем.

— Настане час! Я веру, што настане часю павінен настаць. І скончыцца гэтая ноч. І ніхто не будзе нам пагражаць. Ой, як я хачу дажыць да таго часу... Мілы, Алежка мой!..

Яна апусцілася долу каля яго каленя, абедзівюма рукамі абняла іх, і яны лашчыліся так, ледзьве стрымліваючыся, каб не плакаць. І ён моўчкі вышіраў яе мокрыя шчокі, напружана думаючы, як уратаваць яе і сябе ад бязлітаснай калясніцы знішчэння. Можа быць, менавіта ў той вечар ён адчуў тое, што раней неяк не даждзіла да яго свядомасці — што ён какае яе, — насуперак сваім намерам, насуперак вайнені і нават здароваму сэнсу. Напэўна, яму трэба было сказаць ёй пра тое, але хіба і без слоў не было зразумела ўсё...

Надвор'е рэзка павярнула на восень, зачасцілі нудныя слотныя дажджы, а калі яны пераставалі, асабліва ўранні, напаўзалі туманы, у якіх патаналі дамы, гароды, платы і дрэвы. Аднаго разу, устаўшы на світанні, Агееў не пазнаў двара — усё, што было перад варотамі, знікла ў стылай шэра-малочнай навалачы. Сядзіба сціхла, неяк дзіўна, затоена, вуліца нібы вымерла, змоўкла і ўсё мястэчка.

Той ноччу Агееў з Марыяй заснулі толькі перад світаннем, усю ноч праседзеўшы ў застаронку ад незразумелай трывогі, якая падняла на ногі mestачковыя ўлады і паліцыю. Пачалося ўсё са здзічэлага крыку дзесь на ўскраіне, у раёне могілак, пасля раздаліся стрэлы ў ваколіцы, і па іх Зялёныя вуліцы прабегла некалькі чалавек — усё туды ж, у бок могілак. Тупаценне іх ног глуха аддалося ў начы, але галасоў не было

чуваць, быццам гэта прабег строй салдат ці паліцыі. Пасля на суседній, болей наезджанай вуліцы застукалі фурманкі, там жа пачуліся галасы, нават крыкі, а недзе ля цэнтра і царквы прагырчэлі цяжкія машыны, і свягло ад іх фар жоўтымі плямамі мільганула ў тумане над дахамі mestachkovых хат. Сцяўшы дыханне, Агееў слухаў, спрабуючы зразумець, што адбываецца ў мястэчку, але зразумець было не так лёгка. Марыя, прыпашы да яго і ахапішы ягоныя плечы рукамі, дробна дрыжала, нібы ў гарачцы, ён хутаў яе ў кажушок і думаў, як бы не давялося ратаваць яе ў гэтую трывожную ноч. Ніжнюю адарваную дошку ў сцяне застаронка ён паказаў ёй даўно, дзяўчына магла пралезці ў гарод, але што далей? Куды ратавацца з гарода, яны так і не вырашылі.

Яны не вырашылі шмат чаго ды так і занулі пад ранак у пяшчотных абдымках, калі гэтая малазразумелая трывога неяк сама па сабе ўляглася і ўсё навокал паступова заціхла.

У волглым застойным тумане ўсё на падворку было настылае, золкае і нятульнае. На змакрэлым голі віселі празрыстыя краплі, сцякалі па мокрых камлях дрэў; туман ціха ахутваў рыжэ лісце клёна і, чапляючыся ў сухах, ціха клубіўся там, марудна спаўзаючы на чорны, набрынялы вільгаццю дах хаты. Агееў скамяніўся ад сцюжы і перш за ўсё падышоў да дзвярэй на кухню — клямка звечара некранутай ляжала на прабоі, значыць, Бараноўскай ўсё не было. Ён перастаў ужо лічыць дні і тыдні, што мінулі пасля яе ад'езду; мабыць, сапраўды ягоная гаспадыня прапала назаўжды і без знаку. Яны з Марыяй ужо з'елі паўагарода бульбы, падабралі, што можна было падабраць з ежы ў кладоўцы, але з маёмасці нічога не чапалі, абыходзіліся пакуль кажушком ды стракатаю ватнай коўдрай, што была на гарышчы. Кожны раз, прачынаючыся ў застаронку, Агееў чакаў, што хто-небудзь з'явіцца ў двары і скажа: «Ад Волкава». Але ішлі дні, а ніхто не прыходзіў, меж з адрамантаваным абуткам па-ранейшаму ляжаў пад сенам. Не паявіўся і Кісякоў. Агееў адчуваў сябе абсолютна закінутым і забытым, і адзінаю ягонай уцехай была Марыя.

Ён не мог даўмецца чаму, але Марыя ўжо ўладарна і без рэшты захапіла яго пачуцці, запоўніла сабой ягоную істоту — яго памяць, увагу, думкі — і, здаецца, ужо стала яго каханнем. Не перастаючы, ён думаў пра яе і пра іхні няўдалы лёс. Наяве ці ў мірах яна штодзень была з ім, і ён заўжды бачыў перад

сабой яе мілае аблічча, слухаў яе асаблівую, парывістую манеру гаварыць, гатовы быў глядзець і глядзець, як яна ў размове адкідвае з ілба светлу пасмачку валасоў ці, трошкі схіліўши галаву, прыгэсваецца маленькім празрыстым грабенъчыкам, які заўжды блішчэй у яе на патыліцы. Яе тонкія трапяткія руکі былі ўвасабленнем клопату і руху, калі яна гаварыла пра што і нават калі маўчала, папраўляючы кароткі сарафанік на каленях, ці парывіста абдымала яго за плечы, прыціскаючы маленькія далонькі да яго лапатаў, ці лахмаціла яго валасы. Асаблівае задавальненне для яе рабіла барада, якую ён разы два падстрыгаў нажніцамі, але пагаліць якую ў яго не было чым. Марыя лахмаціла яе рукамі, цалавала і цёрлася шчокамі, гарэзліва прыгаворваючы: «Якая ў цябе барада! Якая калочая! А ты адпусці яе, як у дзеда, во здорава будзе!»

— Што — да твару?

— Пытается! І кашуля гэтая дужа табе да твару. Вышытая! Ну, проста былінны герой! Ілья Мурамец!..

— Які Мурамец! Можа Салавей-разбойнік...

— Не, не... Ты такі... Праўда! Адразу відаць — камандзір.

— Во гэта і кепска, што адразу відаць.

— Ну і нічога, ну і нічога... Ну і добра! — горача пераконвала яна, цалуючы яго ў бараду, у шчокі, у вусны...

У такія хвіліны ён чуўся расслабленым, размораным, але амаль шчаслівым, калі б тролькі не яго турботныя думкі, якія не пакідалі яго ні на імгненне, і ён усё думаў і думаў бясконца — лежачы з ёю пад кожушком, седзячы побач на коўдры, калі яна спала, на адзіноце ў двары, слухаючы гукі з вуліцы, імкнучыся зауважыць сярод іх тыя, што былі яму так патрэбны. Гаротная думка тачыла ягоную душу ўдзень і ўначы — дабром гэта не скончыцца! Не можа гэта скончыцца добра ў такі бязлітасны час, на краі прадоння, за два крокі ад паліцыі, немцаў, СД. Будзе бяда! Але ён нічога не мог зрабіць з сабой і сваім непаслужмынным пачуццём, нібы ведаючы, што іншага часу для іх не будзе — што такое не паўгорыцца болей. Сапраўды, цудоўнае не доўжыцца і не здараетца часта, яно — шчаслівая рэдкасць, што выпадае чалавеку як узнагарода. Вось іх узнагародзіў лёс — добры жартайнік ці крыладушны д'ябал, як бы ён хутка не паздзекаваўся з іх.

Яны стараліся не марыць пра будучае, не меркаваць нават, што чакае іх заўтра, а то і сёння, увечары, ноччу. Яны

жылі кожным імгненнем зараз, бо толькі гэтае імгненне належала ім. Заўтра магло для іх не наступіць ніколі, учора было даўно і таксама належала не ім, хаця яны і ўспаміналі пра яго. Абуткам Агееву больш не займаўся, мястэчка, падобна, ігнаравала яго няпэўнае шавецкае майстэрства, і ён, некалькі разоў нядоўга пастаяўшы ў альтанцы, болей там не паказваўся. Харчаваліся бульбай. Апошнім часам налаўчыліся пячы яе ў прыску — печаная бульба здавалася смачнейшай, а галоўнае, была больш сытная, чым звараная. Неяк Марыя напарыла буракоў з градкі, і яны елі іх два дні — спярша гарачыя, а пасля астылыя. Удзень звычайна сядзелі на гарышчы пад дахавым акенцам, даючы волю неспатольным абдымкам і пацалункам. Размаўлялі шэпгам ці напаўголосу. Зрэшты, ён болей маўчаў, Марыя ж здольная была шчабятаць, не перастаючы, і ён зредзьчасу перапыняў яе: «Ціха!» Рана ў Агеева амаль загаілася, толькі з ніжняга канца разрэзу сачылася брудная сукровіца, павязка трохі макрэла. Ён даўно ўжо ўпэўнена ступаў на левую ногу, хаця, калі спяшаўся, трохі кульгаў, што было прыкметна, і ён стараўся ісці цішэй; часам браў кій.

У той дзень, як заўжды ранкам, яны перабеглі з застаронка на гарышчу, паелі ўчарашняй бульбы. Можа, з прычыны бяссоннай ночы Марыя была менш разгаворлівая, чым заўжды, бульбу амаль не ела, болей падкладвала яму і часта ўздыхала. Яны сядзелі на разасланай пад дахавым акном коўдры, ражком якой яна прыкрывала азяблыя ногі, і ражгам запыталася ў яго без усялякай сувязі з тым, пра што яны размаўлялі:

— Алежка, а мы загінем?

Ён здзіўлена зірнуў на яе, у яе вялікія очы, у якіх застылі боль і надзея.

— Чаго ты? Чаму ты так?

— Я хачу ведаць, што нас чакае.

— Што нас чакае — хто ж табе скажа? Я хіба ведаю? Але мы будзем жыць. Інакш і быць не можа.

— А немцы?

— Што немцы?

— Немцы нас перамогуць?

Во дзвіачка, падумаў ён, пра што яна непакоіцца! Зрэшты, хіба не тым самым быў занепакоены і ён? Але ён нават на хвіліну не мог дазволіць сабе пагадзіцца, што іхняе

існаванне безнадзейнае, што перамога будзе за Гітлерам. Ён адганяў ад сябе гэтыя чорныя думкі — незалежна ад таго, як яно будзе далей, ён павінен быў верыць у нашу перамогу. Канечне, абое яны могуць не дажыць да перамогі, але гэта ўжо другое пытанне, і на яго павінен быць інакшы адказ.

— Вось што, Марыя,— сказаў ён рашуча. — Ніколі немцы нас не перамогуць...

— Чаму?

— Хоць бы таму, што... Што Расію ніхто і ніколі не перамагаў. Гэта немагчыма.

— А ты ўпэўнены?

— Абсалютна.

— Ну, дзякую,— сказала яна, падумаўшы, і адхінулася на локаць. — А то... Ты ведаеш... Здаецца, я зацяжарала.

— Во як!

Не ведаючы яшчэ, узрадавацца яму ці апанурыцца, ён абняў яе за плечы, прыцягнуў да сябе, ціхенъка пагладзіў яе па валасах. Пачуццё яго не было гатовае да такога павароту справы, але цвярозы, заўжды напружаны разум ужо вынес свой хуткі прысуд, які быў падобны на трудны і сумны ўздых — ох, не на добрае гэта. Яно і сапраўды не на добрае, але што ў гэтае лета і восень было на добрае? Усё на бяду, на пагібель у горы і роспачы...

— Ладна,— сказала яна, далікатна вызываючыся з ягоных абдымкаў. — Ты толькі не перажывай. Калі што — я сама вінаватая. Лепш раскажы пра сябе.

— Што расказаць?

— Ну, як ты жыў. Раскажы пра сваю маму. Дзе яна? Жывая?

— Была жывая. І бацька таксама жывы быў. Але што расказваць — калгаснікі.

— А як ты камандзірам стаў? Напэўна, вучылішча скончыў?

— Вучылішча, вядома. Але гэта проста. У мяне, бачыш, дзядзька вайскоўцам быў. Зрэдзьчасу прыязджаў у вёску. Во я нагледзеўся на яго і падаўся ў вучылішча. Вайсковая служба цяжкая, але падабалася. Ды што там... Лепш ты раскажы пра сябе. Ты ў Мінску і нарадзілася?

— У Мінску. Панімаеш, я расла паміж бацькам і маці — можаш сабе ўявіць такое? Справа ў тым... Справа ў тым, што

болей няскожых людзей, чым мае бацькі, цяжка сабе і ўявіць. Бацька паходжаннем з сялян, некалі скончыў настаўніцкую семінарыю, доўга настаўнічаў, пасля перайшоў у Інбелкульт — быў такі ў Мінску. Бацька заўжды жыў у народнай стыгii — фальклоры, гісторыі Беларусі. Заўжды даследаванні, летапісы, старая літаратура, пасля пайшлі экспедыцыі. Размаўляў дома ці там на вуліцы, у трамваі, у магазіне толькі па-беларуску. Некаторыя на яго азіраліся, у горадзе ж яно не прынята, каб так, па-вясковаму. А ён прынцыпова. А вось мама мая, хоць таксама паходзіла з вёскі, але пажыла ў горадзе, і так, ведаеш, палюбілася ёй усё гарадskое, што ўсё ранейшае, вясковае, зненавідзела. Яна таксама прынцыпова не магла прыняць нічагусенькі, што хоць бы трохі нагадвала вёску. Не прызнавала ні песняў, ні казак, ніякага фальклору, не любіла мужыкоў, вясковай гразі ў разводдзе, нават вясковай жывёлы. Ну, а ўжо як яна здзеквалася з мовы, з гутаркі па-беларуску, тут у яе проста талент быў сатырычны. У бацькі было шмат знаёмых — вяскоўцаў — ну, там як ездзілі ў экспедыцыі, дык ён усім даваў наш мінскі адрес, і вось калі зімой пад'язджаюць сані, прыходзіць мужык ці двое адразу — у кожухах, лапцях, ды яшчэ мокрыя, у снезе. Бацька іх распранае, вядзе ў кабінет, у лапцях, вядома, там доўгая размова, ну, і чарку калі возьмуць. Але мама туды ні нагой — бацька сам іх частуе. Малую маці мяне яшчэ пускала туды паглядзець-пастукаць, а як падрасла, забараніла і заходзіць. Але, мабыць, позна. У мяне такая цікавасць з'явілася, што я гэтых дзядзькоў дагэтуль усіх памятаю. Ну, і неяк пасля шостага класа паехала з бацькам у экспедыцыю. Помню, на Палессе, да камунараў. Мама сабралася ў Сочы, мяне з сабой брала, а я ўпёрлася: хачу на Палессе. Столікі аб ім чула з размоў, ад бацькі. Скандал быў, плакала, але дабілася свайго — паехала з бацькам. А мама пакаціла на мора з сяброўкай, жонкай аднаго адказнага работніка з ЦВК.

— А як вы там жылі, у экспедыцыі?

— О, там быў рай! Дзе-небудзь у лясной вёсачцы, кватэра ў якой-небудзь цёткі Лушы або цёткі Альбіны, а ў той карова з цялушки, конь, сабака, авечак з ягняткамі шгук восем, парасяты, піскаляты. Страх як цікава было! Пасябрую, бывала, з рабятамі, на начлег ездзім, коней пасвім. У рэчцы купаемся, ракаў ловім, ну, і рыбу, вядома. А кветак колькі ў полі, на лузэ.

А лес! Якія лясы там — ягад, грыбоў процьма. Не, я і цяпер не могу спакойна прыпамінаць усё тое. Я ж і сюды во да стрыечнай сястры прыехала — па ягады хадзіць. Так ягады люблю збіраць... І вось пазбірала...

Марыя змоўкла і трошкі ўсхліпнула — ціхен'ка і адзін толькі раз. Агееў далікатна правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю.

— Ну ўсё, нічога... І вось, разумееш, апроч таго, бацька мяне далучыў да сваёй стыхіі — збору народнай мудрасці, розных там фразеалагізмаў, прымавак. І песень. Жніўныя, калядныя, вясельныя, абрадавыя і яшчэ бог ведае якія. Ён ведаў. Ну, і я старалася, нават некалькі песень сама запісала ад цётак і бабак на Любашчыне. Вось, напрыклад, паслухай:

Мая матуля забедавала:
Дзе мая дочка заначавала?
Заначавала ў цёмным бору
Пад каліною,
Пад каліною,
Белыя ручкі пад галавою.

Праспяўвала яна ціхен'ка, амаль шэптом, гаротна і меладычна.

— І яшчэ памятаю... Хочаш паслухаць?

— Не, ведаеш, усё ж чутна, мабыць. А наогул добра ты гэта — па-беларуску.

— Ага, за лета так прывыкну да беларускай мовы, што, калі вярнуся ў Мінск, доўга яшчэ не могу перайсці на рускую. Мама здзіўляецца, нават сварыцца на мяне і бацьку. А я тады знарок. Мне — пажалуста, а я — калі ласка. Мне — да свідання, а я — да пабачэння. Мне — плацце, а я — сукенка. А што? Хіба горш? Такая ж славянская мова, як руская ці ўкраінская,— не лепшшая і не горшшая — раўназначная.

— Гэта ты малайчына,— сказаў Агееў. — А мне, ведаеш, дзеравенцу, у арміі давялося... памучыцца. Пакуль адвык ад сваёй, рускай авалодаў. І пасля яшчэ дражнілі «трапка, братка».

— Ну, у арміі, там, можа, і трэба, каб усё па-руスキ. А ў Мінску чаго мне саромецца? У сваёй рэспубліцы. Але ў горадзе таго не разумеюць, затое ў вёсцы было раздолле. Так любіла, як бабы спяваюць. Во як увечары з поля ідуць — чутно і тут, і там,

за гарою і пад лесам, песні працяжныя такія, прыгожыя, ды так слайменька цягнуць на два галасы.

Агееў слухаў і трохі здзіўляўся ў душы — усё тое было для яго новым і нязвыклым нават. Васемнаццаць гадоў свайго жыцця ён правёў у вёсцы ў той самай стыхіі, пра якую з такім захапленнем апавядала Марыя, але ў яго не было і ў думках захаплянца тагачасным жыццём, ён проста яго не зауважаў, як не зауважаюць паветра, якім дыхаюць. Ну, спявалі, ну, размаўлялі па-беларуску, ці, як казалі ў іх, па-тутэйшаму; але хіба ў тым была якая культура? Культура здавалася тады ў горадзе, дзе тэатры, кіно, дзе співаюць расфранчаныя актрысы і розныя вучоныя людзі размаўляюць чыста па-гарадскому, а то і на замежных мовах. У арміі ж яму каштавала клопату пазбыцца звыклага акцэнту ў вымаўленні, якое адразу выдавала ў ім беларуса і часам рабілася прадметам насмешак сяброў. А яна — глядзі ты! Гараджанка, а з такой цікавасцю і нават захапленнем да ўсяго, такога для яго звычайнага, вясковага.

Ласкава абняўшы Марыю, Агееў слухаў яе ціхенъкі, журботны голас, пранікаючыся яе настальпічным пачуццём да нядаўна перажыгага, а ў свядомасці яго гучалі яе слова, сказаныя без усялякай сувязі з успамінамі. Гэта ж трэба, дажы ў дараго, думаў Агееў, ён будзе бацькам — аднак выбраў жа час! А як ёй у такі час стаць маці? Гэта чорт ведае што, як яно ўсё ўскладняла, заблытвала, пагражала новымі бедамі. Але што рабіць? Калі так, дык, напэўна, нічога ўжо не зробіш, застаецца адно — чакаць.

Чаго дачакаешся толькі?

Ён і так чакаў увесь час у мястэчку, чакаў рознага. Спярша — калі загоіцца рана, калі вернецца яго Бараноўская, чакаў прыходу Кісялкова ці каго-небудзь ад Волкава, са страхам і непрыязню чакаў паяўлення Кавешкі або Драздзенкі, налёту паліцыі, выкрыцця, арышту. Увесь яго час тут мінуў у трывожным чаканні — лепшага або горшага. Але ўсё ў гэтай сядзібе нібы стаілася, сціхла, ішоў час, а ў ягоным становішчы нішто немянялася. Можа, накоплівалася, ці што? А пасля як бы не выбухнула бядой, няшчасцем — цяпер ужо для дваіх, вось што горш за ўсё. Зрэшты, мабыць, ужо і для траіх...

Калі Марыя ненадоўга сціхла, прыслухоўваючыся да невыразных гукаў унізе, ён падхапіўся і ўстаў.

— Ты пасядзі. Я спушчуся, зірну.

Трэба было паглядзець, хоць бы дзеля перастрахоўкі, для ўпэўненасці, што ў двары ўсё ціха і няма ніякіх падстаў для трывогі, а таксама ў выпадку, калі да яго хто прыйшоў ад патрэбных людзей. Па кругой драбіне ён спусціўся ў цёмную кладоўку, выйшаў на кухню. Пасярод стала прыкрыты чыстай ануцкай бялеў састаўлены Марыяй посуд — талерка, лыжка і кубак, строга на аднаго чалавека, нішго тут не павінна было навесці на думку, што ў доме яшчэ хто-небудзь жыве, за гэтym ён сачыў строга. Можа, усё было занадта старанна прыбрана, ён бы так прыбіраць не стаў, але гэта ўжо Марыя. Трохі кульгаючы, Агееў выйшаў на двор, пашукаў позіркам Гультая, ды ката паблізу нідзе не было, напэўна, згладнелых дома, пайшоў кудысьці на промысел. Туман патроху радзеў, сплываў за гароды, у роў, росным дываном асядаючы на дробнай траве, брукаваным доле, на гонтавым даху дома і саламяных стрэхах хлявоў. Усё навокал набрыняла гэтym туманам, яго стылай вільгаццю; было сцюдзёна, і, можа, упершыню Агееў адчуў подых блізкае восені, хуткае сцюжы і непагадзі.

Ён хацеў ужо быў вярнуцца на гарышча, як рашыў для пэўнасці зазірнуць з падворка на вуліцу, адтуль звычайна насоўвалася небяспека. І, зірнуўшы з-за вугла, мімаволі адхіснуўся — з веснічак другога ці трэцяга адсюль дома выходзіла група мужчын — трох чалавекі, іх, відаць, праводзіў гаспадар, барадаты чалавек у картузе; пярэдні, адварнуўшыся, нешта строга выгаворваў яму, і ў гэтym пярэднім Агееў лёгка пазнаў начальніка паліцыі Драздзенку. Затайшыся за вуглом, ён пачакаў, услухоўваючыся і стараючыся вызначыць, куды павернуць паліцаі — па вуліцы ў мястэчка ці... Але, канечнe, трох паліцэйскія хуткім крокам паўз агароджу скіравалі да сядзібы Бараноўскай, і Агееў, вылаяўшыся ў думках, выйшаў на сярэдзіну падворка.

— Здарова, сапожнік! — бадзёра і нібы нават па-свойску павітаўся Драздзенка, павяртаячы ў двор. — Ну, аброс, як дзед. Брыгты няма, ці што?

— Ды так, ведаецце... Ленъ галіцца,— прабурчэў Агееў.

Начальнік паліцыі быў усё ўтым жа танкісцкім фрэнчы, падперазаным шырокім камандзірскім рамянём з лагуннай, без зоркі, спражкай, у шызай нямецкай пілотцы. У руках у яго

замест заўсёднага дубчыка была прыгожая, аздобленая разьбой палачка, якой ён лёганька памахваў у паветры.

— Бараноўская прыбыла?

Спыніўшыся наступраць Агеева, ён настырчыў у яго выпрабавальны позірк, і Агею заклапочана въдыхнуў.

— Не, не прыбыла. Не ведаю, што і думаць.

— Ах, сцерва! — з горыччу вылаяўся начальнік паліцыі.

— Дрэнь гульню з намі зацеяла. Але дагуляеца пападдзя! Ужо я ёй прыпомню!.. Як нага? — раптам без усялякага пераходу запытаўся ён і зноў застыў, поўны ўвагі.

— Гоіцца,— не адразу сказаў Агею. — Але марудна. Лякарства, ведаецце, ніякага. Нават перавязаць няма чым.

— Не прыбядняйся! Вунь без палкі бегаеш, у арміі даўно б на перадавую выпхнулі. Ану, зойдзем у хату,— раптам прапанаваў Драздзенка і рвануў дзвёры на кухню. — Вы пастойце! — азірнуўся ён на двух паліцаю з белымі павязкамі на рукавах, і тыя знялі з плячэй віントоўкі.

Імкнучыся трymаць сябе як мага спакайней, Агею прайшоў за ім на кухню, трохі з празмернай гасціннасцю саўгануў крэсла каля стала — каб хутчэй пасадзіць і адцягнуць яго позірк ад дзвярэй у кладоўку. Аднак, перш чым сесці, Драздзенка бегла азірнуў пліту, посуд на стале, паглядзеў у акно.

— Курыш, не?

— Не, не куру.

— А я куру. Раней курыў «Беламор», а цяпер вось гэтую дрэнь,— сказаў ён, сядкочы на крэсла і дастаючы партсігар і нямецкім цыгарэткамі. — «Беламору» няма.

— Гэта дрэнна,— чужым голасам фальшыва паспачуваў Агею. Драздзенка грэбліва хмыкнуў.

— Калі б толькі гэта і было дрэнна! А то ўсё дрэнь! Беспарадкі, грабяжы! А на чыгуңцы што робіцца!

— А што робіцца? — прастадушна пацікавіўся Агею.

— Рухомы састаў ірвуць! Немцы ўжо трох начальнікаў станцыі расстралілі — не памагае. Думаеш, на тым яны абмяжоўцца? Яны нічым не абмяжоўца, пакуль будуць дыверсіі. І ні перад чым не спыняцца. Сёння расстралілі сто, заўтра расстраліюць дзвесце. Пакуль не спыняцца безабразія. А не спыняюцца. Тым, мабыць, сваіх не шкада...

«Во як! — падумаў Агееў. — Аказваецца, вінаваты тыя. Не немцы, якія расстрэльваюць, а тыя, што недзе далёка адсюль».

— А куды глядзіць паліцыя?

— Драздзенка рэзка крутнуўся — усім сваім мажным целам на слабенькім хісткім крэсле.

— Паліцыя разрываеца! Але паліцыі мала. Мы не можам усё ўпільнаваць. Нам патрэбны памочнікі, людзі з мястэчка, са станцыі, з вёсак. Але тыя запалоханы бальшавікамі і не хочуць дапамагаць. І каму ад таго горш? Насельніцтву перш за ўсё. Ну, насыплюць пяску ў буксы, развінцяць рэйкавы стык — хіба гэта ўшчэрб для Германіі? Ды ў іх гэтых вагонаў з усёй Эўропы. А вось той вёсцы, дзе крушэнне, капец! Спаляць і пастраляюць. Уці — нявінных людзей. І ніхто іх не абароніць. У мяне на ўсё сілы не хопіць.

Агееў маўчаў. Такі паварот у размове быў для яго нечаканым. Ён лічыў паліцыю карным органам акупантаў, а яна, як кажа гэты начальнік, гатова абараніць нявінных людзей, берагчы іх ад дыверсій і непазбежных затыма рэпрэсій.

Скрыпнуўшы крэслам, Драздзенка ўскочыў, з цыгарэтай у зубах жвава падбег да акна, паглядзеў на двор, відаць, шукаючы позіркам сваіх паліцаю. Але паліцаі стаялі каля дзвярэй, і начальнік вярнуўся да стала, грузна абапёрся на яго рукамі.

— Слухай, уступай у паліцыю, хопіць табе сачкаваць. У такі час трэба не толькі пра сябе думачы. Падумай пра людзей. Трэба наводзіць парадак, а то немцы ўсіх панішчаць. Вунь як яўрэяў. Але яўрэі — чорт з імі, а сваіх шкада. Хто за іх заступіцца? Чырвоная Армія кінула — жывіце, як хочаце. Адзіная свая сіла — паліцыя. Але паліцыі патрэбны парадак. Пры ўмове парадку паліцыя яшчэ што-колечы можа. Для сваіх, вядома. Дык як? Згодны?

Агееў на момант збянтэжыўся. Ён не быў гатовы да такой размовы і толькі прамармытаў разгублены:

— Нага, ведаец... Баліць яшчэ.

— Нагу далечыш у нас. У нас і доктар ёсць. Лякарствы таксама. Пакажаш сябе — папрашу немцаў, зробяць намеснікам. Мне намеснік патрэбны, талковы мужык. А то вунь гэтыя, — кіўнуў ён на акно, — як калуны. Тупыя і лянівыя. А ты ўсё ж сярэдні камандзір.

— Ды ўжо які там камандзір,— сціпла заўважыў Агееў. — Цяпер акружэнец.

Драздзенка моўчкі з хвіліну ўзіраўся ў ягоны твар, нібы хацеў штосыці ўбачыць на ім.

— Ты мне глядзі! Я цябе магу і сілай. У парадку мабілізацыі. Але мне сілай не трэба. Ты ж не дзеўка. Мне каб добраахвотна. Каб работа была. А ты ж мужык дзелавы. І з галавой. Ты павінен разумець, што можна спазніцца. Вайна ж канчаецца...

— Няўжо канчаецца? — холадна перапытваў Агееў.

— Усё! Асталося нямнога, немцы акружаюць Москву, хутка прыдушаць. Глядзі, спознішся.

— А я нікуды і не спяшаюся.

— І дарма. Як бы не давялося трymаць адказ перад немцамі пасля перамогі: чым займаўся? Калі што — па галаве яны не пагладзяць. Яны наогул па галаве не гладзяць. Строгая нацыя!

— Гэта я ведаю.

— Во і добра, што ведаеш. Дык падумай. Болей я гаварыць не буду. Сам прыйдзеш. Паняў?

— Што не паняць, — сказаў Агееў.

Драздзенка рэзка адхіснуўся ад стала, кінуў пад ногі недакурак і павярнуўся да Агеева ўсім тулавам.

— Ну во! А цяпер твая галоўная задача — Бараноўская. Як толькі паявіцца, стукні. Зараз жа. Удзень ці ўначы. Упусціш — пяняй на сябе. Ёю СД цікавіцца. Тут ужо я цябе не прыкрыю.

— І чым яна так зацікавіла СД? — не стрываў Агееў.

— А гэтага не ведаю. Чымсьці насаліла, значыць. Паліція тут ні пры чым.

— Што ж, панятна, — сказаў Агееў, падумаўшы, што таго ўжо ад яго не дачакаюцца. Але як бы не празываць, папярэдзіць гаспадыню адразу, як толькі тая вернецца дадому.

Як і мінулых разы, Драздзенка, не развітаўшыся і рагтам спыніўшы размову, сігануў да дзвярэй і выскачыў на двор. Агееў з палёгкай праводзіў яго да вуліцы, і троє паліцаяў, не азіраючыся, пакрочылі ў мястэчка. Трохі пастаяўшы ля дзвярэй і пераканаўшыся, што небяспека мінулася, Агееў пайшоў у кладоўку. Марыя чакала яго на гарышчы, забіўшыся за куфар з

кніжкамі, і, як толькі ён ускарабкаўся па драбіне, падхапілася настурач. Ён расчулена абняў дзяўчыну за плечы.

— Ну што ты! Не бойся. Я ж цябе не пакіну...

— Я ўсё чула,— сказала яна, дрыготка скалануючыся ў ягоных абдымках, і запыталася: — У цябе зброя ёсць?

— Зброя? Якая зброя?

— Ну рэвальвер, ці віントоўка, ці яшчэ што-небудзь...

— Нашто табе?

— Ты не знаеш нашто? — яна зірнула на яго з дакорам, вачмі, поўнымі слёз.

— Не, не,— сказаў ён таропка. — Да гэтага не дойдзе. Думаю, што не дойдзе. Нам галоўнае — каб перабіцца... А там...

— А што там?

— А там... Перамога будзе за намі! — сказаў ён, нагужна ўсміхаючыся.

— Ой, баюся, не будзе, Алежка! Баюся, не будзе за намі. За кімсьці, можа, і будзе, але не за намі. Як бы нам хутка не прыйшлося легчы ў сырую зямельку...

— Ну што ты! Ну што ты!.. Нашто так страшна? Ты супакойся... Яшчэ ж нічога не здарылася.

Па мяккай засыпцы гарышча ён прывёў яе да ўлежанай пасцелі, пасадзіў на ватную коўдру. Сам апусціўся побач і абняў яе дрыготкія худыя плечы.

— Ну, нічога, нічога. Па��уль што мы жывыя і разам — гэта галоўнае. Яшчэ мы пазмагаемся з імі. Яшчэ паваюем...

Марыя, моўчкі і ціхенъка хліпаючы, патроху спакайнела, паддаючыся яго ласкавым абдымкам, усё цясней прыпадаючы да яго, нібы аддаючы яму свой боль і набіраючыся ягонай рашучасці. І ён сабраў у сабе ўсю рэшту тae рашучасці, слабой упэўненасці ў шчаслівым зыходзе іх задоўжаных выпрабаванняў, каб толькі пабольшыць яе сілы. Сам ён гатовы быў да ўсяго. Але з ёю ўсё рабілася болей складаным, заблытаным, і ён яўна адчуваў, што павінен патроіць свае сілы і сваю выгрымку.

Выдаўся слотны, сцюдзёны дзень, зранку церусіў дробны дожджык — нудна шапацеў па набрынятым вільгаццю даху. Марыя драмала — ціхенъка ляжала пад кожушком на гарышчы. Агееў сядзеў побач на ражку коўдры і пры святле з дахавага акна гартаў зжаўцелья старонкі «Нивы», кіпу якой прынёс з куфра. У кожным нумары гэтага густа ілюстраванага

часопіса была вайна — даўняя вайна 1916 года, фатаграфіі яе ахвяр і яе герояў, генералаў і царскіх саноўнікаў, апавяданні пра вайну, вершы, агляды ваенных падзей, падрабязныя малюнкі акадэміка Самокіша — коні, казакі з пікамі, кавалерыйскія атакі на разгубленых, у паніцы немцаў, што шалёна ўцякалі, губляючы дзіўныя вastraverхія каскі. Агеёў, аднак, шукаў іншае — шукаў што-небудзь пра зраднікаў, пра тагачасных прадажнікаў тыпу цяперашніх паліцаў, перабежчыкаў, такіх, як Драздзенка. Тады ж таксама ў гэтых самых мясцінах праходзіла лінія фронту, ішлі баі, палавіна Беларусі была пад немцамі — мабыць жа, былі і тады нямецкія прыслужнікі, пра якіх напісала б ці хоць бы памянула «Нива». Але «Нива» пра тое маўчала, нібы іх не было зусім.

А можа, і сапраўды не было?

Але чаму тады іх развялося столькі ў гэтую вайну, чыя ўтым віна ці якая ўтым прычына? У саміх гэтых людзяў ці, можа, у немцах-фашистах з іх лютай палітыкай татальнага запалохвання ці татальнага знішчэння? Ці таго і другога разам?

Пачало змяркацца. Агеёў усё ніжэй схіляўся над старонкамі часопіса, ледзьве чыгаючы шрыфт тэксту і асабліва дробныя радкі подпісаў, калі яго слых злавіў ціхі, перарывісты стук унізе, які змусіў яго трывожна напяцца. Побач трывожна падхапілася Марыя, спалохана акругліла очы. Стук выразна паўтарыўся ў цішы пустой хаты, і ўжо не было сумнення, што стукалі ў акно на кухні. Марыя, як заўжды, нячутна шмыгнула ў цёмны паддошак за куфрам, а ён таропка спусціўся ў кладоўку, старанна прычыніў за сабой дзвёры. За светлаватымі шыбінамі кухоннага акна цямнелася нейчая постаць. Агеёў угледзеўся — не, то была не Бараноўская і не хто-небудзь знаёмы. Тады ён ступіў да дзвярэй і выпяяў з прабоя крук.

Па той бок парога зважліва стаяў немалады ўжо чалавек з густым шчаціннем на шчоках, у мокрым картузе і мокрым, у плямах брызентавым плашчы, з якога сцякалі долу краплі дажджу. У апушчанай руцэ чалавек трymаў да палавіны накладзеную чымсьці торбу.

— Вам каго? — цераз парог запытаўся Агеёў.

— Я ад Волкава,— ціха сказаў мужчына і змоўк, чакаючы адказу.

Унутры ў Агеева штосыці радасна страпянулася, ён шырэй адчыніў дзвёры і ўпусціў чалавека на кухню.

— Я так чакаў вас... Праходзьце... Можа, распранецяся.

— Не,— змораным голасам сказаў чалавек. — Няма калі.

Тут вось вам... мыла. Перадаць на станцыю сказаі. Ведаеце — каму?

— Да? На станцыю? Мыла?..

Агееў памкнуўся сцяміць усё адразу, каб выразна зразумець сваю задачу, але, мабыць, чагосьці зразумець не мог. Можна было здагадацца, што перадаць трэба Малаковічу, але — мыла?.. Наштотаму мыла?

— Ну, я пайду,— тым часам сказаў чалавек, тупаочы ля парога ў шархоткім плашчы. — Чакаюць мяне.

— Што ж, дзякую,— амаль расчулена сказаў Агееў, поўнячыся сваёй тайнай радасцю, што вось нарэшце ўспомнілі, даверылі, значыць, преч падазронасць, сумненні, усё добра. А ён столькі перадумаў, перажыў, перахваляваўся...

Усё поўнячыся радасным ажыўленнем, ён праводзіў госця на двор, зірнуў на пустую вуліцу, якая патанала ўжо ў непагадзі вечаровага змроку. Госць накінуй на картуз капюшон і хутка пакрочыў па двары, цераз гарод да ўзроўка. Напэўна, недзе яго там чакалі. Агееў ні пра што не пытгаўся болей (не было для таго ні часу, ні магчымасці), цяпер ён думаў, што наўрад ці мог гэты чалавек яму што сказаць. Відаць, быў ён проста сувязны, якому даручылі перадаць нешта, і ён перадаў. Пра што было гаварыць? Зрэшты, і без размовы сам факт гэтай перадачы сведчыў пра многае, і перш за ўсё пра давер да яго, Агеева. Вось толькі — мыла! Той раз дзіравы абутак, цяпер — мыла... Хаця магло так быць, што і абутак, і мыла былі ў адным ланцу гу нейкай складанай залежнасці, пра якую яму не сказаі. Але, можа, так трэба. Ва ўсякім выпадку, цяпер ён быў рады, што доўгая няпэўнасць чакання засталася ззаду, яго жыщё тут зноў набывала сэнс, толькі б пашэнціла, не сарвацца на якой драбязе. Не ведаў ён і нават не думаў, што менавіта з гэтай сустрэчы і з гэтага мыла пачнецца для яго ланцуг самага цяжкога і самага страшнага, што будзе каштаваць яму крыві, здароўя, а ягоным сябрукам жыцця. Але што можа ведаць чалавек пра сваё будучае? Ён не часта задумваецца нават аб перажытым, і трэба час, каб зразумець мінулае, разабрацца, што ў ім на карысць, а што на шкоду. Усё тое нярэдка прайўляецца толькі праз гады ў сваіх няпэўных заблытаных сувязях і не заўжды зразумелых выніках.

Пакідаць торбу з мылам на кухні было рызыкоўна, і ён усцягнуў яе на гарышчча. Гэты раз Марыя не спалохалася, яна ўжо сцяміла з размовы на кухні, хто да іх завітаў, і цяпер з цікаўнасцю пазірала, як ён нецярпліва разблытае завязку на торбе. Развязаўшы яе, Агееў і сапраўды знайшоў там бязладна наваленя брускі гаспадарчага мыла, ад якога, аднак, ішоў трохі іншы, чым ад мыла, пах, і ён выняў адзін бруск.

— Што гэта? Гэта мыла? — нецярпліва пытгалася Марыя.

— Мыла,— сказаў ён проста, ужо зразумеўшы, якое гэта «мыла». У торбе ляжала дзесяткі два брыкетаў прасаванага толу, і ён сцяміў тады, навошта гэта спатрэбілася перадаць на станцыю.

— А навошта мыла? — дапытвалася Марыя. — Гэта на абмен? На продаж?

— Гэта трэба перадаць на станцыю,— скупа адказаў Агееў, не хочучы нічога болей тлумачыць Марыі. Ён парамнейшаму не меў права адкрываць ёй свае падпольныя сакрэты, тым больш уцягваць яе ў свае нелегальныя справы.

Як толькі сцямнелаць, яны перабеглі ў застаронак, куды ён перанёс і торбу з паклажай. Марыя адразу стулілася пад кожушком на тапчане, а ён падумаў, што трэба пачакаць. Напэўна ж, цяпер да яго прыйдуць — Кісякоў, Малаковіч ці яшчэ хто, трэба іх сустэрэць у двары і перадаць торбу. Ці, можа, завесці на кухню, там пагутарыць пра што-колечы, але без Марыі. Вось настаў час хаваць яе і ад ягоных знаёмых, інакш як ён раствумачыць ім яе тут знаходжанне.

Агееў вынес вынес цяжкавагую торбіну ў хлеў і пакуль што затуліў яе за шулам, прыхінуў нейкаю дошкай. Сам, усё яшчэ не ў стане саўладаць з радасным хваляваннем, прайшоў па двары, пасля, каб не мокнуць на дробным дажджы, стаў пад страху, шчыльней зашпіліў ватоўку. Канечне, цяпер стаяць тут, можа, і не мела сэнсу, да яго маглі завітаць і апоўначы, і пад ранак, але ён проста не меў сілы спакойна чакаць, тым болей з такой перадачай пад бокам. Зноў жа, кожнай гадзіны магла налящець і паліцыя, той жа Драздзенка, і Агееў павінен быў дбаць, каб яго не засталі знянаць.

Ён прастаяў пад страхой гадзіну ці болей, навокал ужо зусім усё сціхла, замерла; садок, двор і гароды скаваліся ў прытуманенай цемры. Настала ноч. Дожджык то сыпаў, налягаючы з парывамі ветру, то нібы пераставаў. На падворку,

аднак, нікто не з'яўляўся, нікога за ўвесь вечар не чутна было і на вуліцы — ні прахожага, ні фурманкі, ні нават якога сабакі. Хаця Агеёў больш слухаў і ўзіраўся ў бок гародаў і рова, хугчэй за ўсё нехта павінен прыйсці адтуль. Але мінаў час, а нікто ніадкуль не паяўляўся. Мабыць, за поўнач ён ціхенька пратупаў праз хлеў да застаронка. Ён думаў, што Марыя даўно ўжо спіць, а яна, ахінуўшыся кажушком, сірагліва сядзела на сенніку, прыпёршыся плячмі да сцяны.

— Ну што? Прыйшоў хто?

— Спі. Чаму не спіш? Прыйдуць. Можа, пасля.

— Ён прысёў побач, не знімаючы мокрай ватоўкі, і яна ў кажушку падалася да яго.

— Ой, якія ў цябе рукі! Дай я пагрэю. Дай во сюды...

— Сцюдзёнья. Спалохаешся...

— Як лёд! Во я іх пагрэю,— ціхенька сказала яна, уся сціскаючыся ад дотыку ягоных халодных рук і далей засоўваючы іх сабе пад пахі. — А хто да цябе павінен прыйсці, ты ведаеш?

— У тым-та і справа, што не ведаю. Але хтосьці прыйдзе.

— А калі паліцыя?

— Паліцыя ўжо прыходзіла. Болей не прыйдзе,— сказаў ён ціха, без асаблівай, аднак, упэўненасці.

— А калі тыя, твае, не прыйдуць?

— Ну, як не прыйдуць? Мыла ж патрэбна...

«Мыла», вядома, патрэбна, думаў ён, але во Кісякова няма ўжо другі тыдзень, а Малаковіч не ведае нават, што з ім здарылася. А раптам сапраўды з іх наладжанага ланцужка сувязі выпала нейкае звязно, што тады? Як тады звязацца? І што яму рабіць? Чакаць ці праявіць ініцыятыву самому?

Трохі сагрэўшы каля Марыі свае азяблыя рукі, Агеёў ўсё ж паклаў яе дасыпаць, старанна ўкрыў кожушком, а сам зноў выйшаў у двор. Дажджу цяпер быццам ужо не было, але вецер дзымуў з большай сілай, стала сцюдзёней, чым увечары. Мокраю слізкай сцяжынай Агеёў пайшоў у гарод, спыніўся, паслушаў. У глухім начным цемрыве чуваць былі бязладныя парывы ветру і неспакойны, захлебісты пошум вязаў, што чорнай сцяной высіліся на ўзоруку. Нікога вакол быццам не было, і ён вярнуўся на двор. Усё ж тут было зацішней, і можна было чакаць далей.

І ён чакаў, то захінаочыся ад ветру за варотамі ў хляве, то выходзячы на падворак, то спыняючыся пад дахам,— увесь у напружанай увазе, насцярожаны і чуйны да кожнага гуку ўначы. Але ноч выдалася надзвычай скупой на гукі, з мястэчка амаль нічога не было чуваць, а з рова ад могілак нядоўга даносіўся далёкі сабачы брэх, які неяк непрыкметна сам сабою змарнеў. І зноў ветраная цішыня запанавала ўначы.

Пад ранак ад доўгага стаяння пачала нышть параненая нага — набрыняла хваравітым цяжарам, і ён, намацаўшы ў хляве пустую дзежку, перакуліў яе на праходзе і сеў. Спаць яму не хацелася, цярпівае чаканне на зыходзе начы стала перапыняцца пакутнымі хвілінамі неспакою, цымянай трывогай — чаму ж да яго не ідуць? Апроч таго, што ўзыўчатка, мабыць жа, патрэбна была там, на станцыі, яна была немалой небяспекаю тут, на сядзібе. У выпадку, калі тут што западозраць, канечне ж, усё перавернуць і знайдуць; такую паклажу схаваць не проста. Хіба што закапаць на гародзе. Але гэта калі надоўга. А прыйсці маглі кожнай гадзіны дня і начы. Асабліва начы. Але во не ішлі. А можа, усё ж трэба было яе аднесці самому? Можа, цяпер там Малаковіч, як і ён тут, чакае ягонага прыходу і таксама не спіць усю ноч? Але як ён туды пойдзе? Ён нават не ведае, дзе тая станцыя, у якім баку. Ды і ці дойдзе ён з ношай, кульгавы, мала каму тут вядомы і таму для ўсіх чужы і падазроны...

Чорт ведае, што рабіць?

Калі пачаўся позні нясмелы світанак, ён зразумеў, што нач мінулася марна, і пабудзіў Марыю.

— Пара. Пайшлі на гарышчу.

— Што? Ужо раніца?.. А я так добра заснула,— гаварыла яна, падхопліваючыся на тапчане, і, уся разамлелая, яшчэ санлівая, абхапіла яго за шию.

— Пойдзем на гарышчу. Там даспіш,— сказаў ён шэптам, цалуючы яе рассыпаныя валасы.

— Ну, прыходзі? Ты аддаў?

— Панімаеш, не прыйшоў ніхто. Не ведаю, што рабіць...

Яго трывожны клопат адразу перадаўся Марыі, тая прагнала з вачэй рэшту сну і, ускінуўшы тонкія рукі, хуценька прычасала кароткія валасы маленькім перламутравым грабяньком.

— Калі перадалі, дык, мабыць, прыйдуць,— спрабавала супакоіць яго Марыя.

Ён думаў таксама і хацеў верьшъ, што неўзабаве павінен нехта прыйсці. Праўда, як пачаўся світанак, упэўненасць яго аслабла, пачала мацней дапякаць трывога: напэўна, нешта там не зладзілася. Яны перайшлі на гарышча, паелі ўчараашнай бульбы. Зрэшты, Агееў амаль не еў, пасядзеў ля Марыі і зноў злез на кухню, выйшаў на двор.

Увесь той дзень да самага вечара ён не мог знайсці сабе месца і ўсё швэндаўся па падворку, стаяў пад страхой, сядзеў на кухні. Разы два ён скадзіў па сцежцы да рова, паўзіраўся ў яго мокрыя, непрытульныя зараснікі з рэштаю рудой лістоты на дрэвах. Але ў рове было глуха і пуста, як толькі там можа быць глыбокаю восенню, нідзе не было нікога, як не было нікога і на вуліцы, нават у суседзяў у дварах і гародах — пазнікалі ўсе, нібы ў прадчуванні хуткай бяды. Марыя, захінуўшыся ў кажушок, сядзела на коўдры і, як ён узлазіў на гарышча, трывожна ўзіралася ў яго. Агееў паныла кідаў:

— Няма нікога...

Тады яна пачынала пытагацца, хто там, на станцыі, і нашто мыла, але ён ужо не мог трываць тыя яе роспіты, яны яго пачыналі злаваць, і трэба было намаганне, каб скаваць тую яго злосць. Хвіліну пасядзеўши на гарышчи, ён зноў злазіў уніз, паныла стаяў ля акна на кухні, зноў выходзіў на двор.

Так мінуў дзень, і зноў прыйшла ноч. Яны перабраліся ў застаронак. На гэты раз, спакутаваная ягонай трывогай, Марыя таксама не прылягla ні на хвіліну — стаяла на праходзе ў хляве, пакуль ён атупела хадзіў па двары. Калі ж ён паяўляўся ў варотах, пыталася: «Ну што? Няма нікога? Што ж нам рабіць?»

Што рабіць — ён таксама не ведаў, але па меры таго, як міналі цёмныя хвіліны ночы, усё мацнела яго нядобрая ўпэўненасць, што гэта — не выпадкова, штосыці там здарылася. Можа, якая мітрэнга, можа, скапілі каго, а можа... А можа, там, на станцыі, ужо адмовілі яму ў даверы і чакаюць. Чакаюць, як зробіць ён з толам, каму перадасць...

Як пачало днечы, азяблы і спакутаваны сумненнямі ды марным чаканнем, ён увайшоў у хлеў і на праходзе сутыкнуўся з Марыяй. Тая нерухома ўгледзелася ў яго і нічога ўжо не пыталася — мусіць, сама разумела ўсё.

— Вось такія дзяла,— паныла сказаў ён, абы сказаць што-небудзь.

— А можа, трэба туды аднесці? Перадаць каму? — загаманіла Марыя.

— На станцыю?

— Ну,— сказала яна. — Гэта ж недалёка. Адразу за мястэчкам.

— Панімаеш, я нават не ведаю... Я ж там ніколі не быў.

— Давай я збегаю. Каму там аддаць, ты знаеш?

— Знаю. Толькі... панімаеш...

Ён абсалютна не ведаў, як аднесціся да гэтай яе гатоўнасці. Канечне, у нейкай ступені гэта было для яго выйсце, якое, аднак, нараджала і некалькі новых, таксама няпростых праблем, галоўнай з якіх была рызыка, што цяпер перакідвалася і на Марыю.

— А калі паліцыя? — сказаў ён.

— Ну і што — паліцыя? Толькі б на Драздзенку не нарвашца. А іншыя, што яны мне?

— Ой, ой, Марыя... Не, яшчэ пачакаем. Можа, хто ранкам прыйдзе. Усё ж ноччу каменданцкі час...

У халодным світальным тумане яны перабеглі мокрым дваром на кухню, Марыя палезла на гарышча, а Агееў застаўся ўнізе. У галаве яго ўсё гуло ад бяссоннай ночы, цела аслабла, думкі вяла і бязладна варушыліся вакол аднаго і таго ж у пошуках выйсця. Усе ягоныя намеры зблыгталіся, ён не ведаў, як зрабіць лепей. Чакаць? Даверыцца часу? Выпадку? Ці ўзяць у дапамогу Марыю? Але ж Марыя — чалавек старонні, хіба ён мае права ўцягваць яе ў такую сур'ённую і рызыкоўную справу? Але і самому брысці на станцыю?.. Усё ж на ім замыкалася некалькі ланцугоў сувязі, ці мог ён так легкадумна рызыкованаць сабой? І тым самым ставіць пад пагрозу гэтую не ім наладжаную сувязь? Разумней было б рызыкнуць кім-небудзь іншым — іншым заўжды рызыкованаць зручней, са зласцівай іроніяй падумаў Агееў. Але — Марыя... І ці разумее яна, ці здагадваецца, якое «мыла» ў гэтай торбіне? І ці можна яму ўсё ёй паглумачыць, ці не лепш, каб у такой сітуацыі яна нічога не ведала.

А калі яе схопяць?

Не, рагшыў ён, калі пасылаць Марыю, дык трэба ёй усё растлумачыць, ён не мог гуляць з ёю ў хованкі. Усё ж гэта

гульня са смерцю, дзе стаўка — жыщё. Той, хто робіць гэтую стаўку, павінен выразна сабе ўяўляць, чым рызыкуе, інакш гэта будзе ашуканствам, подласцю з ягонага боку. Так ён не мог.

Усё ж ён чакаў увесь гэты ляніва-світальны ранак, прыслухоўваючыся да глухіх гукаў знадворку — выпадковых галасоў з суседніх двароў, кудахтання курьшы за плотам. З кухоннага акна было відаць, як па вуліцы ў мястэчка пратупала немаладая цётка ў вялікай, напятай на плечы хустцы, яна несла ў абедзьвюх руках чымсьці накладзеныя кашолкі, і ён здагадаўся: відаць, на кірмаш? Здаецца, сёння была нядзеля, калі царквы збіраўся кірмаш, штосьць прадавалі там, штосьці куплялі. Зрэшты, Агееў там ні разу не быў, чуў толькі, расказвала Марыя.

— А што, калі вось гэтак — у кашолцы?

Ён пашукаў позіркам па кутках кухні, па сценах, зірнуў пад стол. Не, прыдатнай пасудзіны тут не было, бульбу звычайна капалі ў старое бляшанае вядро з дзвюма дзіркамі ў дне... І ён раптам прыпомніў, што на гарышчы за комінам сярод іншага ламачча валялася нейкая кашолка. Тая, мабыць, згадзілася б... Ён таропка ўзлез на гарышчу, перш чым пралезці ў лаз, зірнуў пад акно на пасцель, позіркам сустрэўся з Марыяй. Тая не спала, ляжала на баку, захінуўшыся ў стракатую коўдру, і ў яе вачах свяцілася штосьці далёкае адсюль і ад ягоных клопатаў. Але трывогі ў іх нібыта не было, дзяўчына неяк худенька супакоілася, адышла ад сваіх нядауніх яўных і надуманых страхаў. Неспакой цяпер цалкам перайшоў да яго, і Агееву было нялёгка ўтаіць яго ад Марыі.

— Ну што? Няма? — заклапочана спытала ў яго дзяўчына.

— Няма.

— А ты што?.. Ідзі сюды. Прыйдуць — пастукаюць.

— Баюся, не прыйдуць.

Ён адразу згледзеў туую кашолку, што адзінока ляжала на смецці сярод непатрэбнага рыззя і ламачча. Гэта была старая, прадаўгаватая пляцёнка з рысавай саломы, пляскатая, з прадраным дном. Але дно можна было чымсьці закласці, а ручкі былі добрыя — дзве тупія почапкі, мабыць для зручнасці абматаныя чырвоным матузом. Сумка была самы раз — звычайная гаспадарчая рэч, у якой можна было насіць што

хочаш: рэчы і прадукты, з кірмаша і на кірмаш. Нядоўга памацаўшы яе, Агееў рашуча страсянуў з яе смецце.

— Во для мыла.

— Правільна! Вось я і аднясь,— рашыла Марыя і падхапілася з-пад коўдры. — Калі, зараз аднесці?

Агееў разгубіўся. Яна проста здіўляла яго гэтай легкадумнай гагоўнасцю, хоць і разам вырашала галоўнае ў ягоным клопаце — нічога ёй не трэба было тлумачыць ці тым болей прасіць. Можа, так будзе і лепей, падумаў ён. Аднак усё марудзіў, бавіў час, адсоўваючы той самы апошні момант, калі перадумашь ужо будзе позна. Доўга цягнуць, аднак, было нельга, трэба было карыстацца ранкам, калі на кірмаш і назад ішлі людзі.

— Марыя, тут такая справа,— нерашуча пачаў ён, апусціўшы кашолку. — Мабыць, ты здагадваешся, што гэта такое?

Яна, падобна, здзіўлася — не гэтак ягоным словам, як голасу, якім яны былі сказаны — з пакутным пераадоленнем сябе, няпэўным намёкам на штосыці.

— А што? — наўна запытала яна.

— Гэта не мыла. Гэта — узрыўчатка.

— Узрыўчатка?..

Па яе мілым, такім дарагім цяпер яму твары мільгануў ценъ кароценькага недаўмення ці нават спалоху, але Марыя хутка авалодала сабой і прасветлена, лёгка ўсміхнулася.

— Ну што ж, я паняла. Каму перадаць?

— Марыя, ты ж разумееш, калі пападзешся...

— Усё разумею, не маленъкай,— сказала яна і, стаўшы на пальчики, пацягнулася да яго, пацалавала тры разы — у абедзьве шчакі і ў лоб. Пасля ўраз адхінулася, узялася за чырвоныя почапкі кошолкі, якую ён усё яшчэ трymаў у сваіх руках. — Дык каму перадаць?

Гэтая кароткая і пакутная размова кінула яго ў жар. Пасля ён марудна змакрэў ад сцюдзёнага поту. Каб толькі ён ведаў, куды пасылаў яе і што будзе за тым... Пасля сотні разоў ён прыпамінаў гэтае расставанне і паспешлівую размову з ёй, яе пацалункі і пагляды, шукаў, што зрабіў не так, што не растрлумачыў, забыўся сказаць галоўнае. Ён ужо адчуў, як штосыці ў ягоных намерах пайшло наўкось, нібы пад адхон, незразумелай фатальнай хадой, але змяніць нічога не мог.

Падганялі няўмольны час, хваляванне, і ён аддаўся на волю выпадку, на лёс і... на Марыю.

— Ведаеш, дзе качагарка?

— Ну, за пакгаўзам, здаецца?

— Во там працуе такі Малаковіч. Паклічаш яго.

— Добра. Гэта я міgam. За якую гадзіну, мабыць, упраўлюся. Ты пачакай.

Трошкі дрыготкімі рукамі ён наладзіў кашолку, вокладкай ад старой кніжкі з куфра затуліў дзіравае дно. Пасля пераклаў туды тол. Атрымалася амаль даверху, і Марыя акуратна прыкрыла яго нейкай знайдзенай на гарышчы клятчастай анучкай. Агееў падняў кашолку, паважыў у руцэ — было цяжкавата, але несці можна. Яны злезлі на кухню, трэба было расставацца. Усё ўнутры ў Агеева дробна трэслася, нібы ў гарачцы, душа яго заходзілася ў нямым плачы, і ён ледзьве стрымліваў сябе. Марыя ж, наадварот, знешне была спакойная, трошкі заклапочаная, але жвавая і поўная так нечакана знайдзенай рашучасці.

— Ты як — па вуліцы? — глухім, перацягтым голасам запытаўся ён.

— Не, цераз роў. А там у поле і — на станцыю.

— А паліцаю не стрэнеш?

— Яны больш у мястэчку. Зноў жа, кірмаш сёння.

— Ну, глядзі. Перадасі і адразу сюды. Я чакаю.

— Дзякуй, мілы!

— Чуеш, я цябе чакаю!

Яна зноў пацалавала яго — у куточкі вуснаў — і падхапіла кашолку. Агееў адразу ўбачыў: цяжкаватая ўсё ж была ёй тая кашолка, але ўжо нічога мяняць не стаў, амаль разгублены выпускці ўсе з кухні на двор. Хуткім дробненькім крокам яна пайшла ўздоўж хлява, ля прыбудовак, каля дрывотні азірнулася, махнула яму незанятай рукой і кораценька ўсміхнулася — развітальна — самотнай усмешкай, якую ён запомніў да скону сваіх дзён.

Калі яна схавалася за вуглом хлеўчука, ён марудна, губляючы рэшту адабраных бяссоннем сіл, пратупаў да вуліцы, агледзеўся. Нікога быццам паблізу нідзе не было. Тады, трохі счакаўшы, вярнуўся на кухню і цяжка ўсеўся на скрыпуче крэсла каля стала. Ягоны позірк слізгануў па карціне на сцяне насупраць, якую любіла Марыя, спыніўся на вымытym ёю і

прыбраным посудзе акрай стала, што, здавалася, яшчэ хаваў цеплыню трапяткіх яе рук, і яму зрабілася невыносна горка. Ён сядзеў так доўга, невідущым позіркам тупа ўставіўшыся ў чыста падмеценую Марыяй падлогу, слухаў. Час адмерваў свае хвіліны — апошня яго хвіліны спакою ў гэтым доме, у якіх было чаканне і — надзей. Аднак чаканне яго стала непамерна расцягвацца, нібы пухнуць у часе, запаўняючы сабою свядомасць, паралізуючы волю, і, па меры яго разрастання, меншала, вузела надзей. Мабыць, мінула ўжо абыянная Марыяй гадзіна, затым скончылася і другая. Аднекуль з-пад стала вылез ягоны Гулттай, выйшаў на сярэдзіну кухні, пацягнуўся і сеў, выпрабавальна пазіраючы на Агеева. Што ён хацеў сказаць, гэты стары і мудры кот? И што ён разумеў з таго, што рабілася на душы ў Агеева? Яшчэ праз гадзіну Агеё пачаў ужо думаць, што зрабіў недараўальнью памылку, што не трэба было пасылаць Марыю, што ён проста не меў права на тое — ні боскага, ні чалавечага, што трэба было пачакаць або ісці самому. Калі ўжо рызыкаваць, дык рызыкаваць сабой і нікім іншым — гэта была самая сумленная рызыка. А так... Але даўно сказана, што чалавек заўсёды багаты на свой задні розум, калі справа зроблена і дапушчаную памылку ўжо не паправіць, і застасеца адно — прымаць на сябе заўжды суроўы і не заўжды справядлівы ўдар лёсу. Часам, калі чаканне Агеева перапынялася асабліва вострым прыступам нецярпення, ён ускокваў з крэсла і пачынаў хадзіць па кухні — ад парога да дзвярэй у кладоўку — пяць кроکаў туды і пяць назад. Балела нага — у сцягне і калене, мабыць, трэба было паправіць павязку, але ён ужо не звяртаў увагі на боль і на рану — ён хадзіў да знямогі, не перастаючы ўслухоўвацца ў гнятлівую цішыню сядзібы. Часам яму здавалася: ідзе, быццам бы чутныя рабіліся крокі ў двары, але дзвёры не адчыняліся, і ён разумеў, што памыліўся. И зноў пачынаў чакаць — напружана, нервова, насуперак прадчуванням, а затым і наперакор усякаму сэнсу. Ён не заўважыў, як мінуўся ранак і хмарны восеньскі дзень неўпрыкмет перайшоў у яшчэ болей пахмурны вечар, і чакаць чаго добра га ўжо было недарэчы. Але ён чакаў. Яшчэ ён мог бы, напэўна, уцячы з сядзібы, схавацца ў рове, наогул пакінуць мястэчка, але ж ён сказаў ёй, што будзе чакаць тут. И ён чакаў. Ён перадумаў рознае: і спадзяваўся, і развітваўся з ёю, і зноў

аддаваўся надзеі, і сам ужо расставаўся з усім белым светам. Але — чакаў.

Дзіўная справа, калі яна была побач усе гэтыя дні, тыдні і нават апошнюю ноч, праведзеную разам, ён больш перажывала за свае шмат пакутныя справы, сувязь, заданні. Цяпер жа, з тae хвіліны, як разлучыўся з ёю, ён ні пра што іншае, як пра яе, не мог і падумаць, падобна, ён толькі цяпер і зразумеў, якую бяду наклікаў на яе галаву, а ўсё астатніе, што тыднямі дапякала яму, адышлося на другі, задні план. Не тое каб стала другарадным, але адсунулася, здрабнела ў сваёй значнасці, затуленае яе мілым ablічкам, яе развітальнай усмешкай — яе бядой.

Надвячоркам ён ужо выразна адчуў, што прайграў, што дапусціў фатальную памылку, і толькі той факт, што ўсё ж да скону дня да яго ніхто не з'явіўся, даваў яму нейкае апраўданне — не перад Марыяй — перад сэнсам барацьбы, у якую ён быў уцягнуты. Усё ж, мабыць, трэба было прайвіць ініцыятыву, паклапаціца даставіць тол куды было трэба, дзе чакалі яго. Тут сваю задачу ён зразумеў правільна і пастараўся яе выканаць.

Вось толькі якімі сродкамі?

Калі ў кухні нарэшце зусім запанавала вечаровае цемрыва, хваляванне яго дасягнула мяжы. Ён ужо з рашучасцю прыкідваў, куды падацца — на станцыю па яе слядах ці яшчэ раз паспрабаваць знайсці Кісяякова. Можа, трэба было ўзяць пісталет? Усё ж са зброяй было зручней, а галоўнае, болей звыкла. Але ён яшчэ не ражыў, куды ісці, як раптам ад вуліцы пачуліся крокі — тупаценне многіх мужчынскіх ног па камяніях падворка, пад клёнам матлянуўся доўгі і вузкі, бы нямецкі цясак, прамень з ліхтара. Гэты прамень затым ударыў праз аконнае шкло на кухню, рэзка высвеціў стол і прыкрыты на ім посуд, чорны ценъ ад яго лёг на аблезлую шпалеру сцяны. Агееў інстынктыўна падаўся да кладоўкі, але спыніўся і стаў. Дзвёры ужо расчыняліся, дыхнуўшы на яго вулічнай сцюжкай, і два пукі электрычных прамянёў зусім асляпілі яго з парога.

— Во ён! І не хаваецца, сука!..

Па голасе ён пазнаў адразу: то быў Драздзенка. Аднак, зусім аслеплены скіраваным у вочы святлом, Агееў нічога не бачыў там, і люты знянацкі ўдар у левае вуха змусіў яго адляцець убок. Ён наткнуўся на паваленае крэсла, але паспей ухапіцца рукой за рог пліты і ўстаяў на нагах.

— Ах ты б...! Зраднік! Ану, перавярнуць усё дагары нагамі! Абшукаць кожную дзірку! Пахом, дзействуйце! — з лютасцю распараджаўся Драздзенка. — А гэтага — марш у падвал! Ужо я пагавару з ім!..

Усё слепячы яго промнямі з двух ліхтароў, яны таропка аблапалі яго ватоўку, кішані брыджаў, пад пахамі, пасля злосна піхнулі ў насцеж расчыненая дзвёры, і ён з амаль заплюшчанымі ад святла вачамі слепа патупаў знаёмым падворкам да вуліцы...

Раздел шосты

Пасля пахавання Агееў у сумнай адзіноце сядзеў над сваім абрывам, аддаваўся малавясёлым думкам, як раптам згледзеў на дарозе ля могілак Шурку з Артурам. Апранутыя ў летнія безрукаўкі з моднымі лацінскімі надпісамі на грудзях, у кароткіх штанах, хлапчуцкі, яўна спяшаючыся, кіравалі да яго на пагорак, і Агееў зразумеў: на гэты раз у іх была справа. Яно так і сталася.

— Вас там просяць прыйсці,— яшчэ здалёку задыхана паведаміў Шурка.

— Хто просіць? — здзвіўся Агееў.

— Ну там, на памінкі.

— Ага. Дзядзька Еўсцігненеў сказаў,— пацвердзіў Артур.

«Во як!» — трохі здзіўлена падумаў Агееў. Гэты адстаунік, які нядаўна яшчэ на цэлы дзень сапсаваў ягоны настрой, цяпер запрашаў яго на памінкі. Канечнe, лішні раз сустракацца з ім у Агеева не было вялікага жадання, але ўсё ж памінкі былі па Сямёну, і ён падумаў, што трэба пайсці.

— А дзе гэта?

— Ды тут, недалёка. Мы пакажам,— прыжмурыўся пад нізкае сонца Шурка. — Ідзёмце...

Што ж, надта збірацца не было патрэбы, наогул Агееў быў унутрана гатовы да таго і, цяжка падняўшыся, пайшоў па адхоне за хлопцамі. Капаць сёння ўсё роўна ўжо не было настрою, і ён падумаў, што, можа, лепш будзе пасядзець з людзьмі за агульным сталом, памянуць чалавека. Аднагодкі ўсё ж.

Хлопчыкі хутка беглі ўзбочынай вуліцы, зрэдзьчасу азіраючыся на цяжкаватага такі ў хадзе Агеева, за мастком павярнулі ў зарослы дзядоўнікам завулак, пералезлі самі і пачакалі, пакуль пералезе ён цераз жэрдку невысокага плота, затым сцежкай па краі бульбы выйшлі на незнаёму вулічку паблізу ад узроўка. Зады тутэйшык сядзіб, як і на яго Зялёной, упіralіся ў аўражныя зараснікі, над якімі велична ўзвышалася некалькі вязаў — гэтаксама, як некалі па-над сядзібай Бараноўскай. Тут, у новым, нядаўна зрубленым дамку са стромкім вільчыкам і насцеж расчыненымі вокнамі, чуўся стрыманы гоман; у двары стаяла некалькі мужчын і жанчын, гэтыя або маўчалі з журбою на тварах, або скупа перамаўляліся

каля паркана. З хаты якраз насустрач Агееvu выйшаў разамлелы ад духаты Еўсціннеў у сваім нязменным цёмна-сінім гарнітуры, пачаў абмахваць счырванэлы твар жорсткім капелюшом з капрону.

— Духата, як у лазні,— проста паведаміў ён. — Ведаеце, пойдзем куды на паветра. Вечер каб...

— А вунь бугарок,— ступіўшы ад паркана, сказаў немалады мужчына ў кірзавых ботах. Еўсціннеў падумаў, пачаальніцку агледзеўся.

— Правільна, Хаміч! Паклічце там каго... Вунь Скарахода з Панамарэнкам,— кіўнуў ён на двух мужчын, што ціха курылі на траве пад плотам. — Усё-такі ветэраны.

— І гэтага прыхапіць, ага? — з намёкам запытаў Хаміч, і Агееў пазнаў у ім чалавека, які на могілках нёс падушку з Сямёнавымі ўзнагародамі.

— Як хочаце,— махнуў Еўсціннеў. — Пайшлі, таварыш Агееў.

Усё махаючы на сябе капелюшом, ён гаспадарскім крокам негаропка пайшоў па падворку, калі хлявоў і дрывотні, гучна крэкнуўшы, падлез пад жардзіну ў гарод. Утаптаная сцежка між градак бегла ўніз, да рова, Агееў спаважна ішоў следам.

— Вы гэта, таварыш Агееў, думаю, не пакрыўдзіліся на нас? — не паварочваючы да яго галавы, запытаў Еўсціннеў. — Ну, за праверачку! Ведаеце, сінал быў, а сіналы мы должны правяраць.

— Да не, я нічога,— сказаў Агееў. — Яно панятна.

— Ну і добра. А то некаторыя, ведаеце, крыўдуюць. Крытыка, яна, ведаеце, асабліва для маласвядомых...

Агееў змоўчаў, іранічна падумаўшы, што ўсё ж вось не трапіў у разрад маласвядомых. І то добра.

— А нябожчык і да вас наведваўся? — між тым прадаўжаў Еўсціннеў. — Наўродзе сябры былі...

— Да так, знаеце...

— Ну, а мы тут з ім дзесяць гадоў... Яшчэ як я ваенкомам быў.

— Тут — ваенкомам? — перапытгаў Агееў.

— На працягу раду гадоў,— з важнасцю ўдакладніў Еўсціннеў. — Да выхаду ў адстаўку.

Яны перайшлі праз гарод і яшчэ раз адолелі плот — не дужа спрыгна пераваліся цераз яго верхнюю жардзіну — і апынуліся на ўзоруку. Невялічкі прыгорак — палянка з дробнай травой у цяні бухматага маладога дубка быў трохі ўтаптаны людскімі нагамі, але яшчэ меў выгляд наогул угульнага месца, адкуль адкрываўся нешырокі маляўнічы від на аўражныя зараснікі і другі, таксама густа парослы хмызняком схіл.

— Во і прысядзем. Цяпер тут добра. І нябожчык, кажысь, любіў сюды забягаць. З дружкамі, канечне, — з нязлосным папрокам гаварыў Еўсцігненеў, усаджваючыся на прытаптанай траве і з палёгкай выпростаючы караткаватыя, мабыць, не дужа здаровыя ногі ў туга забэрсаных чорных гамашах. Агееў прымасціўся праз тры крокі на ўзмежку.

— Я, ці ведаецце, чалавек прамы. Як і паложана вайскоўцу. Не буду таіць — люблю парадак. А як жа інакш? Ва ўсім павінны быць дысцыпліна і арганізаванасць.

Акругліўшы белаватыя, трохі выпуклыя вочы, ён быццам з некаторым здзіўленнем агледзеў Агеева, і той паспяшаўся згадзіцца:

— Канечне, канечне...

— А ў нас яшчэ непарадкаў вялікае мнóstva. Асабліва на перыферый. Во і нябожчык!.. Нядрэнны чалавек, ветэран і так далей... А парадку не прызнаваў.

— Во як?! — трохі фальшы́ва здзіўіўся Агееў.

— Именна! Піў.

— Але, ведаецце, цяпер гэта...

— Не, я не супраць. Не падумайце, што я адмаўляю наогул. Атнюдзь! Але і ў выпіўцы павінен быць нейкі парадак. Калі ў суботу, нядзелю... Калі свята якое або дзень нараджэння... Але калі пачаць кожны дзень...

— А ён што — кожны дзень?

— Именна! І ніякай увагі на грамадскасць. Я ўжо не кажу пра гэтыя бандарны цэх, дзе ён працаваў. Там яны ўсе такія... Але я сам з ім бяседаваў, можа, разоў з дзесяць...

— І які ж вынік?

— А ніякага! — рапушча махнуў капелюшом Еўсцігненеў.

Цераз плот пералазіў ужо Хаміч з дзвюма бутэлькамі ў адцягнутых кішэнях штаноў. Лісліва ці, можа, вінавата ўхмыляючыся, ён паставіў бутэлькі на траву перад Еўсцігненевым.

— Хаця вы і проціў, Еўсцігнеевіч, але...

— Я не проціў,— насупліся адстаўны падпалкоўнік. — Цяпер ёсьць прычына, значыць, палаагаеца...

— Канечне, канечне,— таропка пагадзіўся Хаміч і звярнуўся да Агеева: — Нябожчык таксама не проціў быў. Колькі мы з ім тут прабяседавалі!..

— Ды і ты недалёка ад яго адышоўся,— строга перапыніў яго Еўсцігнеёў.

— Што зробіш! Такая наша судзьба!

Усё таямніча ўсміхаючыся, Хаміч нецярпіва ашчаперый бутэльку, вялікімі плоскімі пальцамі пачаў калупаць з рыльца бліскучы металічны каўпачок.

— Што яны перасталі са свінымі вушкамі выпускаць? — паскардзіўся ён. — А то пакуль скалупнеш гэтую бесказырку...

— Нічога, скалупнеш. Калі выпіць захочаш...

— Ды ўжо як-небудзь.

Тым часам праз гарод ужо рупна тупалі нізенъкі вяртлявы брунет у сіней з белымі палосамі на рукавах спартыўнай кургцы і даўгальпі бландзін у шэрым гарнітуры і дзіўнаватым выразам хударлявага твару. Калі яны падышлі бліжэй, Агееў убачыў, што твар у бландзіна — на адзін бок, левая шчака была ўся зморшчаная, скура на падбароддзі туга напятая, і ўвесь твар нёс выраз спалоху або здзіўлення. Мужчыны прыйшли пад дубок і селі побач з астатнімі — брунет калі Еўсцігнеева, а бландзін ля Агеева — вышыг у роў свае доўгія, у сандалетах, ногі і выняў з кішэні цыгарэты.

— Курыще?

— Не, дзякуй, — кіёнуў галавой Агееў.

— Ну, а мы закурым,— сказаў ён густым басам і азірнуўся. — Пакуль Жалудкоў закусьнясе.

Цераз плот пералазіў з выгляду худы і невялічкі, але цвёрды, бы ядовец, жававы чалавек з папяровымі скруткамі ў абедзвюх руках. Ён быў у зялёной вайсковай сарочцы з цёмным гальштукам, кароценъкі хвосцік якога матляўся на яго кастлявых грудзях.

— Во і закусон!

— Ну што ж, сядайце, Жалудкоў. Хаміч, налі патроху,— звыкла распарааджаўся Еўсцігнеёў, спатнелы мясісты твар якога ўжо трохі астый у засені. Пакуль Хаміч разліваў, усе глядзелі на дзве скасабочаныя ў траве шклянкі, а Жалудкоў,

седзячы на кукішках, разгортваў жоўтую паперу з кавалкамі селядца.

— Значыць, за старшага сяржанта Сямёна. За ягоную памяць! — абвясціў Еўсцігненеў, падняў шклянку і моўчкі перадаў яе Агееву. Другую шклянку ўзяў Жалудкоў.

— Знаеце, я не магу, — сумеўся Агеев.

— Ну, колькі можаце.

Ён паднёс шклянку да рота, гарэлка ўдарыла ў нос амаль што агідным пахам, і ён апусціў руку. Жалудкоў спаважна, мернымі глыткамі даткі сваю да канца. Агееву аддаў шклянку Хамічу, які без слоў узяў яе, наліў з бутэлькі спярша суседу Агееву — бландзіну з абпаленым тваром, пасля даліў троху сабе.

— Ну, каб яму там было чым пахмяліцца!

Еўсцігненеў незадаволена хмыкнуў.

— Хаміч, няўжо ты думаеш, што і там гэта самае... як тут. Ніякага парадку. Усё б вам адно і тое ж...

— Не, там парадак! — зыркнуўшы яршыстым позіркам, запярэчыў Жалудкоў. — Там не тое, што тут. Там як у войску!

— Тожа найшоў парадак! — усуніўся Хаміч.

— А ты адкуль ведаеш, як у войску? Ты што, доўга служыў? — настырчыўся Еўсцігненеў.

— У мяне зяць пра парашык. Начуўся...

— Не гаварышце пра тое, чаго не ведаецце! — адрэзаў Еўсцігненеў. — У войску парадак. А во на гражданцы далёка не заўсёды.

— Ён ведае, — падміргнуў Агееву Жалудкоў. — Дваццаць пяць год адбахаў.

— Дваццаць восем, да вашага ведама. Год вайны лічыцца за два.

— На тваім месцы, Еўсцігнене́ч, можна было і трывіцаць. Ты ж у штабе сядзеў?

— Ну, у штабе! — падабраўся Еўсцігненеў. — А што думаеш, у штабе лёгка?

— Дужа цяжка, — з'едліва пацвердзіў Жалудкоў і нагнуўся па кавалак сялёдкі. — Паперы заелі.

— А думаеш, не? Колькі мне весці належала? Улік асабовага складу па пяці формах. Перамяшчэнне і перастаноўкі. Журнал беззваротных страт. Страйвыя ведамасці. Загады! А матэрыйял да ўзнагарод?

— Ага, спіна не разгіналася,— ранейшым тонам сказаў Жалудкоў, жуючы хлеб з селядцом.

— І што ж ты думаеш: было, тыднямі не разгінаўся,— усё гучней сказаў Еўсцігненеў. — У добрага работніка, які хоча выконваць усё, што паложана, заўжды плечы мокрыя. А я ніколі разгільдзяем не быў, можаш быць упэўнены.

Ён абвёў усіх запытальна— насцярожаным позіркам, трохі затрымаўся на Агееве, які з некаторай нават цікавасцю слухаў грубаватую размову гэтых, відаць, даўно і добра знаёмых між сабою людзей. Ён жа тут быў чалавек выпадковы і не спяшаўся судзіць каго ці апраўдваць — хацеў толькі паслушаць, каб зразумець кожнага. Яны выпілі і яшчэ, хаця на гэты раз Агееву ўжо не прапаноўвалі, і ён быў удзячны за тое: піць ён і сапраўды не мог, тым болей гарэлку. Мабыць, пакрыгуджаны чымсь Еўсцігненеў расхваляваўся і гаварыў, ні да каго не звяртаючыся:

— Некаторыя думаюць, што толькі яны і ваявалі. Калі ён там лётчык, дык ужо і герой! Але ў гісторыі Вялікай Айчыннай вайны чорным па белым напісана, што перамога здабыта сумеснымі высілкамі ўсіх радоў войск...

— Гэта мы чулі,— адмахнуўся Жалудкоў.

— Не, Еўсцігненіч кажа праўду,— раптам уставіў паўнаваты брунет. — Мы гэта недаацэнъваем.

— Што недаацэнъваем? — раптам напяўся Жалудкоў. — Ты, Скараход, кім на вайне быў?

— Ну ваенным журналістам. А што?

— Журналістам? У якім гэта ты журнале тады пісаў?

— Не ў журнале, а ў газеце гвардзейскай паветранай арміі.

— А ты што — лётчык? — не сціхаў Жалудкоў.

— Я не лётчык. Але я пісаў пра ўсё, у тым ліку і пра лётчыкаў.

— Дык як ж ты пра іх пісаў, калі сам не лягай?

— З зямлі лепей відаць,— хітра падміргнуў Хаміч.

— А што ж, бывае і лепей,— сур'ёзна адказаў Скараход.

— Знаеш, каб ацаніць яечню, не ававязкова самому несці яйкі.

— Яйкі! — усхапіўся Жалудкоў і нават прыўстаў на каленях. — Вось бы цябе ў стралковы ланцуг. Ды пад кулямётны агонь! Ты ведаеш, што такое кулямётны агонь? Ты не ведаеш...

— Навошта мне ведаць? Ты ж усё ведаеш...

— Я — та ведаю. Я ж камандзір кулямётнай роты. Кулямётны агонь — гэта агняны тайфун! Гэта канец свету! Во што такое кулямётны агонь! — выпалоў Жалудкоў і павёў над галовамі слухачоў нейкім дзіўнаватым, амаль адсутным позіркам.

Нязгодна паёрзаўшы на сваім месцы, Еўсцігненеў сказаў:

— Ну, дапусцім, ёсць рэчы, страшнейшыя за твой кульагонь.

— Няма нічога страшней. Я заяўляю!

— Ёсць.

— Напрыклад?

— Напрыклад, бамбёжка.

Жалудкоў амаль па-дзіцячы свіснуў.

— Я думай, ты скажаш — начальства! Для штабнікоў, мабыць, самы вялікі страх на вайне — начальства.

— Не! — рапушча махнуў рукой Еўсцігненеў. — Калі афіцэр дысцыплінаваны і дбае пра сваю службу, яму няма чаго баяцца начальства. А во бамбёжка — сапраўды...

Утаропіўшы позірк у Еўсцігненева, Жалудкоў зноў прыгустаў на каленях.

— А што, апроч бамбёжкі, ты бачыў там, у сваіх штабах? Артылерыя да вас не даставала, мінамёты таксама. Снайперы вас не турбавалі. Шасціствольныя не дакідвалі. Адно што — бамбёжка.

— Ты гэтак кажаш, нібы сам вайну выйграў,— знарок расцягваючы слова, загаварыў Скараход. — Падумаеш, герой!

— А я і герой! — з прастадушным здзіўленнем сказаў Жалудкоў. — Я ж пехацінец. А вы ўсе — і ты, і ты, і вунь ён, вы ж усе толькі забяспечвалі. И скажу вам — кепска забяспечылі...

— Гэта чаму кепска? — настырчыўся Еўсцігненеў.

— Ды таму, што я шэсць разоў паранены! Вы дапусцілі. Не падавілі, не забяспечылі. А павінны былі забяспечыць. Як у статутах запісана.

Стаяць на каленях яму было, мусіць, нязручна, і ён сеў бокам, падкурчыў кароценкія ногі. Прыкметны цень нязгоды прабег па і без таго маларацасных тварах ветэранаў, і першы на яго адзягаваў, як і трэба было чакаць, Еўсцігненеў:

— Таварыш Жалудкоў, у арміі кожнаму палагаецца выконваць ускладзеныя на яго абавязкі. Я выконваў свае.

Таварыш Скараход свае. І выконвалі нядрэнна. Інакш бы не атрымалі баявывя награды.

— Гэта яму так здаецца, што дасталося болей за ўсіх,— яўна пакрыўджана гаварыў Скараход. — Я хоць не ранены, затое я ў дзеючай арміі прабыў ад званка да званка. Іншы раз наматаешся да знямогі і думаеш: хаця б параніла ці кантузіла, каб паваліцца з тыдзенем у санчасці. Дзе там! Працаўаць трэба. Трэба рыхтаваць матэрыял, пісаць, правіць. Ды і па матэрыял часцяком трэба было самому ехаць. У акопы, на перадок, у баявывя парадкі. На розныя аэрадромы. А дарогі!.. Не, знаеш, Жалудкоў, калі шэсць раненняў, дык гэта колькі ж месяцаў ты ад перадавой сачкануў?

— А я табе зараз скажу, колькі. Два цяжкія раненні па тры месяцы і чатыры лёгкія па паўтара-два месяцы. Ітаго прыкладна чатырнаццаць месяцаў.

— О, бачылі! — нечакана ўзрадаваўся Скараход. — Чатырнаццаць месяцаў у тыле, калі на фронце кровапралітныя бай! Мне б палову твайго хапіла за ўсю вайну. Ужо выспаўся б!..

— Во, во,— без ранейшага, аднак, запалу сказаў Жалудкоў. — Ды табе б трох месяцаў маіх хапіла. Тых, што я ў гнойным аддзяленні правалаўся. Калі лёгкія выгнівалі ад асколачнага ранення, павесіцца на спінцы койкі хацеў.

Бландзін з абгарэлым тварам, які дагэтуль моўчкі сядзеў для Агеева, працягнуў руку да паваленай у траве шклянкі і сказаў з папрокам:

— Ды хопіць вам! Знайшлі з-за чаго сварыцца. Давайце яшчэ налётм. Хаміч, чаго спіш?

— Я заўжды, калі ласка,— страпянуўся Хаміч.

— Не адны мы ваявали. Во і таварыш, напэўна, тожа. Прабачце, не ведаю вашага імя па бацьку,— ветліва сказаў сусед Агееву, і левая шчака яго скасабочана нацягнулася скурай.

— Ды проста — Агеёў.

— Былі на фронце ці ў партызанах?

— І на фронце, і ў партызанах,— сказаў Агеёў. — Усюды патроху.

— На гэтай вайне і патроху можна было добра ўхапіць. Я вунь за паўгода чатыры танкі змяніў. Пасля чацвёртага ўжо не паспей: вайна скончылася.

— Гарэлі?

— І гарэў, і падрываўся. Усё было.

— Камандзірам ці механікам? — пацікавіўся Агееў.

— Ён у нас па межчасці,— сказаў Жалудкоў. — І цяпер шафёрыць у Сельгастэхніцы.

— Значыць, пайшла на карысць франтавая вывучка,— сказаў Агееў.

Жалудкоў падхапіў:

— І Скараходу вунь таксама прыгадзілася. Ды яшчэ як! Да рэдактара газеты дайшоў. І цяпер яшчэ няштатны ў абласной нашай.

— А табе зайдросна? — зыркнуў на яго Скараход.

— А мне што! Мая спецыяльнасць пасля вайны кату пад хвост. Я — куды пашлюць. Дзе толькі не быў...

— А цяпер дзе? — запытала Агееў.

— Цяпер бандарным цэхам камандую. У прамкамбінаце. У мяне ж і Сямёнаў рабіў. Да апошняга свайго дня. За станком і сканаў — клёпкі спушчаў.

— Знаю,— сказаў Агееў. — Тожа чалавек нялёгкага лёсу. Трохі расказваў.

— Мабыць, не ўсё расказваў. А як восем гадоў белых мядзведзяў пасвіў, не расказваў?

— Гэтага не.

— Гэтага ўжо не раскажа... Панёс з сабой.

— Кожны чалавек нешта ўносіць з сабой,— глыбакадумна зазначыў Скараход. — Чалавек — гэта цэлы свет, пісаў Хемінгуэй.

— Можа, і добра, што ўносіць,— буркнуў Жалудкоў.

Побач незадаволена заварушыўся Еўсцігненеў.

— Не, я не згодны. Няма чаго ўнасіць. Калі ты чалавек чэсны, прыйдзі і раскажы. Калектыў зразумее. І паможа.

— А што, калі на душы такое, што не зразумее? І не паможа? — упарціўся Жалудкоў.

— Тады пракурор зразумее,— заўсміхаўся Хаміч. — Гэты самы панятлівы.

Еўсцігненеў надзымуўся і раздражнёна загаманіў:

— Ты не скалься, Хаміч! Я дзела кажу, а ты свае жарцікі. Харошы калектыў заўжды зразумее. Нават калі ў чым і памыліўся. І паможа выправіцца.

— Вунь як Сямёну,— ціха кінуў Хаміч.

— А што — Сямёну? Сямён і не думаў спраўляцца. Ён знаў сваю соску сасаць.

— Во таму і сасаў,— сказаў Жалудкоў,— што ніхто не памог, калі трэба было. Ён жа ў цябе рэкамендацыю прасіў? Прасіў. Ты яму даў?

Еўсцігненеў, здавалася, шчыра здзівіўся.

— Як я мог яму даць? Ён з забягалаўкі не вылазіў, скандаліў з жонкай. На грамадскасць не рэагаваў, а яму — рэкамендацыю?

— Э, гэта пасля ўжо — забягалаўка і ўсё іншае,— сказаў Жалудкоў. — А тады ж ён яшчэ і не піў. Тады ён хату стаўляў, во гэтую самую. І ты не даў таму, што ў яго там, у дзеле, нешта значылася. З вайны.

— Ну, хоць бы і так. Хоць бы і значылася. Тым болей я не мог даць.

— Надтаго пільны!

— А як жа! Як жа інакш? Гэта мой абавязак.

— Аднак жа Шараўараў даў. Малады, актыўны. Пад судом і следствам не быў, на акупіраванай тэрыторыі не пражывалаў. Не п'е, не курыць. Ліха камандуе райзагам. А што ён ужо тады спекуляцыйней займаўся — пра гэта ж у дзеле не напісана. Во ты і даў. А праз год яго выключылі і судзілі. І што ты? Счырванеўся?

— Ведаецце, таварыш Жалудкоў, вам болей піць сёння нельга. Я забараняю,— падумаўшы, холадна сказаў Еўсцігненеў і раптуча згроб бутэльку з рэшткай гарэлкі. — Хопіць! Вы шальмуеце старшага афіцэра. Усё ж я падпалкоўнік, а вы — капитан.

— Ужо знятгы з уліку,— нечакана ўсміхнуўся Жалудкоў. — Так што спазніўся.

— З чым спазніўся?

— З павучаннем!

— Во дае! — шчыра рагатнуў Хаміч. — Во дае!

— Нічога падобнага! Гэта ўжо п'янка. Вы забыліся, нашто сышліся.

Сказаўшы тое, Еўсцігненеў з натугай падняўся на ногі і з бутэлькай у руках патупаў да плота.

— Пакінь хоць бутэльку, будзь чалавек! — крыкнуў Жалудкоў, але Еўсцігненеў не азірнуўся нават. Трохі пасядзеўшы, моўчкі ўскочыў і Скараход, пабег за

падпалкоўнікам. Жалудкоў паморшчыўся і перасеў на яго, мабыць, болей зручнае месца.

— Ну, і чорт з ім! Пакурым на прыродзе. Прахарэнка, дай цыгарэту,— сказаў ён амаль спакойна.

Яны закурылі ўтрок, памаўчалі. Хаваючы ў кішэню цыгарэты, Прахарэнка памяркоўна зауважыў:

— Не трэба было яго чапаць. Даваў, не даваў, каму даваў — якое нам дзела.

— Яму ж да ўсяго ёсць дзела. Надта актыўны.

— Ды ён няшкодны,— уставіў дабрадушна Хаміч. — Шабуршыць, ды ўсё без толку. Цяпер сядуць са Скараходам у шахмацікі.

— Ды ну іх, гэтых шчалкапёраў,— зноў нервова загаманіў Жалудкоў. — Не паважаю такіх! І на вайне не паважаў. За што іх паважаць? Бывала, калі якая аперацыя намячаецца, тэрміны ж заўсёды малыя, дык гэтая штабы ўвесь час на сябе і сцягнуць. Месяц з паперамі возяцца, графікі малююць, перарабляюць, утрасаюць і ўзгадняюць. Пасля ніжэй спускаюць, зноў чэрцяць і малююць, дакладваюць і ўзгадняюць. А прыйдзе нарэшце такі план да таго, каму яго крывёю выконваць — у полк, батальён,— тэрмін і скончыўся. Камбату няма калі на мясцовасць зірнуць, дзе наступаць будзе,— да атакі гадзіна засталася. Ну, гэта правільна?

— Паперы, яны і на вайне — немалаважнае дзела,— задумліва сказаў Прахарэнка.

— Яны, аднак, супакойваліся. Жалудкоў ужо не зыркаў вакол напружаным паглядам. Прахарэнка быў наогул спакойны, а на старэчым, у зморшчынах твары Хаміча раз за разам з'яўлялася амаль дураслівая дзіцячая ўсмешка.

— І гэты Скараход, ужо два гады на пенсіі, а глядзі ты, гонару колькі! У паветранай арміі ваяваў! — успомніў Жалудкоў.

Прахарэнка сказаў:

— Цяпер што! А во паглядзеў бы ты на яго, як ён дэмабілізаваўся ў пяцьдзесят пятym! Блакітны кант, фуражка з крабам над казырком, усё лётчыкам называўся. Аўтарытэт быў, ого! На ўсё мястэчка адзін лётчык. Уладкаваўся ў абласную газету сабкорам. Усё пра дасягненні пісаў. І загалоўкі якія: «На фронце ўборачнай страды», «Бітва за ўраджай», «Атака на безгаспадарчасць»... Ці бачыў ён хоць раз за вайну атаку...

— Ладна, ну іх! — махнуў рукою Хаміч.

Але цяпер, хоць і спазнела, мабыць, захацелася выказацца і Прахарэнку.

— На фронце пад Сандамірам адзін такі прыехаў у брыгаду. Далі яму ў штабе спісы перадавікоў, і ён кажа: «Хачу сам у танку паехаць». У атаку, значыць. Ну, камбат кажа: «Прахарэнка, возьмеш карэспандэнта». А ў нас быў некампект, радыста параніла. Прауда, і рацыя не працавала, толькі кулямёт. Так што вольнае месца. Надзеў ён шлем, усёйся, паехалі. Немцы як пачалі балванкамі лупіць, толькі акаліна ад сцен ляпіць, пасажыр наш сцяўся, разгубіўся, бадай што «мамачка» закрычыць. А пасля нас падблі на мінным полі, каля першай траншэі. Добра, не загарэліся, але маторную группу раскурочыла здорава. І гэты друг першы — у ніжні люк. Лейтэнант Агурцоў крычыць: «Стой, сядзі!» Бо куды ж лезці, з траншэі адразу падстрэляць. А так, можа, яшчэ што-небудзь і выседзім... Яшчэ па нас некалькі разоў балванкамі ўрэзалі, праламалі браню, здорава брашнёра ранілі. Брашнёр крывёю сплывае, а мы сядзім. Таму што няма куды лезці — верная смерць пад такім агнём, ды і гэтага друга ледзь стрымліваем. Башнёр надвячоркам памёр. Дасядзелі да ночы, па адным выбраліся, з горам напалам дапаўzlі да сваіх, і пасажыр наш наўпрасткі ў санбат — нервовае патрасенне. А мяне ранічкай у другую «трыццацьчацвёрку» перасадзілі, зноў рычалі ў рукі і — упярод, за Радзіму.

— Гэта што, танк — усё ж браня,— паказваючы нездаровыя зубы і зганяючы з твару наўную ўсмешку, пачаў Хаміч. — А во як у нас, у партызанах... Вясной сорак чацвёртага, як прарыў быў, ага... Вырваліся, ды на ўсе. Некаторыя не паспелі — захлопнуў ён той калідор. І ўзяў у кальцо. Ды як пачаў па пушчы ганяць, разрыўнымі хрысціць, толькі трэск стаіць. Ну, адстрэльваліся, бегалі, кідаліся сюды-туды, і засталося нас з гулькін нос, два дзесяткі хлопцаў, амаль усе параненыя. Ноччу, як трохі ўцікла, перасядзелі ў балоце, раніцай вылезлі — куды дзявацца? А ён ланцугамі пушчу прачэсвае, усё абстрэльвае, куды не дастане — аганьком! Ну, знайшліся ў нас некаторыя, кажуць: на елку ўзлезці. Елкі густыя, знізу нічарты не відаць, во хлопцы і паўзлазілі, дзягамі да ствалоў папрывязваліся, каб не зваліцца, значыць,— доўга сядзець сабраліся. Я тожа ўзлез высока, прывязаўся, сяджу,

гойдаюся на ветры — любата! Але чую: ужо затрашчала, ідзе ланцуг, значыць. І тут чую — аўчаркі! Э не, думаю, ад гэтых не схаваешся. Каменем уніз, яшчэ бок да крыўі абадраў, і — дай бог ногі! Бегаў ад тых ланцугоў і так і сяк, зноў нач на балоце адседзеў, пад выварацінай хаваўся, ля дарогі ў пыльной канаве паўдня праляжаў, усё ж неяк выкараскаўся. Калі ачапленне знялі. Затым на фронт трапіў, ва Ўсходній Прусіі адваяваўся. Восенню сорак пятага па першай дэмабілізацыі прыходжу дамоў (я ж з Ушацкага раёна), чую, нехта расказвае: у Селіцкай пушчы шкілеты на елках вісіць. Неяк выпадкам заехаў. Сапраўды, вараннё каркае, кружыць, прыгледзеўся, знаёмыя мясціны. А на елках белыя костачкі праз голле блішчаць, рамяніямі папрывязваныя, некаторыя з вінтоўкамі нават. Знімалі пасля, хавалі...

— Ну, а як жа ён іх усё ж згледзеў — на елках? — запытаўся Агееў.

— У тым-та і справа, што ён нічартга не згледзеў — аўчаркі! Тая сцерва ўчуе, падбягае да елкі і брэша. Ну, аўтаматчык падыходзіць і — чаргой угару, па голлі. Ну, і крышка! Каторыя адразу забітыя, каторыя параненыя, самі пасля даходзяць. Але ж прывязаны, не ўпадуць. За паўтара года вараннё абгладала...

— Да-а,— сказаў Жалудкоў. — Было дзела! Ды ну яго к д'яблу! Во нахлынула праз Сямёна гэтага. А так я і ўспамінаць не хачу... Харошае надвор'e, рыбалка. Хутка грыбы пачнуцца.

— А па грыбы туды і дагэтуль не ходзяць — усё замініравана. Колькі пасля вайны пападрываіліся! — не мог спыніць успаміны Хаміч.

Агееў ціха сядзеў на траве, пакорліва слухаючы то ўсіхвалівана-зласлівія, то ўціхаміраныя і невясёлыя, аднак, размовы ветэранаў, і ўнутры ў яго ўзнімалася трошкі нават зайдзроснае пачуццё да іх — яму такой вайны не дасталося. Яму выпала іншая, пра якую і расказаць гэтак вось шчыра, як расказвалі гэтыя людзі, не адразу наважыліся. Ён і не расказваў нікому, доўгія гады насіў усё ў сабе. Хіба што-колечы сказаў жонцы пра сваё нядоўгае партызанскае жыццё, у якім для яго было мала цікавага, бо на заданні ён не хадзіў — плавіў на базе пол, рыхтаваў узрыўчатку. Пасля вызвалення ў сорак чацвёртым яго як спецыяліста паслалі ў артзабеспячэнне, дзе ён свету не бачыў за штабелямі мін, снарадаў, патронаў,

гранат, пагрузкай і выгрузкай, справа здачамі і ўлікам. А колькі клопату было з транспартам, якога заўжды не ставала. Але гэта звычайнія клопаты, якіх процьма ў кожнага забеспячэнца або гаспадарніка. Хоць бы і на вайне.

— Вы ўжо на пенсіі? — запытаўся Агееў у Хаміча, які тут здаўся яму самым старым, апроч хіба Еўсцігнеева. Хаміч нязгодна смыкнуў рэдкім брывамі.

— Раблю. Ваабшчэ мог бы ісці, але, ведаец... Грошы трэба.

— Ён у нас многасямейны,— сказаў Прахарэнка. — Бацька— герой!

— Ну. Пяць дачок, восем унукаў. Мусіш рабіць, памагаць трэба.

— А што, у дачок мужыкоў нама? — запытаўся Агееў.

— Ёсць, чаму! Адна толькі ў разводзе. А так зяці, усё як мае быць. Калі ўлетку наедуць — цэлы ўзвод. Аж гул у хаце стаіць. Ну, і трэба даць кожнай: сальца, кілбас, вясковага масліца — гарадскія цяпер падабаюць. Гародніны таксама. Ну, яблыкаў, грыбкоў, варэння. А затым трэба і паслаць! Адна кааператыўную кватэру будзе, другая машыну купляе. Трэцяя прадаўшчыцай у Мінску рабіла, недастача выйшла, трэба пакрыць, бо ў турму сядзе. Усё трэба.

— Панятна,— задуменна сказаў Агееў, а Жалудкоў растлумачыў проста:

— Паразіты яны ў цябе, Хаміч. І дочки, і зяці твае.

Цень заклапочанае нязгоды прабег па добразычлівым Хамічовым твары.

— Ну, чаму — паразіты? Цяпер ва ўсіх так. Валакуць з вёскі ў горад. Што толькі можна. Во ў Прахарэнкі адзін сын, а што — ён меней за маіх дачок цягне?

— Не меней,— трасянуў сівой галавой Прахарэнка. — Трэцяя жонка, аліменты, што ж застаецца. Прыходзіцца.

— Нам хто калі так дапамагаў?

— Ну, мы — іншая справа,— адразу пазмрачнел Прахарэнка. — У нас іншае жыццё было. Можна сказаць — не было ніякага. Адна пагібел! Хай цяпер гэтыя жывуць. Пакуль вайны няма.

— Во— во! Пакуль няма вайны,— падхапіў Хаміч. — А то як лясне гэтыя атамны грыб, дык нічога і не застанецца.

Кажуць, што адны мурашы толькі выжывуць. І то яшчэ невядома, навука сумняваеца.

— Ну, лясне, дык лясне, тут ужо нічога ад нас не залежыць,— загаварыў Прахарэнка. — Але я так думаю, пакуль мы таго дачакаемся, палавіна з глузду з'едзе. Хаця б ад гэтага жывадзёрства ў эфіры. І яшчэ ад гарэлкі. Вы чулі, учора Грыбанаў сына з ружжа застрэліў — шафёра з нашай аўтабазы.

— Гэты пенсіянер? Што ў райфо працаваў?

— Той самы. Сын выпіць не даў, без апахмелкі пакінуў, бо сам выпіў. Ну, і той у яго — з ружжа. А затым і сябе з другога ствала.

Яны ўсе змоўклі, уражаныя гэтай навіной, і Агееў хвіліну самотна пазіраў на аўражныя зараснікі. Роў быў развалісты, глыбокі і маляўнічы, як і сорак гадоў назад, а можа, і яшчэ больш, чым тады,— густое, ужо кранугае восенњскай жаўцізной голле кашлатых дрэў знерухомела ў вечаровай цішы — кожнае дрэва асобна ад іншых, сярод маладняку і драбналесся; сонца свяціла збоку і ярка высвечвала той, другі склон рова да абрывістай кругай павароткі; гэты ж, аўражны бок — высокі і стромкі — амаль увесь цямнеўся ў засені. Угары, у дубовым суччы над імі, шорхнуўшы жорсткай, бы блішанай, лістотай, пырхнула нейкая пташка, піскнула раз-другі і палящела ў роў. Нядоўга падумайшы, Прахарэнка сказаў:

— Я так мяркую, не дажывём мы да гэтага грыба, і на тым вялікае дзякую. Вось лёг у зямлю Сямён, там жа хутка ляжам і мы. Усе гэтыя жахі будуць без нас. Яшчэ нам пазайздросціць.

— Яно-та так,— журботна ўздыхнуў Хаміч. — Унukaў шкада!

— Гэта праўда, гэта канечне...

Жалудкоў раптам падхапіўся, далоняй абтрос на каленях штаны.

— Ладна! Ну вас з вашымі размовамі. Паслухаеш — ужо цяпер гатоў пазайздросціць Сямёну. Трэба яшчэ выпіць.

Ні з кім не развітаўшыся, ён палез цераз плот у гарод, і Прахарэнка з Хамічом пераглянуліся.

— А, знаеш, праўду кажа, што знычыць — кулямётчык! — падміргнуў Хаміч і таксама падняўся. За ім устаў даўганогі Прахарэнка, мякка сказаў Агееву:

— Можа, пойдзем? Шчэ прымем па адной за Сямёнаў памяць.

Агееў развёў рукамі.

— Да не... знаеце. Я не таго... Не ў каня корм.

— Ну, як хочаце.

— Дзякуй,— сказаў ён. — І дай бог вам здароўя, добрыя людзі. І трошкі яшчэ пажыць на гэтым свеце. Я тут, ведаеце, па ўзоруку прайдуся. Надвор'е харошае...

— Ну што ж, яно можна,— пагадзіўся Хаміч.

Пасялкоўцы развіталіся, таропка падаўшы Агееву шурокія руکі з цвёрдымі вузлаватымі пальцамі, і палезлі ў гарод. Агееў праводзіў іх раптам затуманеным паглядам і нетаропка пабрыў па ўзоруку пад суцэльнай сцяной драбналесся, шукаючы якой-небудзь сцежкі. Павінна ж яна недзе быць, гэтая сцежка, якая, думалася яму, яшчэ раз выведзе яго да пустога падворка Бараноўскай — застаронка, гарышча і Марыі — да яго даўняга страшнага мінулага...

Ляжаць было жахліва нязручна — мала, што цвёрда на няроўным каменным доле, дык яшчэ і не было куды выпрастаць ногі, якія ўвесы час упіраліся ў сцяну. Агееў не ведаў, што гэта было — карцэр, які ізалятар ці проста цесны закутак у царкоўным склепе, куды яго прывялі ноччу два маўклівія канваіры з ліхтарыкам. Тут нікога болей не было чуваць, не далятала ніводнага гуку знадворку, і Агееў падумаў, што ён тут адзін. Спярша ён сядзеў, прыхінуўшыся спіной да сцюдзённых камянёў сцяны, потым устаў, пастаяў, зноў сеў. Пасля ўсяго перажытога за дзень уладарна даймала стома, хацелася легчы, ды ляжаць можна было хіба падкурчыўшы ногі. Але ў такім стане ногі нясцерпна нылі ў каленях, асабліва левая, хворая нага, ён увесы час варочаўся, вырушыў імі, хваравіта шукаючы лепшага месца, якога тут не было. Пакутуючы, ён чакаў, што яго павядуць на допыт або расправу — усё ж павінен Драздзенка спрабаваць з яго нешта выщягнуць перш, чым яго расстраляюць або павесяць. Але ішоў час, пакутна нылі на камяніях яго косці, ад стомы звінела ўвушшу, а па яго ніхто не ішоў. І ён думаў, пакутаваў у неспакойным чаканні, шукаў прычыны свайго правалу, хоць шукаць ён мог, толькі мяркуючы і згадваючы без жаднае пэўнасці.

Галоўнае і самае жахлівае для яго было, аднак, зразумела: Марыя папалася. Яны яе ўзялі, мабыць, з яе ношай. Але як яны

даведаліся пра яго? Выдала Марыя — прагаварылася, назвала? Канечне ж, магчымасцей дамагчыся, чаго ім хацелася, у іх хапала, тым больш ад такога нявопытнага, зялёнага дзяўчаці, напэўна ж, сілы для таго яны не шкадавалі. Але ўсё ж... Усё ж ён не хацеў верьшь, што яна так хутка выдасць яго. Яна не магла яго выдаць, бо яна кахала яго, і такі ўдар з яе боку быў бы для яго страшней за правал, горш за пагібель.

Аднак і нічога іншага ён прыдумаць не мог — пра іхня адносіны не ведала ніводная душа ў мястэчку — ні суседзі, ні паліцыя, ні нават свае. Як паліцыя магла звязаць яе з ім? Ды ўжо праз некалькі гадзін пасля яе арышту?

Напэўна, там, на сядзібе, яны рабілі вобыск — пераварочвалі ўсё дагары нагамі, як сказаў Драздзенка. Для таго, аднак, ім трэба па старацца нямала — сядзіба вялікая. Але што яны знайдуць? Хіба парожнью торбу ад толу, ягоныя дакументы... Ды яшчэ пісталет. Пісталет ён, канечне, дарма схаваў так блізка ад застаронка, ўсё роўна той не спатрэбіўся, а знайдуць — будзе ўліка. Хаця, як ні дзіўна, цяптер ён не надга перажываў за ўлікі, чамусыці ўсё зрабілася яму абыякавым, ён адчуваў, што галоўнае і самае страшнае ўжо адбылося і нічога паправіць нельга. Цяптер толькі б не дужа білі, толькі б хапіла сілы і волі па-людску скончыць жыццё.

Яшчэ яго турбаваў лёс Малаковіча, ці не праваліўся і ён на гэтай перадачы, калі, не дай бог, Марыю схапілі на станцыі, ля качагаркі. Тады маглі ўзяць абаіх. Можа, і яго зачапілі праз Малаковіча, ўсё ж пранюхаць аб іхній сувязі было няцяжка. Маглі і здагадацца. Але дзе Малаковіч? Яшчэ на волі ці таксама сядзіць? Ці, можа, забілі? Усё ж у яго быў пісталет, і калі не пры сабе, дык, мабыць, бліжэй, чым у Агеева. А рашучасці ў гэтага лейтэнанта хапала, Агееў гэта ведаў даўно.

Неяк, аднак, неўпрыкмет для сябе задрамаў на падлозе — знерухомеў у скурчанай, нязручнай паставе і тут жа прахапіўся, пачуўшы невыразны рух за дзвярыма. Не было сумнення — ішлі да яго, і ён сеў, асільваючы сутаргавы боль у нагах, знатугай расплюшчыў вочы. У камеры ўжо стала відней, аднекуль праз маленъкае аkenца пад столлю цадзілася цьмянае свято першага ранку. Дзвёры рачынліся, але ён ўсё сядзеў, яшчэ не разумеючы, што трэба рабіць.

— Ну!

Гэта прагучала спакойна і ў той жа час са стрыманай злой пагрозай, якая дала Агееву зразумець, што трэба ўставаць і ісці. Праз цёмны падземны праход яны выйшлі да замшэльых каменных прыступак, і ён аслабела і паволі стаў паднімацца са склепа.

Тут ужо было відна, мабыць, толькі што настаў ранак. У сцюдзёнім небе хутка мчалася шызае клочча аблокаў, дзьмуў моцны вецер — дробна трымцела паверхня дзвюх лужын ля сцежкі. Воддарль, за чорнымі надмагільнымі крыжамі, высілася некалькі магутных клёнаў з парадзелай рудой лістотай; такой жа лістотай была абсыпана дробная зялёная траўка ў куце мураванай агароджы царквы. Хістаючыся ад слабасці, Агееву пратупаў крайком лужын да вузенъкіх веснічак пад цаглянай стральчатай аркай. Праседзеў ноч у царкве, не без іроніі падумаў ён, і не памаліўся... Усё ж шкада, не ўмеў, не навучылі. А можа, было б дарэчы ў ягоным становішчы...

За варотцамі адкрывалася шырокая, уся ў дробных лужынах і гразі, мабыць, кірмашовая плошча з плямамі конскіх круглякоў і рэштаю натрэсенага пасля кірмашу сена. Насупраць ля тэлеграфнага слупа з падпорынай стаяла фурманка, у якой нерухома сядзела старая цётка, а побач, мабыць, месцячыся, каб зручней сесці, корпалася цёпла і тоўста апранутая чырванашчокая маладуха; яна ўбачыла іх у варотцах і пужліва знерухомела, разявіўшы рот. Агееву азірнуўся на канваіра — то быў, здаецца, той самы рунны, ціхманы паліцай, што прывёў яго сюды ноччу,— танклявы малады хлапец са смуглым усходнім тварам і вусікамі, апрануты ў паношаны чарвонаармейскі шынель са слядамі ад пятліц на каўняры, ён неяк загадкова — з затоеным страхам або трывогай — зірнуў на Агеева, і той ціха спытаў:

— Куды цяпер?

— Прама,— кіунуў канваір, для пэўнасці ткнуўшы перад собой ствалом рускай віントоўкі.

Прама — значыць цераз плошчу і невялічкі сквер з маладых, амаль ужо голых тапалькоў да прысадзістай драўлянай будыніны — якой установы ці раёнай балыніцы. Цяпер там, канечне, ужо не балыніца...

Сапраўды, гэта была не балыніца, да вайны тут хутчэй за ўсё размяшчалася школа, а цяпер, мяркуючы па множстве мужчын са зброяй, стала валася паліцыя. На Агеева тут не

звярнулі вялікай увагі, хаця ўсе, хто сустракаўся яму на двары ці з цыгаркаю ў зубах бавіў час у калідоры, з нядобрым халадком у вачах праводзілі яго, пакуль ён ішоў наперадзе канваіра, за рог калідора, дзе было цішэй і жаўцелі асобныя дзвёры ў сцяне. Перш чым увайсці ў іх, канваір нямоцна пастукаў.

— Можна, начальнік?

— Давай сюды, Чарамісін,— пачулася з пакоя, калі дзвёры адчыніліся. — А сам пачакай там...

Агееў ступіў у пакой і спыніўся. Мяркуючы па ўсім, тут быў кабінет дырэктара, мабыць, выкладчыка геаграфіі — з зашклёнай шафай у куце, глобусам на ёй. У прасценку паміж двума вокнамі вісела вялізная карта Эўропы, на фоне якой, грозна настырчыўшыся, стаяў начальнік паліцыі Драздзенка. Ён курыў і, як увайшоў Агееў, нервова пажаваўшы цыгарэту ў зубах, кінуў яе на падлогу.

— Ну, давай дамовімся. Будзем гуляць у жмуркі ці адразу папараўдзе? Падумай, што для цябе выгадней?

— Мне няма чаго думаць,— знарок пакрыўджана сказаў Агееў. Усё ж яму не было вядома, што яны дазналіся пра яго, у чым падазраюць.

— Ах, няма чаго думаць? — злосна здзівіўся Драздзенка.
— Вельмі нават дарма. Я б на тваім месцы моцна задумаўся. Ёсьць над чым.

Ён узяўся за спінку крэсла, але перш чым падсунуць яго і сесці, са сначэннем паглядзеў на канец вялікага стала, дзе сярод папак і розных папер ляжалі нейкія рэчы.

Зірнуўшы туды, Агееў адразу сцяміў, што ноччу яны, мабыць, папрацавалі нялага, добра перавярнулі сядзібу Бараноўскай. На стале ляжала акуратна, па-войсковому складзеная яго гімнасцёрка з трывма кубікамі ў чырвоных пятліцах, зверху на ёй — шырокі рамень, дакументы, паперы, камандзірскае пасведчанне і кандыдацкая картка, нейкай кнігі без вокладкі. Пісталета, аднак, там не было. Драздзенка кінуў галавой.

— Ну, пазнаеш? Твае рэчы?

Агееў спакойна цепніуў плячмі.

— Гімнасцёрка мая. Дакumentы, напэўна, таксама.

Драздзенка пасунуў з-пад стала крэсла і дэмантратыўна прыпадняў з яго злашчансную кашолку з чырвонымі ручкамі.

— А сумачка во гэтая?

Агееў амаль шчыра здзівіўся:

— З якой нагоды? Упершыню бачу.

— Значыць, не прызнаеш?

— Не прызнаю,— сцяга сказаў Агееў.

— Добра, добра. Прыйнаеш! — лёгка паабяцаў Драздзенка і, скапіўшы сумку, выдраў з яе калянью чорную вокладку, якую Агееў учора паклаў на дно. — А вот гэтую абложку?

Цераз стол ён кінуў яму складзеныя кардонкі вокладкі, Агееў, пра нешта ўжо здагадваючыся, пакруціў іх у руках, разгарнуў, склаў зноў.

— Не!

— Сукін ты сын! — злосна аб'явіў Драздзенка. — Можы, ты і гэтую кнігу тады не прызнаеш? Вось гэтую! З ададраным пераплётам! Во!

Дрыготкімі ад злосці рукамі ён торкаў яму цераз стол трэці том Даўкенса, і Агееў зразумеў, што прапаў. Яны парашналі гэтую вокладку з кніжкамі на гарышчы, і, хоць на вокладцы не значылася ніякае назывы, падабраць да яе кнігу, мабыць, было няцяжка. Трэба было яе учора спаліць ці кінуць куды далей з падворка. Але во не дадумаўся. А цяпер...

— Даўк што? Будзеш і далей адмаўляцца ці пачнём дзелавы разгавор?

Ён прамаўчаў, і Драздзенка, счакаўшы, уклаў кнігу ў вокладку, кінуў да кучы на гімнасцёрку.

— Чаго вы ад мяне хочаце? — нервова запыталаўся Агееў. Здаецца, з кнігай адмаўляцца было бескарысна, але і не прызнавацца ж яму ва ўсім.

— Узыўчатку Марыі ты даў? — запыталаўся Драздзенка і ва ўпор пранізаў яго цяжкім злым позіркам.

— Якую ўзыўчатку? Якой Марыі?

— Ах, ты не ведаеш, якой Марыі?! Чарамісін! — гаркнуў начальнік паліцыі і, калі дзвёры з калідора адчыніліся, загадаў: — Прывядзі тую!

Сэрца ў Агеева па-здраднішку страпянулася, у вачах прыцьмела, і ён увесе сцяўся ў прадчуванні найгоршага. Аднак Чарамісін марудзіў, мабыць, бегаў куды, і Драздзенка з непадробнаю асабістай крыўдай пачаў лаяць Агеева:

— Эх ты, сука! А я цябе пакрываў! Намеснікам хацеў зрабіць. А цяпер ты здохнеш, і пашкадаваць не будзе каму.

— Гэта магчыма,— марудна авалодваючы сабой, сказаў Агееў. — Калі вы так... без разбору.

— Без разбору? Мы разбярэмся, не думай...

Дзверы ціха адчыніліся, і ў кабінет ціха ўвайшла мілая яго Марыя, адзін толькі позірк на якую прымусіў Агеева ўнутрана здрягнуцца. Цёплай вязанай кофты на ёй ужо не было, з-пад разадранага на спіне сарафаніка востра тырчалі голыя плечы, усе ў драпінах і сіняках ад пабояў, на левай шчацэ пад вокам цямнела сіняя пляма, распухлыя вусны сачыліся крывёй. Хуткім позіркам яна слізгнула па кабінцы, ледзь-ледзь затрымала позірк на Агееве, нічым, аднак, не адзначыўшы свайго да яго пачуцця, і ўставілася ў Драздзенку.

— Ну, пазнаеш? — запытваўся ў яго начальнік паліцыі.

— Не памятаю.

— Не памятаеш.. А ты? — кіёнуў ён Марыі.

— Я памятаю. Гэта сапожнік, што ў Бараноўскай жыў,— слабым, з дрыготкай голасам сказала Марыя і змоўкла, уся ў насцярожанай пакутнай увазе.

— Сустракаліся?

— Аднойчы рамантавала туфлі. Во гэтая,— Марыя варухнула запэцканымі ў гразь наскамі яму добра знаёмых лодачак.

— Ну, ці мала каму я рамантаваў! Усіх не прыпомню. Можа, і ёй рамантаваў,— з робленай лёгкасцю сказаў Агееў.

— Рамантаваў і завербаваў! Вот гэтую дуру! — вызверыўся на абаіх Драздзенка. — Толу ёй нагрузіў! Нясі на станцыю. Падумаў, куды пасылаў? На смерць пасылаў!..

— Я нікуды не пасылаў,— спрабаваў пакрыўдзіцца Агееў.

— А хто пасылаў? Хто?

— Я ж вам сказала,— хуценька ўставіла Марыя. — Дзядзька адзін папрасіў на базары аднесці, сказаў — мыла, што я ведала...

— Маўчаць! — зароў Драздзенка.

Але было позна. Агееў ужо зразумеў, да каго былі звернуты гэтая слова Марыі, і радасна адзначыў сабе ў думках: малайчына, значыць, не выдала!.. Значыць, Марыя не выдала, цяпер гэта для яго было важней за ўсё іншае.

Драздзенка тым часам падскочыў да Марыі, дужым вялікім кулаком памахаў перад разбітым тварам дзяўчыны.

— Ты мне памаўчы! З табой мы яшчэ разбярэмся, блядзюшка!

— А са мной няма чаго разбірацца! Будзеце біць, я вам не скажу нічога! — крыкнула яна з нянавісцю і такім гневам у вачах, што Агееў спалохаўся: будзе і горш.

— Скажаш! — проста паабяцаў Драздзенка. — Скажаш!

— Падонак! — толькі і крыкнула яна ў адказ.

— Чарамісін! — роўным голасам паклікаў Драздзенка. — Вядзі!

З дзвярэй выскачыў Чарамісін і ўхапіў Марыю за руку. Агееў бачыў, як яна пахінулася і, ступіўшы два крокі, схавалася ў калідоры — назаўжды знікла з яго жыщца і, магчыма, з жыщца наогул. Агееў марудна, пакрысе ачуńваў, галоўнае ён ужо зразумеў: Марыя яго не выдала, сталася нешта іншае. Ці выдаў хтось іншы.

— Ну, прадоўжым размову,— нібы нічога не здарылася, спакойна сказаў Драздзенка і зайшоў за стол. — Як салдат з салдатам. Без нерваў і істэрыйкі. Скажы, чаму ты мяне вадзіў за нос? Я ж хацеў для цябе добра. Ці ты, дурная твая башка, не сцяміў! Ці ты прывык за Саветамі адказваць подласцю на добро? Што маўчыш, гавары!

Агееў маўчаў. Для таго, каб прадаўжаць гэтую размову, трэба было супакоіцца, а ўнутры ў яго ўсё хваравіта трымцела, яго душылі крыўда і гнеў — ад сваёй бездапаможнасці, ад немагчымасці абараніць Марыю. Яны яе білі, калечылі, зневажалі і ганьблі амаль на яго вачах, а ён павінен быў напускаць на сябе абыякавасць, нічым не могуць памагчы ёй. Усё тое зневажала яго і было падобна на подласць. А гэты канавал яшчэ клікаў на дурную размову пра няўдзячнасць за ўсё добро.

Драздзенка зноў закурыў сваю цыгарэту, плюхнуўся ў крэсла за столом.

— Ты ўлічы, у мяне няшмат часу. У нас наогул мала часу. Пакуль у гэтую справу не ўмяшалася СД, мы яшчэ можам штось згладзіць. Але пры ўмове поўнага прызнання з вашага боку. А калі ўмяшаецца СД, дык ваша песня цю-цию! Будзе скончана. Тады вас ніхто не ўратуе.

«Панятна,— падумаў Агееў. — Закідвае кручок з надзейй».

Не, мабыць, спадзявацца ўжо не было на што, з гэтай кніжкай яны яго злавілі грунтоўна. Тут ён спудлаваў грандыёзна і, здаецца, заплоціць за тое жыццём. Але і Марыя таксама. Хоць бы ўдалося як-небудзь працягнуць час...

— Такая справа... Ці нельга сесці? У мяне ж нага...

— Сядай. Вунь бяры стул і сядай.

Агееў прысёў на адно з двух крэслаў, што стаялі ля шафы збоч ад стала начальніка.

— Тут такая справа,— напружана згадваючы, пачаў ён.
— У мяне аднаго разу начаваў чалавек. Я ж жыў у застаронку, мабыць жа, вы бачылі — на тапчане. А ён палез на гарышча. Сказаў, што знаёмы гаспадыні...

— Так, так... Ну? — прыспешыў яго Драздзенка. — Які чалавек? Як прозвішча?

— Не назваўся. Сказаў, што з вёскі.

— З якой вёскі?

— Не сказаў. Я не пыталаўся.

— Не пыталаўся, а пусці! Ды ты ведаеш, што ёсць загад палявога каменданта? За прадстаўленне начлегу без ведама ўлады — расстрэл!

— Не ведаю. Я ж нідзе не бываю. Загадаў не чытаў.

— Ну, а далей?

— Ну што далей... Ён раніцай пайшоў. Можа, ён і браў книгу.

— Лжэш! — выцяў кулаком па стале Драздзенка. — Лжэш! — крыкнуў ён і ўскочыў з крэсла. — Дарослы мужчына, сярэдні камандзір, а выкручваешся, бы подлая сука! Сумлення ў цябе няма! Простай салдацкай мужнасці. Трусіш, як пёс! Ты ж звязаны з лесам, прымаў адтуль агентуру. Адтуль і тол. Для дыверсій на станцыі!

Агееў спакойна выслухаў усё тое і ўсміхнуўся. Гэты нягоднік папракае яго ў несумленнасці. Гэта ж трэба! Агееў нават здзвіўся. Ён пачаў быў ужо спакайнечы і адчуў, што, не зважаючы на паказную злосць, усё ж у Драздзенкі не было грунтоўнай упэўненасці ў яго крыклівых словаҳ, усё ж у ягонай душы, здаецца, стаілася сумненне. Для пачатку гэта было нядрэнна, і ён сказаў, усміхнуўшыся:

— Канечне, ты можаш думаць як хочаш. Як табе прасцей. Але наўрад ці так будзе лепш для справы.

Драздзенка, падобна было, здзівіўся.

— Для якой справы?

— Для вашай жа справы. У мяне якая справа? Я — шавец.

Драздзенка ўсеўся за стол, вялікай пяцярнёй нервова ўскудлаці ѿ цёмныя валасы на галаве.

— Скажы, дзе ты з ёй знююхаўся?

— З кім?

— З Марыяй.

— Нічога я з ёй не знююхаўся. Я нават не ведаю, што яе клічуць Марыя.

— А сумка? — зноў угаропіўся ў яго Драздзенка.

— Не ведаю я гэтай сумкі. Першы раз бачу.

— Тэ, тэ, тэ! — перадражніў начальнік паліцыі. — Во на гэтай сумачцы яна і пагарэла. І ты разам з ёй тожа. Адкруціца вам не ўдасца.

— Што ж,— уздыхнуў Агееў. — Калі вы так рашылі...

Драздзенка з цыгарэтай у роце перабраў нейкія паперы на стале, знайшоў спісаны аркуш.

— Апішы зневіненца таго, хто начаваў.

«Ага! — радасна падумаў Агееў. — Усё ж клюнуў! Не мог не клюнунць...» І, напружваючы ўяўленне, ён пачаў апісваць:

— Значыць, так. Быў вечар, марасіў дажджык. Ён і пастукаў. Я адчыніў. Сказаў: ад Бараноўскай.

— Так і сказаў: ад Бараноўскай? — недаверліва, праз дым пакасіўся на яго Драздзенка.

— Так і сказаў. Я яшчэ запытгаўся: як яна? Ён кажа у парадку.

— А дзе — у парадку?

— Таго не сказаў.

— Якога прыкладна ўзросту?

— Ну, так, сярэдняга,— разважна гаварыў Агееў, раптам сцяміўшы, што, магчыма, яны пачнуць дабівацца ад Марыі звестак пра дзядзьку, што даў ёй кашолку з «мылам». Вось калі б яе паказанні супалі з ягонымі... Мабыць, для таго трэба апісваць начлежніка як мага няпэўна. — Ведаеш, было цёмна. Але, здаецца, сярэдняга.

— У што апрануты?

— Апрануты быў у нейкую куртку, можа, паддзёйку, ці, не выключана,— у плашч...

— Дык у плашч або куртку? — не стрываў Драздзенка. Той ужо ўзяўся запісваць яго паказанні і, мабыць, не ведаў, што запісаць.

— Чорт яго, цяжка было згледзець. Калі б ведаць...

— А абуты як?

— Абуты наўродзе ў боты. Ці, можа, у гамашы...

— Не ў лапці?

— Можа, і ў лапці... Хаця не, не ў лапці.

— Дык у боты, гамашы ці ў лапці? Што запісаць?

— Наўродзе ў бацінкі. Было кепска відаць.

Драздзенка шпурлянуў аловак на стол.

— Гаўно ты, а не сведка! Нічартга запомніць не мог. Ці сказаць не хочаш, выкручваешся?

— Я не выкручваюся.

— Ну, а гаварыў ён як? Па-руску, па-беларуску?

— Мешана,— падумаўшы, сказаў Агееў. — Слова так, слова гэтак.

— Май на ўвазе,— строга папярэдзіў Драздзенка. — Дапусцім, ты некага выгарадзіш, выручыш ад пятлі. Але тым самым паставіш пад пятлю іншага. Можа, невінаватага. Ты думаў пра тое, даочы свае паказанні?

— Я нікога не выгароджваю. Мне няма каго выгароджваць,— сказаў Агееў і змоўк.

Тут, мабыць, Драздзенка гаварыў праўду: такая небяспека была. Сам таго не жадаочы, ён мог кагось і загубіць. Але як тады яму вывесці з-пад пятлі ту ю, на якой гэтая пятля павісла так блізка? Вось жа свалачная сітуацыя, думаў Агееў: не загубіўшы аднаго, не ўратуеш другога.

— Вось што! — памаўчаўшы, сказаў Драздзенка. — Мы будзем капаць. Але ты дужа не радуйся — на табе пятля! Толькі яшчэ не зашморгнутая. Яшчэ з яе можна выслізнуць, калі ва ўсім чэсна прызнацца. І ўсіх выдаць. Усіх вашых супольнікаў. Якіх ты пакрываеш. І якія цябе пакрываць не будуць, можаш быць упэўнены. Яны не дурні. Асабліва там, у СД. Там пераламаюць косці, і ўсё адкрыецца. Як на далоні. А пасля ўсіх — у яму.

— Што ж, дзякую і за тое,— паныла ўздыхнуў Агееў. — Толькі я ні прычым. Ды і Марыя тожа.

— Думаеш, і Марыя тожа?

— Канечне, ні пры чым! Абдурылі на базары, а яна што — дзяўчо!

— Дзяўчо?

— Дзяўчо, канечне! — сказаў ён і зірнуў у вочы Драздзенкі, якія раптам узгарэліся нядобрым агнём. Начальнік паліцыі жвава ўскочыў з крэсла.

— Ага! Во! Во! Во гэтага я і чакаў! Калі ты пачнеш яе выгароджваць. Значыць, яна з табой! І ты яе выдаў. І сябе таксама!

— Ды я нічога,— зразумеўшы, што дапусціў промах, з робленым спакоем сказаў Агееў. — Што мне Марыя...

— Не, не што! Ты з ёй быў звязаны. Ты спаў з ёй! Дзе, скажы, яна месяц хавалася? — на ўсё горла крычаў перад ім Драздзенка, і Агееў чакаў: ударыць. Але не ўдарыў. Агееў сутаргава праглынуў сліну.

— Дарма разараешся, начальнік,— аднак цвёрда заўважыў ён. — Не там капаеш.

— Я ведаю, дзе капаць! Цяпер мне шмат што адкрылася. Астатніе сам скажаш. Мы з цябе выцягнем. Чарамісін! — закрычаў ён на ўвесы кабінет. — На качэлі!

Гэтыя яго слова пра качэлі Агееў успамінаў пасля доўга, некалькі дзён лежачы на баку ў сваім цёмным закутку і адхаркваючы згусцелае ашмоцце крыві. Здаецца, яны яго добра знявечылі ў школьнім склепе, выбілі два верхнія зубы, падобна, адбілі печань — так тупа і моцна балела ў баку. Але дзе цяпер не балела? Усё яго цела было цяпер сущэльным увасабленнем болю, ён не мог без болю нават крануцца, уздыхнуць хоць бы на палову лёгкіх і дыхаў толькі ледзь-ледзь, аднымі іх верхавінамі. Твар яго быў разбіты ў кроў, левае вока заплыло пухлінай, і ён нічога не бачыў ім, з раны, якая адкрылася на назе, чутна было, плыла ў штаніну кроў. Вельмі балела ў другім баку, дзе селязёнка і куды яго дужа ўдарыў мардаты паліцай з пудовымі кулакамі. Лётаючы тады ў склепе на падвешаным да столі рамяні, ледзьве чапляючы за бетонны дол наскамі ботаў, Агееў хутка зразумеў, што самых балючых удараў трэба чакаць менавіта ад таго паліцая ў суконным саматканым фрэнчы з шырокімі накладнымі кішанямі. Пасля кожнага яго ўдару Агееў ляцеў далёка ў бок, дзе, стоячы ў цяні пад высокім акенцам, яго сустракаў наступны. Рукі Агеева былі

звязаны ззаду, падвесіўшы да столі, паліцаі пусцілі яго, бы маятнік ці качэлі, з той толькі розніцай, што маятнік ці качэлі мелі нейкі парадак, рытм руху — яго ж кідалі, як валейбольны мяч — ад аднаго да другога. Паліцаю там было ўсяго чацвёра — дбайных добраахвотнікаў з тых, што, чакаючы нейкае справы, сноўдалі ў калідоры, і іхні начальнік Драздзенка строгімі выкрыкамі кіраваў гэтай расправай:

— Так, Равуной, сільней! Сільней бей, чаго далікатнічаеш, як з дзеўкай! Во, правільна! Прымай, Смутчык!.. Так! Ану, Пахом, разварніся!.. Ну, ты — так сцяну праламаеш!

Гэты мардаты Пахом магутным баксёрскім ударам пасылаў Агеева далёка наперад, і ён, бы рыбіна, хапаючы ротам паветра, выкручваўся на рамяні, з усяе сілы імкнучыся ўхліцца ад удараў у жывот і паміж нагамі. У наступным күце яго сустракаў Сутчык, субцілны хлапчук, на выгляд яшчэ падлетак, той болей стараўся, аднак, выцяць у твар; два ці тры ўдары яго не зрабілі Агееву вялікае шкоды, затое наступны трапіў у вока, і тое адразу пачало заплываць балючай пухлінай. Перастаўшы ім бачыць, Агеёў абвіслым мяхом зігзагамі лётаў па склепе і прагнуў толькі аднаго — каб усё хутчэй скончылася.

— Стоп! — раптам уладарна скамандаваў Драздзенка, і ён, абвяўшы, павіснуў на рамяні. — Маўчыш? Ці што-небудзь скажаш?

Паліцаі з увагаю замерлі на сваіх месцах, Драздзенка, гучна працокаўшы па бетоне калісь падбітым ім касячкамі, падышоў да Агеева.

— Ну?

Рукі ў Агеева былі заламаны назад, сілы засталося няшмат, але ён сабраў уроце перамешаную з крывёю сліну і плюнуў у твар начальніка паліцыі. Тут жа, аднак, зразумеў, што няўдала, Драздзенка вёрстка адхінуўся, а ён у той жа момант загойдаўся на рамяні ад дужага ўдару ў сківіцу. З рота хлынула кроў, і ён праз разбітые вусны выпхнуў языком калочыя абломкі зубоў.

Дайсі да царквы ён ужо не меў сілы, і два паліцаі пацягнулі яго пад пахі. Свядомасць яго нібы растварадлася ў туманным мроіве, і ён запомніў толькі свежы вецер на плошчы і трывожны варанячы вэрхал на дрэвах каля царквы. Ватоўку з яго садралі ў склепе, тонкая сацінавая кашуля была ўся падрана, правы рукаў адарваны зусім, усім сваім

скрываўленым целам ён востра адчуваў сцюжу, яго біла дрыжака. Больш-менш выразна ён стаў адчуваць, як яго валаклі ў царкву і ён слізгаў па каменных прыступках, але паліцаі не далі яму ўпасці і хутка піхнулі кудысь у цёмны, здаецца, пусты закутак. Па крайняй меры, ён тут вольна выпрастаўся і, здаецца, страшці прыгомнасць.

Апрыгомнеў ці не ад жудаснай пякельнай смагі, усё ў ім смылела ўнутры, паліла адбітая вантробы, але вакол панавала цішыня, мабыць, ён быў тут адзін. Ён застагнаў, слаба паварушыў рукой, наткнуўся пальцамі на штосьцілкае — кроў, можа, ці што? Тонкая саламянная падсцілка, здавалася, уся набрыняла гэтаю ліпкасцю — сырызнаю ці крывёй, ён перавярнуўся на бок і спрабаваў падняцца на локці. З грудзей вырваўся прыглушаны хрып.

— Эй, ці хто ёсць тут?..

Але тут не было нікога, вакол панавала немата, цемра, і ён упаў на бок, зноў трацячы прыгомнасць.

Ён доўга праляжаў ва ўладзе зданяў і хаосу фантасмагорый, трывніў і пакутаваў ад болю і смагі. Увесь час яму здавалася вада. Спярша ён бачыў яе ў гарлачы, з якога прагна і доўга піў, але цёплая вада зусім не спаготольвала смагі. Затым ён піў штосьці з дэйнаватай пустой пасудзіны і, скакаўшы трохі, пакуль праяснел памяць, адчуў, што прыпадае да цёплай балотнай лужыны, якая таксама не давала палёгкі. Прага яго была наспатольнай, яна не сціхала, мяняліся толькі спосабы яе задавальнення, і гэтае пакутнае пітво толькі распальвала яго нутро. Зноў жа, у яго была гарачка, і прывідныя здані прычынялі яму не меней пакут, чым неспатольная смага.

Мабыць, так цягнулася доўга, ён перастаў адчуваць хаду часу і, калі трохі ачуньваў, зусім не ўяўляў, што на дварэ — дзень або ноч. Але вось свядомасць яго праяснілася, ён выразна адчуў сябе на падлозе і, асільваючы вострые боль у баку, які яму дапякаў асабліва, памацаў побач рукамі. Рукі яго наткнуліся на сцяну, і ён знямога, не адразу падняўся, прыжінуўся спіной да сцюдзённых сырых камянёў. Вачэй можна было не расплюшчваць, у падзямеллі панавала цемра, здаецца, тут не было ніякага акна ці, можа, на дварэ была ноч. Гарачка яго, магчыма, паменшала, але смага засталася ранейшай,

здавалася, свядомасць яго зноў пачала туманіцца, і, каб не спазніцца, ён закрычаў з усёй сілы:

— Эй, піць! Дайце піць!

Замест крыку, аднак, у сутарэнні глуха прагучалаў і захліпнуўся яго хрыплы шэпт, які наўрад ці хто тут пачуў. Агееў зноў паваліўся на дол — на слізкую саламянную падсцілку.

Аднак гэты раз ён быў пры памяці і, можа, упершыню падумаў пра свой лёс. Хаця які ўжо там лёс, думаў ён, засталіся рэшткі сілы ў знявечаным целе, і, мабыць, чым хутчэй яны скончацца, тым будзе лепш. У такіх пакутах жыць доўга нельга, ды і ці трэба. Нашто жыць, каму ад таго карысць? Хіба што паліцаям і немцам, якія нават на парозе смерці будуць катаваць, каб штосыці ад цябе дазнацца «А што, калі...» — нясмела падумаў ён і зараз жа ўхапіўся за тулю сваю нечаканую думку. Думка пра самагубства здалася яму найбольш прыдатнай, ён памацаў паясніцу — не, дзягі ў яго не было, мабыць, знялі ў школе, калі адчэплівалі ад падвескі. Можа, разадраць на палосы вышытую кашулю? Але ці выгрымае тонкая тканіна ягонае цела? Зноў жа, за што зачапіць? Напэўна, спярша трэба было знайсці які-небудзь крук, цвік у сцяне, краты ў акне ці яшчэ што. Новы намер захапіў яго, і Агееў пачаў пакутна мацаваць рукамі па шархоткіх камяніях сцяны, абследаваць усе яе выступы і ямкі. Пакуль што, аднак, не траплялася нічога прыдатнага. Ды і было нізка, трэба было пашукаць вышэй.

З натугай і дрыготкаю ў целе ён прыўстаў на каленях, болей абапіраючыся на правае калена, бо левае кепска згіналася ад пухліны і балела, памацаў над галавой. Але скроўбыла амаль роўная мураваная сцяна, без асаблівых выступаў ці ямак. Ён не ведаў, у якім баку былі дзвёры, і баяўся наткнушца на іх, каб знянацьку не выдаць сябе за гэтym заняткам. Усё трэба было зрабіць тайна і ціха. Але ён яшчэ не дайшоў да дзвярэй, як дзесь у сутарэнні пачуліся галасы, на сцяне ўзнікла светлаватая плямка, яна рабілася ярчайшай, і вось з таго боку глуха стукнула, падаючы, дзвярная засаўка. Дзвёры расчыніліся. Нізка над парогам праз дужа задымлене шкло свяціцца аген'чык «лягучай мышы», ён ледзьве асвятліў некалькі пар запэцканных гразёю ботаў. Пярэднія з іх пераступілі парог, і ліхтар прыўзняўся, цъмяна асвятляючы частку долу з угаганай саломай.

— Пабудзьце там,— кінуў пярэдні астатнім, і дзверы за ім зачыніліся.

Гэта быў Кавешка, які, прыўняўшы ліхтар, пасвяціў на Агеева.

— Да... Аднак аздобілі яны вас,— сказаў ён і ўздыхнуў, нібыгта зусім спачувальна.

Агееў знясілена авбяў, упёршыся плячмі ў цвёрдзя камяні сцяны. Спачувальны тон Кавешкі ўжо не мог ашукаць яго, ён ведаў, што можа спатрэбіцца гэтаму чалавеку. Але дарма стараюцца. Ён не паддаўся Драздзенку, не паддасца і Кавешку, не зважаючы ні на якія яго спачуванні. Яму ўжо была вядома сапраўдная цана гэтых яго спачуванняў. Аднак Кавешка быццам бы не спяшаўся раскрываць свае патрэбы, з якімі прыйшоў у сутарэнне, і, як заўжды, пачаў здалёку.

— Я вам скажу: чалавеку ўласціва такое атавістычнае пачуццё — насалода чужымі пакутамі. Увогуле пачуццё тое мае кожная здаровая натура, адна ў большай, другая ў меншай ступені, і тут нічога не зробіш: прыроды! У часе вайны або рэвалюцыі асабліва. Як вы чуецца? — нечакана запытала ён.

— Выдатна,— вышніуў з сябе Агееў і не ў лад са сваімі пачуццямі крыкнуў: — Вады! Дайце вады!..

Тут жа, аднак, падумаў, што дарма не стрымаўся, наўрад ці варта было прасіць вады ў гэтага чалавека. На яго здзіўленне, Кавешка з ліхтаром паслухмяна павярнуўся да дзвярэй.

— Гэй там!.. Дайце вады...

Ён зноў павярнуў ліхтар, скіроўваючы свято ў камеру, пасвяціў на Агеева. Агееў маўчаў, пакутуючы ад смагі, тупога глыбокага болю ў баку і асабліва — у сківіцы. Ён не меў ні сілы, ні жадання размаўляць з інтэлектуальным земляком, ды яшчэ на такія далёкія тэмы. Але, здаецца, Кавешка нічога іншага ад яго і не хацеў.

— Во як яно падучаецца! Няшчасная нацыя! Беларусіны на працягу ўсёй сваёй гісторыі выконвалі чужия ролі не імі напісаных п'ес. Цяглі каштаны з агню для чужых інтарэсаў. Для літоўскіх, для польскіх, для расійскіх, канечне. Што знычыць празяваць свой час, праспаць свой цягнік.

— Які цягнік? — не зразумеўшы, прахрыпей Агееў, расплюшчыў і зноў заплюшчыў адзінае сваё відушчае вока.

— Гістарычны, канечне. Мы яго праваронілі, дарагі, а цягнікі, як вядома, назад не вяртаюцца. Ходу назад гісторыя не мае. Во напаіце яго.

— Адплюшчыўшы вока, Агееў убачыў перад сабой круглы салдацкі кацялак і прагна прыпаў да яго разбітымі вуснамі. Не спыняючыся, ён выпіў усю ваду і знясілена апусціў руکі. Кавешка спытаў:

— Яшчэ?

— Дайце і яшчэ,— сказаў ён, падумаўшы, што, пакуль ёсцьмагчымасць, трэба напіцца ўволю. Пасля могуць не даць.

— Прынясіце яшчэ,— распараадзіўся Кавешка і, гойдаючы ліхтаром, пратупаў па камеры. Адным вокам Агееў павёў па цъмяных водблісках на змрочных сценах — не, быццам ніякага цвіка нідзе не было, акна таксама. Толькі ў дзвярах чарнела невялікая круглая дзірка з цёмнага падземнага праходу.

— А цяпер яны скарысталі вас,— паварочваючыся ад сцяны, прадаўжаў Кавешка. — Каб цягаць каштаны з эўрапейскага вогнішча. Навошта гэтая недарэчныя плады беларусінам?

Агееў раптам зразумеў, пра што ён, і з некоторым здзіўленнем зірнуў на цъмяную постаць у капелюшы, якая касым ценем выцягнулася па сцяне сутарэння.

— А вы для каго цягаеце? Гэтая каштаны? — ледзьве рухаючы разбітай сківіцай, запытаў ён.

Кавешка азадачана памаўчаў, перш чым адказаць, уздыхнуў.

— Гэта праўда. І я цягаю,— раптам сумна пагадзіўся ён. — што рабіць, такая гістарычная заканамернасць. Але я з той хіба розніцай, што ўзнагародаю мне будзе жыццё, а вам, здаецца, смерць. Так вось,— пакорліва скончыў ён. — Хіба гэта разумна.

— У кожнага свой разум.

— Во гэта і кепска. У судзьбаносныя моманты пісторыі трэба ўмець падпарадковаваць свой разум логіцы гістарычнага працэсу.

— Значыць, немцам? — трymаючыся за разбітую шчаку, буркнуў Агееў.

— У дадзеным выпадку, ага, немцам. Но ўжо зразумела, што ім нележыць будучыня.

— А нам?

— Што? Не зразумеў?

— А што належыць нам? Вялікая магіла? — запытаўся Агеёў.

— А мы павінны прыстасавацца, можа быць, нават асімлявацца, растварыцца ў германскай стыхіі. Калі мы не хочам знікнуць фізічна. Іншага выйсця ў нас няма,— пранікнёным голасам загаварыў Кавешка, яўна імкнучыся ў чымсь пераканаць Агеева. Але Агееву было непрыемна і пакутна ва ўсіх адносінах прадаўжаць гэтую размову, і ён злосна выпаліў:

— Будзь ён праклягты, той выхад. Ужо лепш магіла...

Кавешка памаўчаў, пратупаў з ліхтаром да дзвярэй і зноў павярнуўся да яго.

— А вось з магілай не трэба спяшацца, бо... Бо гісторыя здольная на нечаканасці. Часам робіць выбрыкі насуперак уласнай логіцы і дае ўпушчаны шанц.

«Ну і ну! — падумаў Агеёў. — Чаго дамагаецца гэты чалавек? І хто ён? Поп? Ксёндз? Паліцэйскі? Ці хітры гестапавец?»

Але Кавешка тут жа ўсё сам растлумачыў:

— Справа ў тым, што... Зараз сюды прыйдзе шэф раёна. Ён хocha на вас паглядзець. Сярод немцаў, ведаецце, размовы: злоўлены і выкryты, а ўпіраецца. І не просіць літасці. Гэта, ведаецце, уражвае сэнтыментальныя германскія душы. Такое для іх — навіна.

«Значыць, ужо прадаў немцам, сволач!» — з нянявісцю падумаў Агеёў пра Драздзенку. А казаў, што яшчэ ёсць час. Не паспей схапіць, як ужо данёс у СД. Каб выслужыцца. Ухапіць свой каштан. Зрэшты, Драздзенка помсціў яму і па асабістых прычынах. За тое, што Агеёў яго падвёў, зрабіў несумленна. Як быццам для гэтых людзей існавала такое паняцце — сумленне. «Качэляй» яму было мала, дык вось паспяшаўся перадаць немцам.

Цяпер, канечне, ягонай справе — кранты.

Прыўзняўшы ліхтар, Кавешка пасвяціў ім на вынятты з кішаня гадзіннік і сказаў з непакоем:

— О, ужо дзесяць. Дык вы гэта, ведаецце, каб ветліва з ім. Доктар Штумбажер — чалавек тонкі, адукаваны. Працаўаў у імперскім упраўленні па культуры. Так што...

- Дык што яму трэба?
- Здаецца, нічога. Пабяседаваць, пазнаёміцца.
- Пазнаёміцца са смертнікам? Паказытаць нерви?
- Хто знае, хто знае,— няпэўна падхапіў Кавешка.

Калі да яго ветліва і з павагай... Ці, скажам, папросіце. Ён мае вялікую ўладу. Можа і таго... Памілаваць.

Ну, усё зразумела, падумаў Агеев. Я павінен не траціць надзею. На выпадак. На міласць шэфа раёна. І, вядома, паводзіць сябе адпаведна. Раскаяцца, прызнацца... Выдаць хлопцаў, Марыю. Але ж усё роўна яны не памілююць.

— А што, мяне ўжо асудзілі? — запытаўся, падумаўшы, Агеев.

— Ну, знаецце, цяпер суд кароткі,— развёў рукамі Кавешка, махнуўшы закурэлым ліхтаром, чырвоны аген'чык якога ледзьве адольваў змрок прасторнага сутарэння. Але вось Кавешка трывожна страляніўся, паспешліва ступіў да дзвярэй — мабыць, ягоны слых раней за Агеева злавіў рух у калідоры, і ён расчышніў дзвёры, свецячы за парог. У той жа час, аднак, свято ягонага ліхтара і прыцьмела пад яркім прамянём з калідора. У камеру ўвайшло некалькі чалавек у шархоткіх плашчах, яркае свягло электрычнага ліхтарыка з рук пярэдняга матлянулася па голай сцяне і, асляпіўшы Агеева, спынілася на ім. Кавешка таропка загаманіў па-нямецку, астатнія ўважліва і моўчкі слухалі. Тым часам электрычны прамень бесцырымонна абмацваў Агеева ў доле, трохі затрымаўся на ягоных ботах, пасвяціў на сінія камандзірскія брыджы і зноў ударыў у вочы. Зусім аслеплены ім, Агеев не мог убачыць таго, хто свяціў, хіба вышэй, пад змроучнаю столлю, трохі вылучаліся абрысы яго высокай фуражкі. Немец штосыці ціха сказаў, і Кавешка павярнуўся да Агеева:

— Пан шэф раёна пыгаетца, хто вас прымусіў шкодзіць германскім войскам?

— Ніхто мяне не прымушаў,— буркнуў Агеев, і тады немец зноў, надтаго картавячы, сказаў доўгую фразу.

— Чаму вы, рускі афіцэр, не здаліся ў палон, калі ўбачылі, што супраціўленне бескарыснае і вайніца прайграна? — чужым, цвёрдым голасам перакладаў Кавешка. Неяк аддалена слухаючы яго, Агеев падумаў: во пачаў цягачь каштаны яго землячок.

— Яшчэ не вядома, кім яна прайграна,— сказаў Агееў, і немец, выслушайшы пераклад, ціха кінү: «Варум?»

— Чаму вы лічыце, што невядома?

— Таму што кішка тонкая ў вашага Гітлера.

Кавешка шматслоўна пераклаў. Немец памаўчаў, хмыкнуў і зноў сказаў доўгую фразу, выслушайшы якую Кавешка згодна пацвердзіў: «Я, я».

— Пан шэф раёна кажа, што дурная ўпартасць не робіць гонару цывілізаванаму чалавеку. Што ж да славяніна, дык, хаця гэтая якасць у ягонай крыві, яна яму надта шкодзіць. Куды болей разумна цвяроза пра тое падумаць і зрабіць свой выбар.

— Свой выбар я ўжо зрабіў.

— Вы памыліся з выбарам,— сказаў Кавешка.

— А гэта мая справа.

Немец зноў шгось загаварыў сваім ціхім голасам.

— Калі вы пагрыёт,— пачаў перакладаць Кавешка,— што ў дадзеных абставінах можна зразумець, дык вы павінны быць нам удзячны. Папярэдзіўшы ваш бандыцкі замах, мы пакараем некалькі вінаватых. Іначай былі б расстряляны сто заложнікаў.

— Гундэрт цывільмэншэн! — са значэнне паўтарыў шэф раёна.

— Гэта вы ўмееце,— ціха сказаў Агееў і запыталаўся: — Дык калі вы мяне расстрялеце?

— Яны абмеркавалі шгось па-нямецку, і Кавешка холадна выглумачыў:

— Гэта будзе ў зручны для ўлады час. Паводле рашэння СД і паліцыі бяспекі.

— Даволі няпэна,— сказаў Агееў. — Але і за тое дзякую...

Кавешка, аднак, пакінуў ягоныя слова без адказу, цяпер усю сваю ўвагу ён перанёс на немцаў. Электрычны прамень з ліхтарыка, які ўвесь час сляпіў Агеева, слізгануў убок, пад ногі, на парог,— боты сталі паварочвацца наскамі да выхада. Агееў адразу расслабіўся, уздыхнуў. Толькі цяпер ён заўважыў, у якім напружанні быў увесь гэты час, унутры ў яго, бы напятая струна, усё балюча трымцела, і ён сціскаўся ад болю ў баку, чакаючы невядома чаго. Хаця чаго ўжо было чакаць ці чаго баяцца, чаго сцерагчыся? Ён быў раздущаны, скатаваны, скалечаны і чакаў апошняга, чаго мог дачакацца; нічога, здавалася, не магло яго ні ўзрадаваць, ні засмуціць. Не

зважаючы на ўсе заходы Кавешкі, надзеі ў яго не прыбавілася, і ён добра адчуваў, што час яго скончаны. Вядома, яны жывым яго адсюль не выпусцяць. Ну, а калі б і надумалі выпусціць, куды б ён пабег? Следам яны ж бы пусцілі слых, што ён іхні агент Непанятлівы, і ад яго адхіснуцца ўсе. Той жа Малаковіч першы запатрабуе расправы над ім, і гэта зразумела. Мабыць, на яго месцы Агееву паводзіў бы сябе таксама. Зрэшты, можа, так будзе і лепш, жывым яму заставацца нельга, цяпер для яго адзінае выйсце — пагібелъ, і найхутчэй. Ён трапіў у бязлітасныя жорны вайны, гэтыя жорны змелюць яго на муку. Дзесь ён дапусціў памылку, зрабіў не тое, збочыў не ў тым напрамку на крывавым раздарожжы вайны, і вось вынік. Вынік — абсалютны нуль.

Так думаў Агееву, але бязлітасны ваенны лёс, мабыць, і яшчэ рыхтаваў яму нешта са сваіх пачварных сюрпрызаў.

Пасля, як пайшоў шэф раёна, ён расслабіўся і, перасільваючы боль у знявечаным целе, страціў адчуванне. Можа, страціў прыгомнасць ці забыўся ў мутным прывідным сне. Ён не ведаў, колькі часу доўжыўся той яго замутнёны стан, але апрытомнёў ён ад нейкай валтуznі, побач паявіліся новыя людзі. Калі ён прыўзняў галаву, дзвёры ўжо зачыніліся з таго боку, было па-ранейшаму цёмна, але побач, хваравіта стогнучы, хтось шавяліўся і хтосьці яго суцяшаў:

— Ну ціха, ну ціха... Во так, ляж на бачок... На бачок ляж, во так...

Голос быў незнаёмы Агееву, і ён зноў упаў плячмі на волглу салому падсцілкі, не вedaючы, як зручней уладкаваць галаву — левая палавіна твару балела ад скроні да падбароддзя, уроце балюча пухнуў язык, які ўжо ледзьве ўмяшчаўся ў пабітых пашчэнках.

— Піць! — раптам знаёма прастагнаў чалавек насупраць, і другі, што быў з ім, пачаў ціха яго ўгаворваць:

— Дык няма ж вады. Панімаеш, няма... Пацярпі, сынок. Пацярпі...

«Які сынок? Чаму сынок? — прамільгнула ў свядомасці ў Агеева. — Гэта што — бацька з сынам?..» Штосьці знаёмае здалося яму ў тым стогне, і Агееву насцярожыўся. Аднак ён маўчай, не хочучы выдаваць сваю тут прысутнасць. Цяпер яму не быў патрэбны нікто, ён хацеў застацца сам — насам з сабой і сваім несціханым болем. Але гэтыя новыя арыштаваныя

трывожылі ягоны спакой сваім яшчэ, можа, больш бязлітасным болем.

— Таварыш, вы гэта самае... жывы, можа? — ціха загаварыў да яго адзін з двух, і Агееў, крыва ўсміхнуўшыся, адказаў:

— Трошкі жывы...

І ўхапіўся рукою за сківіцу, якую адразу скрывіла ад болю.

— Тут во хлопчу кепска. Каб вады папрасіць.

— Ніхто не пачуе,— сказаў ён, перамагаючы боль, і падумаў: хто гэтага? Чорт бы яе ўзяў, тую цемру, якая нічога не давала згледзеца у гэтым сутарэнні.

— А нас заўтра будуць расстрэльваць. Ведаеце? — даверліва паведаміў чалавек.

— Вас? — вырвалася ў Агееева.

— Дык і вас тожа,— уздыхнуў чалавек. — Вы ж той ваенны, што ў Бараноўскай жыў?

Агееў збянтэжыўся, не ведаочы, што сказаць.

— А вы адкуль знаеце? Немцы сказалі?

— Паліцай знаёмы адзін.

Як Агееў ні рыхтаваўся да сваёй смерці і як ужо ні зжыўся з думкаю пра яе непазбежнасць, гэтыя слова перуном выцялі па яго свядомасці, і ён ледзьве зноў не страціў прытомнасць. Але ўсё ж ён намогся, сабраў у адно нешматлікія свае сілы і пастараўся пераканаць сябе, што нічога нечаканага не адбылося, усё ідзе, як і павінна ісці. Можа, так яно будзе і лепш. Усё ж расстрэл для салдата заўжды лепш, чым вісельня,— не трэба будзе гойдацца на пацеху ворагам, адразу ляжа ў зямлю, і ўсё. А смерць — яна справа імгненная.

— Во, ведаеце, ні за што ўзялі, нічога я не зрабіў, а цяпер — расстрэл. Дзіўна ў іх неяк... Заб'юць, а за што? — скардзіўся ў цемры чалавек, і Агееў падумаў, што ўвогуле гэта зразумела. Напэўна, тут кожны лічыць, што пакутуе без віны. Можа, і ён павёў бы сябе гэтак жа, калі б быў выпадак каму паскардзіцца.

— А вы хто? З мястэчка? — запытагаўся Агееў.

— Ды я са станцыі, знаеце. Зыль, счэпшчык. І во трэба ж, пайшоў у мястэчка солі купіць, а на пераездзе гэтая дзяўчына з кашолкай. Ёй паліцай: стой! Давай правяраць, і я тут. Ну, абаіх і ўзялі.

Агееў, падобна было, нібы кудысь праваліўся ад здзіўлення, пачуўшы такое, і зноў вынырнуў, уражаны сэнсам сказанага.

— Якая дзяўчына? — прахрыпей ён.

— А хто ж яе ведае? Незнамая. Я яе ў вочы ніколі не бачыў, а яны кажуць: звязаны. Ды ні з кім я не звязаны.

«Марыя! Гэта Марыя!» — пранеслася ў свядомасці Агеева. Во як яна папала! Бедная, няшчасная дзяўчынка!.. Ён быў збянтэжаны ад тых слоў счэпшчыка, які, мабыць, не падазраваў нават, як растрывожыў яго сваім паведамлением. Але Агееў маўчаў, не ведаючы, як трэба паводзіць сябе перад гэтым Зылем. Ды і хто ён такі, ці не падсаджаны сюды паліцай? И ў той жа час вельмі хацелася дапытагаща ў яго падрабязней, можа б, ён болей расказаў пра Марыю.

— Піць... Дзядзька, папрасі ў іх вады,— прастагнаў друпі ў доле, і ў яго кволых словах Агееву зноў пачуліся знаёмыя інтанацыі. Хутка пра штось здагадаўшыся, ён запытаўся амаль спалохана:

— А гэта хто з вамі?

— Гэта Пеця, старэйшы Кісякоўскага сынок. Плямяш мой. Яны ж яго тожа... Два тыдні тут во мутузяць...

«Божа мой, дык гэта ж Кісякоў! Ну во, а я столькі часу дабіваўся з ім сувязі, чакаў яго кожную ноч. А Кісякоў во дзе! И ўжо два тыдні...»

Прыўстаўшы на локці, Агееў бокам падаўся туды, цягнучы за сабой нягнуткую левую нагу, рукамі намацаў на саломе нерухомае цела.

— Кісякоў, ты?.. Гэта я, Агееў, што ў Бараноўскай...

— Я ведаю... Толькі... Кепска мне дужа,— ледзь чутна прастагнаў Кісякоў.

І Зыль растлумачыў:

— Яны яго так знявечылі... Жывога месцейка не пакінулі.

— Паліцыя ці немцы?

— Спярша паліцыя. Пасля немцы,— прастагнаў Кісякоў.

— Усё дабіваліся...

— Чаго дабіваліся? — насцярожыўся Агееў.

— Рознага. I пра вас...

— Ну, а ты ж стрываў? Не сказаў?

— Як стрываеш? Калі б адразу памёр, а то... — прастагнаў Кісякоў і сціх.

— Да-а,— выдыхнуў з сябе Агееў.

Штосыці ў іх справах прымала іншы, яшчэ больш кепскі харектар. Хаця, здавалася б, што магло быць горш для іх, асуджаных на хуткую пагібель, калі ўжо не мілы стаў увесь белы свет і сваё знявечанае цела, і ўсё іх няўдалае жыццё. Але ж во і яшчэ рабілася горш. Агееў ведаў, што сам стрывае ўсё, не запэцкаўшы нічыйго сумлення, але бяда ў тым, што ён адпраўляўся на той свет не адзін, а з іншымі, і гэтым іншым, можа так здарыцца, перапала болей. Во Кісякоў і не выгрымаў, штось выдаў паліці або немцам, і на душы ў Агеева зусім спахмурнела. Ад чаго толькі не залежыць яна, гэтая тонкая і далікатная штуковіна — сумленне, як яе цяжка зберагчы, каб не збесціць. Ды яшчэ на гэткай вайне.

— Яны яго катавалі, бы звяры, — сказаў Зыль. — Пальцы ў дзвярах раструшчвалі. А пасля, знаецце, калі ён упаў... Ну, палавы орган абцасам раструшчылі. Начальнік іх... Бедны пляменнічак! — бядотным голасам скончыў Зыль.

«Чорт вазьмі! — бязрадасна, аднак, падумаў Агееў. — Значыцца, мне шчэ пашэнціла. Можа, таму, што нядайна ўзялі? Ці што хутка перадалі ў СД? Ці Драздзенка сцяміў, што не на таго напаў? Ці мае ўлікі былі ўсе ў наяўнасці і яму іх хапіла, каб падвесі мяне пад расстрэл? А Кісякоў?..»

— Зыль, а вы пасля тую дзяўчыну не бачылі? — запытаўся Агееў і сцяўся, чакаючы адказу.

— Бачыў. Вочную стаўку рабілі з ёй. Але што я скажу? Я першы раз убачуў на пераездзе. Яна мяне тожа.

— Ну, а пасля? Што з ёй?

— Дык невядома. Можа, перадалі немцам? А можа, застрэлілі...

— А вас што — не білі? — раптам падумаўшы пра іншае, запытаўся Агееў, і Зыль з гатоўнасцю адказаў:

— Білі! І, ведаецце, знаёмыя паліцаі. Але што я скажу? Я ж нічога не ведаю.

Хвалюючыся, Агееў не мог сцяміць, як яму паводзіць сябе з гэтым гаваркім Зылем, ці варта давяраць яму. Шчырасць яго падабалася, але... Яна магла быць і фальшывай, гэтая яго шчырасць. Вельмі карцела пагутарыць з Кісяковам, каб хоць даведацца, за што яго ўзялі. Але прысутнасць гэтага Зыля ўвесь час стрымлівала яго. Абапёршыся на руку, Агееў сядзеў каля распластанага на саломе Кісякова і не ведаў, як загаварыць з

ім. І ці можна было з ім загаварыць наогул? Хлопець быў у гарачцы, гэта адчувалася нават у цемры, ліхаманкае дыханне яго часам зусім знікала.

— Усё ж трэба папрасіць вады,— сказаў Агееў. — Вы пастурайце там.

Аднак не паспей Зыль падняцца, каб падысці да дзвярэй, як зводдаль у сутарэнні пачуліся крыкі, валтузня, якія хутка набліжаліся да іх камеры.

— Не штурхай! Не штурхай, падлюга! Я цябе так штурхану!..

— Ідзі, ідзі!..

Агееў прыслухаўся і зразумеў, што гэта Малаковіч — яго гучны камандзірскі голас гучаў тут злосна і рашуча. Калі дзвёры адчыніліся, у свягле ліхтара з калідора ён убачыў на парозе свайго франтавога сябра, Малаковіч быў амаль голы па пояс, цела яго пакрывала разадраная на грудзях сіняя майка, адрослыя космы валасоў на галаве бязладна тырчалі ў бакі, на твары чарнела некалькі сінякоў — слядоў ад удараў. Але дух у гэтага ўзводнага, падобна, заставаўся нязломны — Малаковіч злосна лаяўся:

— Падлюга! Ублюдак нямецкі!

Яго злосна штурхнулі цераз парог, Малаковіч выцяўся аб сцяну, ледзьвие не наскочыўшы на трох бедалаг у доле.

— Хто тут? Зыль?..

— Зыль і яшчэ некаторыя,— сказаў Агееў, калі дзвёры за ім зачыніліся.

— Вы? — здзівіўся Малаковіч.

— І яшчэ Кісялякоў,— сумна паведаміў Агееў.

— Да, сабралася капэла! — кінуў Малаковіч і загаварыў горача: — Пастараліся, сволачы, нахапалі! І яшчэ штурхаетца, падлюга! Сябрук, называецца, у адным класе вучыліся.

— Гэта хто? — запытаў Агееў.

— Ды Пахом гэты. Паліцай. Свайго ж таварыша б'е, выслужваецца, падлюга!..

Малаковіч дробна-нервова тросся ад крыўды і нянавісці, але, здаецца, пабіты быў менш за іншых ці, можа, пакуль што трываў.

— Нічога, нічога,— супакойваючы яго, сказаў Агееў. — Сядай вось...

— Што нічога?! — узвіўся Малаковіч. — Вы ведаецце: заўтра расстрэл!

— Гэта не самае горшое,— сказаў Агееў.

— Не самае горшое? Ну, вы даёце! Што ж тады можа быць горш? Мы ж пінем! Засыпаліся, праваліся, як апошняя абармоты. Усе адразу, без рэшты! Эх, бязмозглыя куры! Хіба так можна было? I — вы!..

— Што я? — насцярожыўся Агееў.

— Што? Вы яшчэ пыгаецеся — што? Ды вы ўсё завалі! — не стрымліваючыся, амаль у шаленстве крычаў Малаковіч.

— Гэта якім чынам?

Мабыць, было не месца і не час разбірацца ў такіх спраўах, але Агееў ужо не ўстане быў і стрымацца. Ды ці будзе для іх больш зручнае месца? I час?

— А такім! — выпаліў Малаковіч. — Чаму вы даверыліся гэтай... Марыі? Хто яна такая? Што вы пра яе ведаецце?

Агееў зноў знерухомеў у прадчуванні таго, што яго магло тут панішчыць горш за нямецкі расстрэл...

— А што пра яе... трэба ведаць?

— Трэба ведаць ўсё! — з жарам прадаўжаў Малаковіч. — А то панесла... Куды? Каму? Нікога тут не знае, лезе прама на паліца. Ён і цопнуў! Кашолка! З базара! А ў кашолцы што? Мыла? Гэта для дурняў «мыла». Ён жа, паліцай гэты, Зялёнка, і кашолку адразу пазнаў: тою зімою Бараноўская прыносіла ў рамонт, ручка адварвалася. Зрабіў, ручкі абкруціў чырвонаю анучкай. Ну! Што яшчэ трэба было паліцыі? Сама здабыча — прама ў кішэню. Трымай шырэй!

Агееў вінавата маўчаў. Малаковіч вышчаяў яго пад дых, у самае сонечнае сплященне, хаця і не з таго боку, адкуль нядаўна яшчэ чакаў Агееў. Выходзіць, Марыю пагубіў ён сам — гэта ужо было пэўна. Але ж яна нікога не выдала. Ды і каго яна магла выдаць, апрач Агеева?

— Я быў у безвыходным становішчы,— сказаў ён ціха пасля доўгага і пакутнага маўчання. — Без сувязі. Кісякоў прапаў, ты ж ведаеш... А тут гэтая перадача...

— Вось вы і паспяшаліся! — перапыніў яго Малаковіч. — Вам хацелася хутчэй апраўдацца, развеяць падазрэнні. Падазрэнні ж былі?

— Якія падазрэнні? — здзівіўся Агееў.

— А ўспомніце — якія. Ці вы забыліся?

Не, Агеёў не забыўся пра падазрэнні, якія нядаўна яшчэ прычынялі яму пакуты, ён проста перастаў думаць пра іх. Кропку на іх паставіў для яго тол, і яму хутка пачало здавацца, што ўсе ягоныя страхі надумаў ён сам. Но як можна падазраваць таго, хто ўсё рабіў ад чыстага сэрца, стараючыся як найлепш, і сядзіць во, прысуджаны да расстрэлу? Які ніколі нічога не выдаў і нават і не думаў выдаць.

— І Кісякоў! — раптам амаль закрычаў Малаковіч, ускочыўшы з долу. — Ён мяне выдаў!

Стала зусім ціха, і ў гэтай цішы чутна было, як усухвалявана дыхаў Малаковіч, і ў грудзях у Агеева шалёна калацілася сэрца.

— Як? — збянтэжана сказаў Агеёў.

— Проста! Ён назваў маё імя! Сярод сваіх таварышаў. Цяпер я табе не таварыш, паняў?!

Кісякоў не саломе задыхаў часцей, штось бывацам спрабаваў сказаць, але прасіпеў толькі:

— Даруй, Валодзя!..

— Яны яго білі, так білі, я чую, — зашавяліўся ў цемры Зыль. — Яны яму, ну... палавы орган абцасам растроўшчылі.

Здаецца, Малаковіч трохі, аднак, спакайней, змоўчаў, адольваючы сваю шалёнасць, — рэчаіснасць нарыйтавала ім самае страшнае, што магло з імі здарыцца, і трэба было сабраць сілы. Агеёў лёг ля Кісякова, над якім сядзеў яго дзядзька Зыль. Дзесь зводдаль прыціх у цемры і Малаковіч. Не перастаючы перажывашаць ўсё, што давялося пачуць, Агеёў думаў пра Марыю і яе недарэчны лёс. Цяпер яму ўсё выразней бачыліся прычыны правалу Марыі — не чыя-небудзь віна, а збег дзікіх абставін, дурныя выпадковасці накшталт кашолкі і паліца, які год назад яе рамантаваў. Калі б не гэтая супадзеніі, ўсё магло абысціся добра і яны былі б цяпер на волі і ганарыліся тым, што ім удалося зрабіць. Але во ўмяшаліся тыя пачварныя выпадковасці, і ўсё паляцела дагары нагамі. Тол, дыверсіі і іх маладыя жыщі. Хаця што валіць на выпадковасці, хіба не зразумела, што тая барацьба, у якую яны ўступілі, была густа нашпігавана рознымі выпадковасцямі, самымі дзікімі абставінамі, з якіх яна ўся і складалася. Не тое, дык іншае, як кажа гэты вось Зыль. Шанцу выйсці жывымі з гэтай калатнечы практична ў іх не было. Уся розніца ў тым, што адных пагібелъ

насцігла раней, а другіх пазней, але ў роўнай меры, мусіць, усе яны былі асужданы на пагібель.

З такімі невясёлымі думкамі ён памаду прыціх, быццам задрамаў нават, звыкся са сваёй бядой і сваім болем, прыпёршыся спіной да сцяны. Прышлі і ягоныя сябры па няшчасці. Мабыць, не спаў адзін толькі Зыль, усё поркаўся каля пляменніка: то папраўляў яго галаву, якую тримаў на каленях, то даланёй абмахваў ягоны твар, ад якога патыхала жарам. Як ні дасталося ім у паліцэйскіх засценках, безумоўна, Кісякову перапала болей за ўсіх, і Агееў не хацеў судзіць яго строга. Ён бы меў права сурова, як гэта рабіў Малаковіч, абвінавачваць няшчаснага, калі б сам стрываў тое ж, што стрываў Кісякоў, і ўстаяў. Агеева лютага білі, але толькі раз, і ён патроху папраўляўся ўжо, не тое што гэты студэнт, які цяпер хоць бы дажыў да ранку. Агееў ужо разумеў, што, хаця магчымасці чалавечага духу амаль бязмежныя, яны надтаго несуразмерныя са сціплымі сіламі цела. Цела заўжды надтаго слабое, асабліва для такой злыбды, як вайна, яно больш за ўсё іншае задае чалавеку клопату і прычыняе пакут. Што ж, Кісякоў не стрываў, і ўся ягоная віна ў тым, што ён не сумеў памерці ў час і яны штосьці выцягнулі з яго...

Выводзлі іх па адным, і, пакуль наступнага валаклі з сутарэння, першыя пакутна чакалі, стынучы на сцюдзённым ветры за агароджай ля царквы. Была ноч, сышаў дробны, золкі дожджык — у час моцных парываў ветру бязлітасна сек па голых плячах, тварах, галовах асужданных. Апошнім выцягнулі Кісякова, які зусім ужо не стаяў на нагах, і яго ўкінулі ў фурманку з ахапкам сена на дне. Паліцаяў тут было сямёра, імі распарацьца Драздзенка, які з ліхтарыкам у руках бегаў каля царквы. Батарэйка ў ліхтарыку свяціла рэштаю свае сілы, і ў доле мільгала цымянай плямка святла, Драздзенка лаяўся, мацюгаў арыштантаў і паліцаяў. Ён быў злы і раздражнёны. Водзялъ за фурманкай стаяў, назіраючы за іх таропкімі зборамі, чалавек у даўгім плашчы і нямецкай фуражцы, але ён маўчаў, і Агееў не ведаў, хто гэта. Мабыць, нехта з СД. Але не Кавешка. Зрэшты, шкада, што не Кавешка, Агееў бы сказаў яму на развітанне пару моцных, ядраных слоў.

На сваё здзіўленне, ён адчуў сябе лепш, чым унаучы. Балела ў баку, па-ранейшаму дужа ламіла сківіцу, ныла апухлая ў калене параненая нага, але сіл быццам пабольшала — можа,

апошніх перад пагібеллю сіл, і ён сам узышоў па прыступках, дакульгаў да веснічак. Тут трэба было чакаць. Паліца вязалі ім рукі, поркаліся каля фурманкі з Кісяковым, троє, адышоўшыся воддалъ, з вінтоўкамі напагатове пільнавалі іх на выпадак уцёкаў. Але ўцякаць мог хіба адзін Зыль, ды, можа, яшчэ Малаковіч. Хаця Малаковіча на выхадзе дужа вышчай у грудзі адзін паліцай, і ён стаяў цяпер, сагнуўшыся, ля фурманкі і кашляў, раз за разам плюючы ў траву. Толькі Зыль з выгляду быў так сабе, непрыкметна нават, што яго білі, і Агееў каторы раз падумаў: няўжо і яго расстраляюць? Падобна, ён чалавек «іхні» і хутка яго адлучаць ад усёй кампаніі.

Але пакуль не адлучалі, а таксама звязалі за спіной рукі, і нешматлікая іхняя працэсія рушыла праз пустую ўначы кірмашовую плошчу. Наперадзе поруч з маўклівым немцам крочыў Драздзенка, за імі кацілася аднаконная фурманка, у якой пластом ляжаў жывы пакуль што Кісякоў і на перадку сядзеў знаёмы паліцай Чарамісін. За фурманкай, кульгаючы, брыў Агееў, побач, увесь час імкнучыся наблізіцца да пляменніка, тузяўся Зыль. За іхнімі спінамі чулася хрыпатае дыханне распранутага да майкі Малаковіча. Зрэшты, апроч хіба Зыля, на плячах якога абвісала нейкая расхінугая, без гузікаў, куртка, усе яны былі амаль распранутыя і люта пакутавалі пад дажджом, на сцюдзённым восеньскім ветры.

— Куды яны нас? — ціха запытала Агееў, калі фурманка з'ехала з плошчы.

— Мабыць, на могілкі,— цепніуў плячмі Зыль. — А можа, у кар'ер.

У кар'ер, гэта хутчэй за ўсё, падумаў Агееў, яны ж не любяць капаць, закопваць... Хаця капаць магілу можна прымусіць і арыштаваных, але ж закопваць трэба самім. А гэта ўжо работа. Значыць, у кар'ер. Пра што ён думаў яшчэ ў гэтым сваім апошнім шляху на зямлі, з чым хацеў развітаца? Мабыць, ні пра што болей не думаў і ні з чым не развітваўся — усе яго сілы траціліся цяпер на адolenне сцюжы, на тое, каб не ўзарвацца, хоць знешне захаваць спакой. Ззаду і па баках тупалі па гразі іх канваіры, і сярод іх — ужо знаёмыя з учараашняга паліца: Пахом, Стасевіч, Равуной, Сутчык. Яны былі насцярожаныя, трымалі вінтоўкі пад пахамі, але, падобна, усё ж баяліся. Навокал ляжала непагодная восеньская нач, абапал вуліцы чарнеліся дахі, платы, парканы mestачковых

дамоў, голае голле дрэў у садках; неперадзе на пагорку тоўпілася шырокая купа старых высокіх дрэў на могілках, і яшчэ здалёку чуваць быў трывожны варанячы вэрхал. У небе не бліснула ніводнае зорачкі, усё там было непраглядна і змрочна, дробны дожджык то сыпаў, то пераставаў часам. Вечер дзымуў няспынна, выдзымуваў рэшткі цяпла з іх кволых спакутаваных целаў. Калі іх працэсія спусцілася да мастка цераз ручэй, Драздзенка выйшаў на ўзбочыну і счакаў фурманку, абабег паліцаяў, кожнаму штосыці наказваючы. І, можа, ён падбадзёрваў. Параўняўшыся з Агеевым, злосна прамычаў праз зубы:

— Ну, дабіўся, чаго хацеў?

— Даб'ешся і ты. Таго ж,— у тон яму адказаў Агееў. — Паддлюга!

— Ну, ну, не вельмі! І з забыўся, што ў мяне? У блакноціку...

Агееў хацеў крыкнуць штосьць бруднае і зняважлівае, каб прынізіць гэтага начальніка хоць бы перад немцам, які стаяў на ўзбочыне і чуйна прыслухоўваўся да іх сваркі. Але не крыкнуў. Сапраўды, даў д'яблу распіску, цяпер той ёю распарарадзіцца. Да самай магілы. А то і пасля магілы. Сволач прадажная...

Марудна, нібы на пахаванні, яны пераехалі роў, мінулі могілкі. Вараннё ўсё крыгчала — ад свайго беспрытульнага мноства, неўладкаванасці, сварліва змагаючыся за кожнае месца на дрэве, і гэты варанячы вэрхал замест пахавальнай музыкі доўга суправаджаў іх уначы. Зрэшты, Агееву было ўсё роўна, ён думаў толькі: ну, што яму гэтая дурная распіска цяпер, на апошнім хляху туды, адкуль ніхто не вяртаецца? Але ж во стрымлівала. Адбірала волю. Паралізавала бяздзеянем. Ашаламляла і нейтралізавала...

За могілкамі яны спыніліся і пастаялі нядоўга, чакаючы, пакуль Драздзенка з немцам кудысь хадзілі — уздоўж каменнай агароджы, вышэй, на пагорак. Агееў ужо ўвесь здранцвеў, унутры ў яго ўсё балела — ад катавання і сцюжы; шчаку і ніжнюю частку твару ён зусім перастаў адчуваць. Валасы зліпліся пад дажджом, і сцюдзёнья кроплі сцякалі за вушы, па шыі, па халоднай, здранцвелай спіне між лапатак.

— Так і захварэць можна,— са слязымі ў голасе пажартаваў гаваркі Зыль.

— Ага, прастудзіцца,— з'едліва пагадзіўся Малаковіч, які ўвесь час ішоў ззаду, здаецца, знарок пазбягаючы суседства Агеева. И Агееў падумаў: хай! Можа, так яно і лепш для абодвух. Злосці на лейтэнанта ён ніякай не меў, той жа чагось не мог дараваць яму нават у такую хвіліну.

Фурманка збочыла з дарогі і па гразкай траве павалаклася ля могілак на пагорак. Іх пагналі следам. Дзесь там наперадзе маячылі постаці Драздзенкі і немца ў даўгім плашчы. Калі яны ўсе наблізіліся, іхняму позірку адкрыўся край высокага абрыву і шырокі кар'ерны правал унізе, добрую палову якога зымала лужына. «Значыць, так — у лужыну»,— здагадаўся Агееў. А ён думаш... Яму хацелася думашь, што ў зямлі будзе зацішней. И цяплей. У лужыне цяплей не будзе...

Неразумныя гэтых думкі, аднак, устрывожылі Агеева, які зусім ужо задубеў на сцюжкы, і ён не мог пазбавіцца ад іх, пакуль фурманка не спынілася на пагорку. Драздзенка падаў каманду стаць усім у рад, тварам да абрыву. Агееў стаў паслухмяна, амаль з гатоўнасцю, як гэта рабіў мноства разоў у арміі,— каб толькі хутчэй усё скончыць. Побач настырчыўся зусім знявечаны сцюжай Малаковіч — плоскі, бы дошка, з запалым пад майкаю жыватом. Зыль замарудзіў выкананец каманду, і адзін з паліцэйскіх нагадаў яму аб тым, пхнуўшы ў спіну прыкладам. Той жа паліцай затым ціха гукнуў шгось Драздзенку, які спярша злосна вызверыўся, а затым падабрэй і дазволіў:

— Ладна! Давай па-быстраму...

Паліцай падскочыў да Агеева — гэта быў усё той жа кругаплечы старанны Пахом.

— Скідывай боты!

Агееў памарудзіў, напаўняючыся гатовым прарвацца гневам, пасля, нібы баючыся не стрымацца, наском аднаго таропка падчапіў заднік другога, лёгка прасунуў ступню ў халіву і, не вყягваючы яе зусім, нагой шпурлянуў бот да обрыву.

— На, бяры, на...

Ён адкінуў і друпі бот — далёка на траву, застаўшыся ў расхлёстаных брудных анучах. Паліцай пабег па боты, а побач нервова затузаяўся Малаковіч.

— Можа, возьмеш і мае, Пахом? Ці пакінеш у знак былой дружбы? За тое, што даваў табе кантрольную спісваць?

— Ага, даваў! — пакрыўджана забурчаў паліцай, хапаючы боты. — А помніш: даў спісаць з памылкай. Па алгебры. Сам пяць падучыў, а мне два паставілі.

Малаковіч шчыра здзівіўся:

— Ідыёт! А я пры чым? Ты ж без памылкі і спісаць не мог, падлюга!

— Да-а. Ну і набраў ты падонкаў, Драздзенка,— сказаў Агеёў. — Па сабе мераў?

— Ты яшчэ не заткнуўся!.. — крикнуў Драздзенка, зрабіўшы да яго пагрозлівы выпад, але спыніўся: ззаду яго клікнуў немец. Тры паліцаі сцягвалі з фурманкі Кісякова, і той слабым голасам въщіснуў:

— Прашчайце, браточки... Не абіжайтесь, калі...

— Нічога, нічога, сынку,— адказаў яму адзін Зыль. Агеёў і Малаковіч маўчалі.

Разгоністым крокам Драздзенка падскочыў да іх кароценъкага строю, рукой аддзяліў ад усіх Зыля.

— Так! Давай ты, з племяшом у пары.

«Няўжо застрэляць? — з недаверам падумаў Агеёў. — Яно і сапрауды падобна, што Зыль тут ні пры чым. Выпадкам трапіў у гэтую пісторыю...»

— Паслухай, Драздзенка,— сказаў ён з папрокам у дрыготкім голасе. — А гэтага нашто? Ён жа тут выпадкова. Я знаю...

Драздзенка круга павярнуўся і замахаў рукой.

— Ты знаеш? А ты знаеш, што ён дванаццаць вагонаў на станцыі падпаліў?

Паліцаі ўжо пхалі Зыля да абрыву, куды прывалаклі Кісякова, і счэпшчык, пачуўшы тыя слова Драздзенкі, непаслухмяна ту зануўся ў іхніх руках.

— Не дванаццаць, начальнік! Семнаццаць! Семнаццаць вагонаў спаліў! Хай там запішуць — семнаццаць...

— Яны яго ўдарылі. Зыль войкнуў і болей ужо не выкрыкваў, не тузаўся.

Агеёў дробна дрыжаў — ад сцюжы і нервовага напружання, гледзячы, як за трынццаць кроакаў на абрыве сталі дзве постаці — рослы счэпшчык Зыль і ягоны пляменнік — мілы, сарамлівы Кісякоў. Стаяць Кісякоў ужо не мог і абвяла віснуў на руках у Зыля, які з нагугай трymаў яго, прыгаворваючы нешта за крок да абрыву. Перад імі, рагучы

лязгаючы затворамі вінтовак, станавіліся ў шарэнгу некалікі паліцаў.

— Фоер! — нечакана зычным голасам скамандаваў немец, і ў вушы Агееву ўдарыў разрознены вінтовачны залп. Агеёў хіснуўся ад яго паветранае хвалі, міргніў адным вокам (другога ён ужо не расплюшчваў), і, калі зноў паглядзеў туды, ні Зыля, ні Кісякова на абрыве ўжо не было. Паліцаі заставаліся ў шарэнзе, і Драздзенка з немцам падбеглі да абрыву, зірнулі ў кар'ер. Пасля пачулася некалькі нямоцных удараў — пісталетных стрэлаў,— для пэўнасці яны пасыпалі апошняя кулі ў расстрояльных.

— Наступныя! — крикнуў начальнік паліцыі, павярнуўшыся да іх з пісталетам у руцэ.

— Пайшлі, Валодзя,— ціха сказаў Агеёў і, не азірнуўшыся, застыгікаў да абрыву.

Яму паступова і ўсё болей адкрывалася ўнізе вялізная, уся ў ветранай рабізне бліскучая лужына. З цёмнага неба пасыпаў мокры сняжок, асядаючы на апратцы, валасах, далікатна кранаючы яго разбітыва да крыві вусны. На душы ў Агеева было пуста, як, мабыць, можа быць пуста толькі перад пагібеллю, калі ўсё жыццё праждыта дарэшты і праждыта не так, як хацелася,— бязладна, не ў згодзе з сумленнем, з шэрагам няўдач і памылак. Ён ужо нічога не памыкаўся і нават нічога не хацеў сказаць ні свайму саратніку Малаковічу, ні іхнім катам. Хай забіваюць...

Ён яшчэ ўчую грымотны перуновы залп ва ўпор, як дужы, разгоністы ўдар у грудзі кінуў яго назад. Ён палящеў кудысь у прастору — з шумам і звонам увушишь, штосыці абрушваючы сваім целам, разам з сабой валячы ў прадонне...

Памалу, аднак, усё пачало сціхаць, аддаляцца, і нарэшце ўсё ўціхамірылася.

З ветранага неба церусіў мокры сняжок...

Раздзел сёмы

Работы ў кар'еры засталося няшмат — апошні, бліжні ад могілак кут, зрэдку парослы асогам ды свежым пырнікам, і на тым усё можна б лічыць скончаным. Але Агеёў не спяшаўся брацца за справу, з раніцы ён сядзеў над слабенъкім, распаленым са смецця і папяровых абрыўкаў цяпельцам, якое смярдзюча дыміла,— грэў руکі. Раніца выдалася хмарная, без пробліску сонца; расы на траве не было, з поля дзымуў свежы халаднаваты вецер, трывожна шумелі дрэвы на могілках. Накінуўшы на плечы сінюю балонневую куртку, Агеёў прыпамінаў свой сённяшні сон.

Сон быў просты, амаль элементарны па вобразнасці, але ён уразіў Агеева сваім загадковым сэнсам, загадковым нават для яго, які заўжды ўмей амаль пэўна расшыфроўваць свае начныя шарады.

Зусім без якіх-небудзь подступаў да галоўнага, сон пачаўся з того, што ён, Агеёў, мяркуючы па ўсім, аднекуль незнарок выпаў, з якога іншага свету ці іншага часу, і апынуўся адзін у вялізной, страхавітай, пустой прасторы. Цяжка было зразумець характар тae прасторы і нават здагадацца, што ёю з'яўляецца — мора, зямля ці, можа быць, космас. Зрэшты, усё ляжала па-за зрокавым вобразам, хутчэй адносілася да сферы пачуцця і ўвасаблялася адчуваннем абсолютнай, гнятлівой адзіноты. Па меры таго, як доўжыўся сон, тое адчуванне ўсё большала, а прастора шырэла, запаўнялася трывогай, боязню, страхам. Ён дужа пакутаваў, і тыя яго пакуты былі хутчэй за ўсё душэўныя, таму што цялесны Агеёў сам па сабе быццам адсутнічаў, у гэтym загадковым асяроддзі было толькі яго абстрактнае Я, пазбаўлене плоці і тым не менш надта балючае. Падобна, аднак, гэтае яго бясплотнае Я між тым увесь час сціскалася, меншаючы ў аб'ёме па меры разрастання загадковай прасторы. І вось нарэшце настаў такі момант, калі Я зусім знікла, растворылася, пакінуўшы толькі ўяўленне пра сябе, успамін ці невыразны адбітак свае прысутнасці дзесьці, што ўжо не было ні асяроддзем, ні вобразам. Засталіся хіба што яго пакуты, у якія ён пераўвасобіўся ўвесь, без рэшты, і за якімі нічога больш не было.

Дзіўна, але гэты сон нейкім аддаленым пачуццём напомніў яму тую, даўно перажытую ім пагібелъ, калі ён у непрыгомнасці, з вітовачнай куляй у грудзях падаў у кар'ер. Тады выпадак ці круглы, недастаткова навіслы над вадой скіл не далі яму зваліцца ў лужыну, у якой аптынуліся толькі ягоныя ногі, і праз гадзіну ці больш ён апрыгомнеў. Навокал было ціха, паліцаі вярнуліся ў мястэчка, з цёманага неба сыпаў густаваты сняжок. Ён пачаў выбірацца з вады на сухое, доўга поўз па адхоне ля лужыны, пакуль не выбраўся з кар'ера на выездзе. Тут ён зноў страціў прыгомнасць, доўга ляжаў у стылай гразі, папоўз зноў. На дарогу ён выпаўз перад світаннем, і яму там пашэнціла. Выпадак узнагародзіў яго сваёй нячастай міласцю: першы ж яздок з мястэчка аказаўся чалавекам добрым, ён моўчкі ўсцягнуў скрываўленага Агеева ў фурманку, і ранкам яны былі ўжо далёка. Зіму ён пластом праляжаў у нямогласці, поўнай безнадзейнасці, пасля захварэў на тыф, двойчы яго перахоўвалі на хутарах. Але вясной, на ўласнае здзіўленне, падняўся на ногі. Усё тое было даўно і, здаецца, перастала хваляваць яго — быццам было не перажыта ім, а ўбачана ў кіно ці прынілася. І цяпер вось сённяшні, падобны па сэнсу і адчуваннях сон, які ўсё вярнуў з забыцця, усхваляваў яго знясіленыя пачуцці.

Цяжка было ўявіць, колькі часу ён доўжыўся, гэты пакутны сон, і нават чым скончыўся — проста Агееву кудысьці знік з яго, магчыма, прачнуўся або заснуў іначай — без сноў. Гэтыя начныя пакуты, аднак, падзейнічалі на яго гнятліва, і Агееву думаў, што ўдзень абавязкова штось здарыцца. Што менавіта можа здарыцца, ён ніяк не мог здагадацца, колькі не прыкідваў па сваіх колішніх снах — такі бязвобразны, пакутны сон ён бачыў упершыню. І ён сядзеў ля цяпельца, нават не папіўшы чаю, растрыгожаны і нямыгты, зусім выбіты са сваёй звыклай працоунай каляіны — не ведаў, за што ўзыцца. У гэтым стане поўнай разгубленасці ён убачыў двух сябрукоў, якія пралезлі да яго цераз праломіну ў сцяне агароджы. Моўчкі, не павітаўшыся, быццам яны толькі што адсюль адлучыліся, хлопцы сталі над цяпельцам, паўзіраліся ў кволы смярдзючы агенечкы — сарамяжлівы, маўклівы Артур і болей гаваркі Шурка.

— Ну, што, рабяты? — разгубленая запытала Агееву, болей каб парушыць свой невясёлы стан. Калупаючы дубчыкам у

касцярку, вяртлявы Шурка адразу ж выпаліў тое, што іх зараз цікавіла:

- А тут бульдозеры прыйдуць. Глядзець будзем.
- Якія бульдозеры?
- А будуць кар'ер закопваць. Птушкафабрыку будаваць.
- Во як!

Пра птушкафабрыку ён ужо некалі чуў — хадзіў у пасёлак па хлеб і падслухаў, як мужыкі, што перакурвалі ля магазіна, вялі гаворку пра нейкую птушкафабрыку, на будаўніцтва якой набіралі падсобнікаў. Але ён не стаў прыслухоўвацца да той размовы і, заняты сваімі думкамі, пайшоў далей.

— А хто вам сказаў, хлопцы?

— Мікола сказаў. Во, Артураў брат. Пайшоў заводзіць бульдозер, хутка прыедзе.

Агееў памаўчаў. Мяркуючы па ўсім, справа яго набывала новы кірунак, і ён уявіў сабе, як прыйдуць бульдозеры і што яны зробяць з гэтым кар'ерам. Напэўна, трэба было, пакуль яшчэ заставаўся час, хоць бы ў адзін штык перакапаць гэты зарослы быльнягом куток, каб канчаткова пераканацца, што там нічога няма. Хоць бы для ачысткі сумлення. І пасля ўжо няхай усё закопваюць ці раскопваюць, як там запланавана ў іх. Гэта было самае разумнае з усіх магчымых рашэнняў, трэба было ўставаць, браць рыдлёўку. Але ён сядзеў, глядзеў, як хлопцы, прысевшы над касцярком, началі падкладваць у яго сухія, апалыя з дрэў галінкі, пучкі сухога быльнягу. Атрымаўшы харч, касцярок спярша густа задыміў на ветры, пасля каснічкі полымя жвава пррабіліся праз слай дыму, з трэскам ахапілі быльнёг. Агееў сядзеў, амаль напэўна ўжо ведаючы, што не паднімецца і той не перакапаны ім закутак так і застанецца не крануты, тады што... Тады што ён не хацеў яго крататць. Ён ужо звыкся з, можа быць, самім выпечанай у сабе думкай, што ў гэтам кар'еры нікога болей няма і не было ніколі. Ягонымі ўчынкамі ўжо стала кіраваць надзея, выхаваная ім за два летнія месяцы, і ён не меў рашучасці рызыкаўца ёю, бо ризыка вельмі проста магла яе знішчыць. Не, ён ужо не хацеў ні да чаго дакопвацца, яго даследчы азарт увесе скончыўся, ён гатовы быў уцягнуць ад праўды, калі б гэтая праўда раптам яму адкрылася. Вымучанае ім за час гэтых раскопак спадзяванне, нібы птушка шчасця, так наблізілася да яго, што гатова была

вось-вось апусціща на яго натруджаную руку, і ён баяўся паварушыцца, каб не спалохаць яе назаўжды. Зусім можа быць, што ён памыляўся, што гэта было звычайнае боязнае жаданне, прыступ слабасці. Але ўся справа ўтым, што ён ужо не знаходзіў у сабе сілы, каб адолець тую сваю слабасць, ды і не хацеў таго.

Скупа перагаворваючыся, хлапчуکі поркаліся ў цяпельцы. Шурка прынёс трохі сухога вецця, сабранага пад сцянай могілак. Артур пачаў соваць яго ў змарнелы агонь, а заглыблены ў сябе Агееў пакутліва згадваў, што трэба зрабіць. Але, мабыць, ён проста не здолыны быў што-небудзь рабіць і, напэўна, доўга прасядзеў бы так у задуменай нерашучасці, калі б хлапчуку не закрычалі раптам:

— Едуць, едуць!..

Агееў скалануўся, прыслухаўся. Артур з Шуркам пабеглі ўніз на дарогу, і вецер данёс ледзь чутны грукат цяжкіх машын на дарозе за могілкамі. Грукат гэты, аднак, хутка мацнеў, запаўняў сабой ускрайнную прастору пасёлка, пачуўся пераліўсты лязгат гусеніц, і вось яны выпхнуліся з-за вугла каменнай агароджы — два нязграбныя, закапцелыя трактары з прыўзнятымі над дарогай шырокімі нажамі бульдозераў. Ля кар'ера абодва спыніліся, але рухавікі працавалі, пыхкаючы ўгару сінім дымам; з кабіны пярэдняга на дарогу вываліліся два чалавекі, пайшлі да кар'ера. Пасля да іх далучыўся бульдазерыст другой машыны. Хуткім крокам яны абышлі яму кар'ера, агледзелі наваколле, нядоўга пастаялі на самай выспе каля кустоў. Што яны там гаварылі, Агееву не было чуваць, дужа грукацелі дызелі на дарозе, дзе ўжо круціліся Шурка з Артурам.

Агееў нібы ў прастрацыі сядзеў ля палаткі, і толькі калі бульдазерысты занялі свае месцы ў кабінах і магутна зараўлі рухавікамі, ён падняўся. Стараючыся не даць сабе завагацца ці перадумаць, нібы адразаючы ўсе шляхі да адступлення, хутка павыдзіраў дзюралевыя калкі адцяжак — палатка зморшчылася і абвяла, і ён ліхаманка пацярпіў адтуль рэчы, выкідваючы іх з прарэхі палаткі, запіхваючы ўсё ў рукзак. Добра, што рэчаў было няшмат, галоўнае месца займала палатка, якую ён таропка, aby-як скамячыў і, прышіскаючы каленам, таксама запіхай у рукзак. На яго наседжаным за лета месцы болей нічога не засталося, апрач кволага касцярка побач

ды пластмасавага вядзерца на прытаптаным, з бляклай травой квадраце пад дном палаткі. Небагате смецце ён нібы прадбачліва спаліў ранкам, месца ўвогуле засталося прыбраным. Закінуў за плячо цяжкаваты рукзак і пайшоў па адхоне ўніз. Перад тым як на дарозе павярнуць за могілкі, не стрымаўшыся, азірнуўся — магутна равучы матарам, першы бульдозер ужо піхаў на абрыў вялізную кучу зямлі, за ім, трохі адстаўшы, упіраўся ў зямлю другі бульдозер. Вось-вось з абрыву ў кар'ер павінна была абрушыцца гара рыхлага грунту, і Агееў, амаль фізічна адчуваючы цяжар яе імклівага падзення, наддаў кроку.

Грувасткі рукзак, аднак, балюча намуляў плячо, пакуль ён дашкандыбаў да аўтастанцыі, што была ў сілікатным павільёнчыку каля цэнтральнай плошчы. Там перад фанерным стэндам раскладу з палёгкай скінуў на асфальт сваю ношу, хвіліну вывучаў тэрміны прыбыцця аўтобусаў, хаця ўжо з самага пачатку было зразумела, што ён спазніўся. Аўтобус на Мінск ішоў у шэсць раніцы, наступны павінен прыйсці праз суткі. Праўда, быў яшчэ адзін, заезджы, які прыбываў увечары, але білеты на яго прадаваліся пасля прыбыцця. Агееў зморана прысеў на рукзак, адпачываючы, думаў, як быць, і, нічога іншага не надумаўшы, пайшоў прасіць месца ў гасцініцы.

Гасцініца была недалёка, на бакавой вуліцы за пыльным, з маладымі дрэўцамі скверыкам, праз які вяла добра ўтаптаная пасялкоўцамі сцежка. Каля гасцінічнага ганка, чакаючы пасажыраў, стаяў пусты экспкурсіўны «Ікарус», і Агееў падумаў, што месца для яго наўрад ці тут знайдзеца. Усё ж ён праціснуўся са сваёй ношай у цеснаваты вестыбюльчык, скінуў рукзак. Знаёмая па мінулым яго тут пражыванні бландзіністая дзяжурная, што снедала з паперкі, мабыць, таксама пазнала яго і, калі ён павітаўся, без лішніх слоў паклала на бар'ер маленькі аркушык анкеты. Гэта была ўдача, на якую Агееў ужо не разлічваў, ён таропка запоўніў анкету і хутка атрымаў ключ з фанернаю біркай ад адзіночнага нумара на другім паверсе. Улезшы туды са сваім рукзаком, адчуў, што на большае сёння не здолыны. Пасля ўсіх перагрузак сэрца зусім зблілася з рытму, ён праглынуў адразу аж дзве таблеткі хінідзіну, запіў іх цёплай вадой з графіна і, не распранаючыся, упаў на засланы ложак. Цела цалкам і з удзячнасцю аддалося дабратворнай уладзе спакою, металічная сетка паслухмяна гнулася пад яго рухамі.

Увогуле тут быво зручна і добра, калі б не арьтмія, і ён, можа ўпершыню за лета, падумаў: ці не дарма ён усchaў усё гэта? Здаецца, ён ушчэнт падбіўся, падарваў здароўе, а чаго дамогся? Ці не лепш быво б жыць, як жывецца: адпачываць, рыбаліць, як тысячы пенсіянераў, не тузачы сябе надуманымі праблемамі, не грызі мараллю, як казаў сын Аркадзь, імкнуцца да прастаты там, дзе пануе складанаасць; можа б, так ён прыдбаў магчымасць пражыць лішні год на гэтым няласкавым свеце. А то нагараціў барыкаду праблем і вось зараз не мог сціхамірыць сэрца, якое соты раз напамінала яму пра ўзрост і тое, што яно не жалезнае... Самае кепскае, аднак, быво ў тым, што ён нічога не дазнаўся за лета, праведзенae з рыдлёўкай у кар'еры, перакапаў кубаметры зямлі, але ні на крок не наблізіўся да рашэння сваёй загадкі, нічога не давёў да канца. Часам яму здавалася, што так яно, можа, і лепш — ён нічога не знайшоў і тым пакідаў для сябе надзею. Часам жа ў ягонай памяці паўставаў адзіны, не крануты рыдлёўкай закутак у кар'еры, які мог падмацаваць ту ю надзею, хаця мог і панішчыць яе. Быво падобна, аднак, што яго ўсё ж палохала ісціна і шматзначны туман спадзявання быў яму болей мілы. Ён даваў яму магчымасць жыць спакайней. Без дэпрэсіі і стрэсаў.

Вось ці даваў толькі?

Часам, успамінаючи перажыгас, Агеё не пазнаваў сябе цяперашняга, так мала ў ягоным характары засталося ад маладога Агеева. Часам можна быво падумаць, што той даўні Агеё знік, перарадзіўся, падмяніўся іншым чалавекам, які не мае нічога агульнага са сваім саракагадовай даўнасці папярэднікам. Зразумела, ён пастарэў, пражыў нялёгкае жыццё, што было справай звычайнай і што ён выдатна назіраў на прыкладзе іншых. Да таго ж ён бачыў, як няухільна мяняўся харектар часу, знікаў без следу аскетычны рыгарызм нядайных яшчэ гадоў і неўпрыкмет, але ўладарна ў жыцці запаноўвала спаважная цвярозасць разліку, дух узаемнай цярпімасці. Але ці да лепшага гэтых перамены ў жыцці, ён зразумець не мог. Не ў прыклад іншым, ён даўно ўжо не прымерваў свайго мінулага да пакалення сваіх нашчадкаў, яму хапала роздуму пра сябе самога і сваіх даўно ўжо не маладых аднагодкаў. Часам ён быў не ў стане ўявіць, як бы аднёсся да яго цяперашняга той даўні Агеё, які ледзьве не скончыў свой кароценкі шлях у гэтым пакінутым ім сёння кар'еры. У той час, як ранейшы Агеё быў

пазбаўлены магчымасці судзіць яго цяперашняга, сам ён тысячы разоў на ўсё лады даследаваў і судзіў Агеева даўняга. Гэта было задоўжанае і малапрыемнае для абодвух следства, хаця строгі суддзя быў бясстрасны і мудры той непадкупнай мудрасцю, якая спасцігаецца толькі з вышыні пражытых гадоў. Часам дзівячыся, а часам абураючыся бязмозглау недарэчнасцю ўчынкаў свайго абвінавачанага, мінаючы некаторыя старыя ісціны, што ўжо выйшлі ў тыраж, гэты суддзя паступова пачаў арыентавацца на сапраўдны кодэкс пастаянных каштоўнасцей, першае месца сярод якіх ён адводзіў самацэннасці самога жыцця. У тым ліку і таго, якім ён некалі так легкадумна распарадзіўся ў гэтым пасёлку. Зрэшты, як і сваім таксама...

У калідоры за тонкім дзвярамі нумара чуліся таропкія крокі жыльцу, бесцырымонна перагукваліся спаважныя пакаёўкі, аднойчы ўварваліся шум, смех і гамана маладых людзей — прыслухаўшыся, Агееву зразумеў, што гэта спартсмены.

Праўда, яны хутка зніклі — на трэніроўкі ці на абед у становую, у гасцініцы запанавала цішыня, і ён заснуў ці задрамаў, як толькі крыху выраўнялася сэрца.

Прачнуўся ад нязвыклай трывожнай цішы, расплюшчыў вочы і не адразу сцяміў, дзе ён. Было зусім цёмна, за прыштораным акном ляжала летняя ноч, праз шчыліну каля дзвярэй прабівалася тоненкая палоска святла ад лямпачкі з калідора. Аднекуль здалёк, з ускрайны пасёлка, далягаў ледзь чутны сабачы брэх, а наогул было маркотна і ціха. Неўзабаве, аднак, у гэтай душнай, гнятлівой цішы ён улавіў знаёмыя гукі рухавіка, якія спярша ўстрывожылі яго, а пасля жаданай міратворнасцю ляглі на яго душу, як толькі ён зразумеў, што гэта — бульдозеры. Яны працавалі і ноччу, закопвалі кар'ер — кар'ер яго памяці, раўнялі абрывы ягоных трывог, выбоіны яго памылак, назаўжды сціраючы іх з ягонага жыцця і яго перабольшанага ўяўлення. Зацяўшы дыханне, Агееву услухаўся ў захлюбісты грукат дызеляў, і яму зрабілася нясцерпна шкада чагосьці, што заставалася ў беззваротным мінулым,— можа, сябе і сваёй скрываўленай маладосці, можа, даўно нежывых, расстралянных, забітых, закатаваных у фашысцкіх засценках таварышаў.

Можа, гэта быў плач душы па тых, каму не суджана было нарадзіцца і прадоўжыць жыццё, але пачуццё няўцешнага гора ахапіла яго так моцна, што ён, страціўшы спакой, падняўся, сеў на пасцелі і рагам зусім незнарок заплакаў. Ён быў тут адзін і мог не стрымліваць сябе, даць волю слязам, і даўкія сутаргі скаланалі яго грузнае цела. Ён плакаў доўта, самазабыўна, як гэта здаралася з ім калісь у раннім дзяцінстве,— аб сабе і аб іх, непамерных людскіх пакутах, якія, аказваецца, ніколі не мінаюць бяследна. Навучаны жыццём, ён ужо разумеў, што за ўсё трэба плаціць — за добрае і за кепскае, якія так моцна звязаны ў гэтым жыцці. Але ўся справа ў тым: хто плоціць? Плоціць, канечне ж, той, хто менш за ўсіх вінаваты, хто не разлічвае на выгаду, хто ад нараджэння скільны даваць, у адрозненне ад тых, хто навучыўся браць ды патрабаваць з іншых.

У свой час ён заплаціў ЁЮ і быў бязлігасна пакараны, таму што яна была паслана яму для шчасця, а не для забавення.

Калі за прыхінутым шторай акном азначыўся ранні світанак, ён устаў, падняў свой асяжэлы за нач рукзак, расплаціўся з соннай дзяжурнай унізе і павалокся праз сквер на аўтастанцыю.

ВА УСІМ ДАЙСІЦІ ДА СУТНАСІЦІ

Крок за крокам, метр за метрам... Яшчэ на рыдлёўку ўглыб, яшчэ на рыдлёўку ўбок...

У зарослым, закінутым кар'еры — дзўуны адзінокі землякоп. Што шукае былы старшы лейтэнант Агеёў? Што можна знайсіці праз сорак гадоў, калі яго Марыю і забілі тут? Што? Туфлік з яе нагі? Яе белыя костачкі?

Нешта абсурднае ёсьць у гэтых раскопках. І гэта — Васіль Быкаў? Дзе славутая жалезная логіка яго сюжэтных абставін, якія дзейнічалі з учэпістасцю пасткі? Ці тое — на вайні, а тут мірныя дні, і стары чалавек можа рабіць што яму ўздумаетца?

Іменна так. Дазволім старому чалавеку пакутаваць памяццю, пакутаваць думкаю і сумленнем — даходзіць амаль да вар'яцтва. А пастка абставін на агеёўскай дарозе спрацавала ў свой час моцна — пра гэта Быкаў таксама раскажа. Інакш адкуль бы такая ўтрапінасць, гэтыя горкія, развітальнія пошуку мінулага?

Выходзіць, зноў Васіль Быкаў — пра вайну? Зноў. Але калі вы чытаеце гэтага пісьменніка здаўна, то заўважыце, што ў «Знаку бяды» і ў «Кар'еры» — новы Быкаў. Абсалютна пазнаваемы, навату нечым («Кар'ер») ён паўтарае сябе, але — новы. Яшчэ з «Сотнікава», «Абеліска», з «Воўчай зграй», з «Пайсці і не вярнуцца» ў яго творчасці нарастала тое, што ён аднойчы называў «трагедыйя акупіраваных тэ-рыторый». Усё больш з'яўлялася ў яго творах з таго жыцця, якое затаілася ў беларускіх хатах пад цяжарам вайны і пагрозай знішчэння і якое імкнулася ўратавацца і абараніцца. Усё больш настойліва ён разглядаў тое, што адбываецца з людзьмі як працяг перадаенага шляху, як яго псіхалагічныя і маральныя вынікі.

Новы Быкаў — гэта Быкаў, звернуты да народнага жыцця, і ў «Знаку бяды» гэта, па-моіму, відавочна. У «Кар'еры» лёс акружэнца Агеева — як быццам варыянт сотнікаўскага лёсу, але ён больш цесна сплещены з лёсам іншых людзей і ні ў чым нікому не супрацьпастаўлены. Тут не здымеш, як гэта зрабіла Ларыса Шапіцька, узыходжання героя-пакутніка на Галгофу (фільм «Узыходжанне» па «Сотнікаву»); тут больш складанае разуменне герайчных паводзін або герайчнай долі. Гэта, хутчэй за ўсё, нешта звычайнае і міжвольнае, чым выключнае і прадуманае. У Сотнікава было маўклівае павучанне і нават выклік: так трэба жыць і паміраць. Восенню сорак першага года ранены Агеёў, схаваны ў доме пападдзі Бараноўскай, раптам адчуў сябе вучнем жыцця. Ён нібы зробіць крок у бясконца выразны, правільны свет з нейкага іншага ходу, і свет гэты ў момант страціць свою празмерную выразнасць і правільнасць.

Падумаець толькі: яго ўратавала ўдова класавага ворага, нейкая яшчэ дарэвалюцыйная «народная настаўніца», пра якіх ён і пачуту не меў, уратавала, замест таго каб выдаць, і гэта становіцца важнейшым сведчаннем нейкага сапраўднага, драматычнага, поўнага сутяречання жыцця, пра якое ён нічога не ведаў. Агеёў выявіць у людзях, у іх складзе думак і лёсах не проста не вядомую, скрытую праўду, але — складанасць, якая насянічыла, здзўляе і адначасова прывучае да нейкага іншага погляду на навакольнае жыццё. Яшчэ трохі, і Агеёў адчуе, што з гэтага часу сам ён аблытны той жа складанасцю, і зараз у яго асабістым лёсе таксама няпроста разбарацца... Ды і не прызначае ён ні за кім права ў ім разбирацца!..

Даўно, у «Абеліску», прагучалі слова, якія цалкам мог бы паўтарыць Агеёў — ці пра сябе, пра Бараноўскую, пра Кісялкова, якія не выпрымаў катаванняў, пра Сямёна Сямёнова, пакутніка вайны, адзінага чалавека, які не асудзіў яго старэчай валтузіні ў кар'еры... Вось тыя слова: «Для вас загадзя ўсё ясна. Раз і назаўжды. Але хіба так

можна? Жыццё — гэта мільёны сітуацый, мільёны харкатаў. І мільёны лёсаў. А вы ўсё хочаце ў класік ў дзве-тры схемы. Каб прасцей! Ды меней турбота».

Папраўдзе так забыць пра лёс Агееўых, Бараноўскіх, Сямёнаўых, Кісяковых — жылося б намнога прасцей. Не рэальная гісторыя народа была б ззаду, а герайчная легенда. Пафас складанасці стаў скразным у творчасці Быкава і ад аповесці да аповесці ўзрастай. Можа быць, ён і не ўзрастай бы так заўважна, калі б не было пільной неабходнасці процістаяць, здаецца, неўміручаму пафасу спрашчэння. Але-еў бачыць, што рэальнаясць выпадае з усіх прыгатаваных,

Ды і ў самім фаталізме слоў «пакуль будуць войны» ці няма нейкай асабістай агееўскай слабасці, празмернага маральнага кампрамісу?

Не забудзэм: у адносінах да Марыі Агееў сам з'яўляеца патрабуючай сілай, і раскайвающа яму, і караць сябе — да канца дзён.

Відаць, не патрэбна было пісьменніку тлумачыць нам, што Агееў рашаў правільную задачу (хутчэй даставіць узрэчку), але сродкі (паслаў Марыю) выбраў жахлівя. Сутнасць таго, што адбылося, толькі ў малой ступені тычыцца проблемы мэты і сродкаў.

Сэнс рамана ў многім прайсняюць слова, якімі ён закончаны: пра людзей, што ад нараджэння асуджаны «даваць», і пра тых, «хто навучыўся прыстойна браць і патрабаваць з іншых». Гэта не значыць, што герояў трэба тэрмінова рассартаваць на тых і гэтых. Такое сартаванне з паказанай складанасцю жыцця справіцца толькі часткова. Калі і прабілася аднойчы праз Агеева цёмная «патрабуючая» сіла, то прынесла яму толькі няшчасце. Сіла гэтая ў рамане прысутнічае хутчэй як нейкай гістарычнай састаўляючай і нібыта няма яе, і яна — усюды. Асабліва гэта адчуваецца ў рассказах Сямёна Сямёна, у яго трагічным лёсе. Вобраз гэтага рабочага чалавека, былога паліца, партызана, франтавіка, пасля асуджанага — адкрыццё пісьменніка. У гэтым вобразе такі ўзоровень складанасці — не харкту, не света-погляду, а ўсіх пакут, якія выпалі на яго долю,— што міжволі ўспомніш: не судзіце — не судзімы будзецце. За Сямёнаўым, як, між іншым, і за Бараноўскай, за нямецкім пры-служнікамі Кавешкам і Драздзенкам, тая частка нашага гістарычнага жыцця, якую літаратура неабходная.

Васіль Быкаў зноў гаворыць з намі пра сур'ёзныя рэчы. Ён дакопваеца да іх... Крок за крокам, ад аповесці да аповесці ён прабіваеца да поўнай і аб'ектыўнай праўды пра час і людзей. Ён упэўнены, што такая праўда ў нашы дні асабліва неабходная.

ІГАР ДЗЯДКОУ

Пераклада з рускай Валянціна Шарамета

© OCR: Камунікат.org, 2010 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год

© PDF: Камунікат.org, 2010 год